

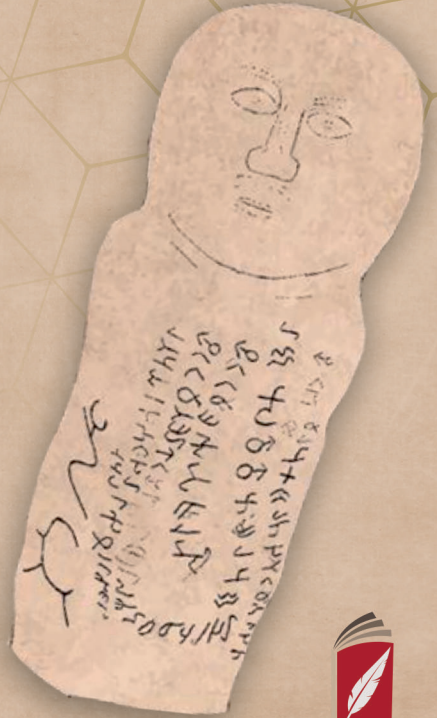
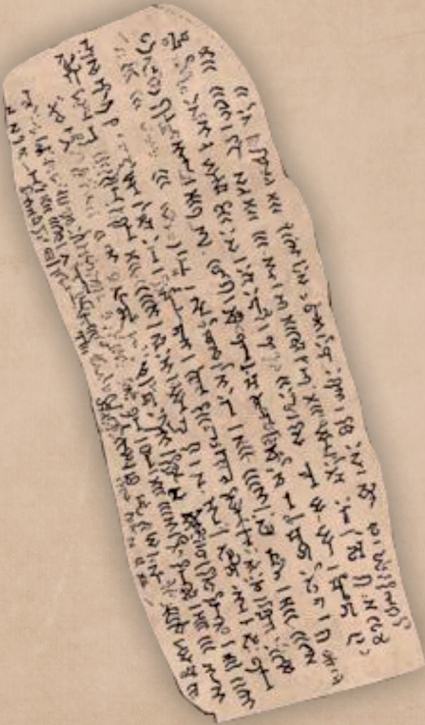
TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN
100.YILINA
Armağan

TÜRKİYE MOĞOLİSTAN İLİŞKİLERİ

Dil, Tarih, Edebiyat, Arkeoloji, Diplomasi

EDİTÖR

Şaban DOĞAN

TÜRKİYE CUMHURİYETİ”NİN 100. YILINA ARMAĞAN
TÜRKİYE MOĞOLİSTAN İLİŞKİLERİ
Dil, Tarih, Edebiyat, Arkeoloji, Diplomasi

EDİTÖR
Şaban DOĞAN

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILINA ARMAĞAN
TÜRKİYE MOĞOLİSTAN İLİŞKİLERİ
Dil, Tarih, Edebiyat, Arkeoloji, Diplomasi
2023, İZMİR/TURKEY**

Genel Koordinatör / General Coordinator
Öğr. Gör. Yaşar ALDIRMAZ

Editör / Editor
Prof. Dr. Şaban DOĞAN

Sertifika No / Certificate No
48888

Tasarım / Design
Büşra UYAR
Muhammed Sami TEKİN

Basım / Printing
Necmettin Erbakan University Press (NEU PRESS)
Yaka Mah. Yeni Meram Cad. Kasım Halife Sok. B Blok
No: 11 Meram / KONYA / TÜRKİYE
0332 221 0 575 - www.neupress.org

ISBN
978-625-94338-0-6

E-ISBN
978-625-94338-1-3

Tüm Hakları Saklıdır. Bu kitabın basım, yayın, satış hakları İKÇÜ Yayınevinin izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri herhangi bir bilgi depolama ve erişim sistemiyle veya mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik ya da başka yöntemlerle çoğaltılamaz.

All Rights Reserved. All or parts of this book cannot be reproduced by any information storage and access system or by mechanical, electronic, photocopying, magnetic or other methods without the permission of IKCU Publishing House.

İçindekiler

Ön söz	1
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesinin Moğolistan'daki Çalışmaları Üzerine	3
Prof. Dr. Saffet KÖSE	
Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılında Türkiye Moğolistan İlişkileri ..	13
Zafer ATEŞ	
Türkiye-Moğolistan Ortaklığında Gerçekleştirilen Eski Türk Yazıtları ile İlgili Çalışmalar	19
Prof. Dr. Erhan AYDIN	
Moğolistan'da Türk Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar	33
Doç. Dr. Enkhbat AVİRMED	
Eski Türk Yazıtlarıyla İlgili Moğolistan'da Yapılan Çalışmalar	39
Dr. Öğr. Üyesi Azzaya BADAM	
Эртний Түрэг Бичээсийн Монгол Улс Дахь Судалгаа	53
Б. Аззаяа	
Erken Dönem Türk ve Moğol Tarih Yazıcılığı Üzerine: Yerleşim Arkeolojisinin ve Şehir Tarihçiliğinin Geliştirilmesi	65
Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR	
Türkiye'de Türkiye-Moğolistan Ortaklığında Gerçekleştirilen Arkeolojik Bir Çalışma: Aladağ	77
Prof. Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCİGİL	
Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılında Türkiye Moğolistan İlişkileri: Eğitim	121
Prof. Dr. Şaban DOĞAN	

Moğolistan'ın Üçüncü Komşu Politikası ve Türkiye	129
Doç. Dr. Battur JAMIYAN - Samet KALYONCU	
Монгол Улсын Гуравдагч Хөршийн Бодлого Ба Түрк Улс	143
Ж. Баттөр	
Türk Basınında Moğolistan	159
Samet KALYONCU	
Moğolistan'daki Türk Edebiyatı: Dünü, Bugünü ve Geleceği	167
Prof. Dr. Bold LUVSANDORJ - Munkhbayar B.	
Монгол Дахь Түрэг Уран Зохиол: Өнгөрсөн, Одоо, Ирээдүй ...	179
Л.БОЛД-Б.МӨНХБАЯР	
Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi'nde Moğolistan Coğrafyasındaki Türk Sanatı Üzerine Yapılan Çalışmalar	193
Prof. Dr. Ali Uzay PEKER	
Altın Orda Devleti Mirası ve Konuyla İlgili Türkiye'deki Çalışmalar	229
Prof. Dr. Nuran KARA PİLEHVARİAN	
Türkiye'de Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları ile İlgili Yapılan Çalışmalar	247
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN	
Türkiye'de Moğol Araştırmalarının Başlangıcı ve Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme	263
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	

ÖN SÖZ

Türklerin ve Moğolların tarihsel süreçte uzunca bir zaman aynı coğrafyayı paylaşmış olmaları, Türkçe ile Moğolcanın gerek uzun yıllar iç içe yaşamış olmaktan kaynaklı dil ilişkileri ve gerekse aynı dil ailesine mensup olmaları, ayrıca eski Türklerden kalan Türk kültür varlıklarından önemli bir kısmının günümüzde Moğolistan sınırları içinde bulunuyor olması sebebiyle Türk ve Moğol araştırmacılar Türklük Bilimi çalışmalarında sık sık bir araya gelmektedir. Buna ilaveten Cengiz Han ve oğulları başta olmak üzere Türkiye’de de Moğol tarihine ciddi ilgi duyulmakta ve Moğol tarihi üzerine önemli araştırmalar yapılmaktadır. Ortak tarih şuuru iki ülke halklarının yakınlaşmasında önemli rol oynamış; dost ve kardeş Moğolistan ile Türkiye’nin izlediği devlet politikaları; Türkiye’nin Moğolistan topraklarındaki Türk kültür varlıklarına olan ilgisi ve Moğolistan’ın Türkiye Cumhuriyeti’ni de dâhil ettiği üçüncü komşu politikası iki ülkenin dostluk ve kardeşliğinin her geçen gün daha da derinleşmesine vesile olmuştur.

Türk ve Moğol halklarının dil, kültür, tarih, edebiyat ve diplomatik ilişkileri, Orta Asya ve çevresinin sosyo-kültürel dokusunda önemli yer tutar. Bu toplulukların binlerce yıllık geçmişi, bölgesel ve küresel tarihin kritik anlarında karşılıklı etkileşimler ve entegrasyonlarla şekillenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin 100. yılına armağan edilmiş bu kitap söz konusu ilişkilerin birden fazla disiplinin bir araya gelmesiyle bir analizini sunmayı amaçlamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Ulanbator Büyükelçisi Sayın Zafer Ateş ile İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Saffet Köse’nin de birer değerlendirme yazısıyla katıldıkları bu

çalışmada alanında uzman on üç araştırmacı Türklük Bilimi üzerine olan çalışmaları her iki ülke nezdinde ele almakta; Türk ve Moğol halklarının tarihî ve kültürel etkileşimlerine dair kapsamlı bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır. Umarız ki bu akademik çalışma, ilgili alanda çalışma yapacak araştırmacılar için bir referans kaynağı olur. Yayınımızın, ilgili alanlarda çalışan akademisyenlere, öğrencilere ve genel okuyucuya katkı sağlaması dileğiyle.

Prof. Dr. Şaban Doğan

Editör

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİNİN MOĞOLİSTAN'DAKİ ÇALIŞMALARI ÜZERİNE

Prof. Dr. Saffet KÖSE

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Rektörü

E-posta: saffet.kose@ikc.edu.tr

ORC-ID: 0000-0002-8915-2347

GİRİŞ

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi olarak uluslararası iş birlikle-
rimizi geliştirme amacımıza uygun olarak Moğolistan toprak-
larında yaşayan Moğol kardeşlerimizle akademik ilişkilerimizi
mümkün olan en üst seviyeye çıkarmak ve Moğolistan coğraf-
yasındaki Türk kültür varlıklarının keşfi, belgelenmesi ve korun-
ması başta olmak üzere farklı alanlarda yeni iş birliği imkanları
temin etmek için gayret sarf ediyoruz. Bu yazıda, temeli çok
eski ve derin tarihî köklere sahip Türk Moğol kardeşliğini daha
da pekiştirmek, geçmişten aldığımız güç ve enerjiyle gelece-
ğe dair kalıcı ve örnek ortak akademik çalışmalara zemin
hazırlamak maksadıyla İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi olarak
Moğolistan'da yaptığımız akademik faaliyetler hakkında bilgi
verilmesi amaçlanmıştır. Bu çalışma 2021 yılında tarafımızdan
hazırlanan ve Moğolistan Halk Devriminin 100. Yılına Armağan
edilen *21. Yüzyılda Türkiye Moğolistan İlişkileri* kitabında yer
alan *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesinin Moğolistan'daki Çalı-
şmaları* başlıklı çalışmamızın gözden geçirilerek genişletilmiş
biçimidir. İki çalışmanın mukayesesi ile Üniversite olarak Mo-

Moğolistan coğrafyasındaki çalışmalarımızın seyrinin ve gösterdiği gelişmenin anlaşılması daha kolay olacaktır.

Moğolistan coğrafyasındaki çalışmalarımızda her daim destek aldığımız Türk ve Moğol siyasilere ve devlet adamlarına şükran duyduğumuzu ifade etmek isterim. Bu isimlerden bir kaçını sıralamak istiyorum. Türkiye'den Türkiye Cumhuriyeti'nin son başbakanı Sayın Binali Yıldırım, bir önceki Meclis Başkanı Sayın Mustafa Şentop, Kültür ve Turizm Bakan Yardımcımız Sayın Serdar Çam ve TİKA başkanı Sayın Serkan Kayalar, T.C. Ulanbator Büyükelçisi Sayın Zafer Ateş ve bir önceki büyükelçimiz Sayın M. Ahmet Yazal; Moğolistan'dan Moğolistan Meclis Başkanı Sayın Zandanşaatır Gombojav ve MUIS Eski Rektörü kıymetli dostum Prof. Dr. Tömörbaatar Yadma, Moğolistan'ın Ankara eski büyükelçisi Bold Ravdan ve mevcut büyükelçi Munkbayar Gombosuren yardımlarını unutamayacağımız isimlerden bazıları. Moğolistan'ın Ankara büyükelçilerine Üniversitemizi pek çok kez ziyaret etmiş olmaları hasebiyle teşekkür ederim. Ortak enstitümüze ve akademik çalışmalarımıza destekleri dolayısıyla Üniversitemiz senatosunun fahri doktora tevdi ettiği kıymetli Meclis başkanı Sayın Zandanşaatır Gombojav'a da hassaten şükranlarımı sunuyorum.

Bu yazıda Üniversitemizin Moğolistan'daki çalışmaları hakkında bilgi verilerek geleceğe yönelik hedefleri ele alınacaktır. Üniversitemizin Moğolistan'daki üniversitelerle kurduğu ilişkiler ve yaptığı iş birliklerinde önemli rol oynayan MUIS-İKÇÜ Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü üzerinde duracağımız ilk konudur.

MUIS-İKÇÜ Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi olarak Moğolistan'daki akademik iş birliği ve ortaklıklarımızın en önemlisi hiç şüphesiz Moğolistan Millî Üniversitesi ile akademik ortağı olduğumuz Türkoloji Araştırmaları Enstitüsüdür. Mart 2018 ve Nisan 2018

tarikhlerinde Moğolistan'a resmî ziyaretler gerçekleştiren dönemin Devlet Bakanı Sayın Hakan Çavuşoğlu ile dönemin Başbakanı Sayın Binali Yıldırım'ın temas ve destekleriyle Moğolistan'ın önde gelen Üniversitelerinden olan Moğolistan Millî Üniversitesi bünyesinde Haziran 2018 tarihinde Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü kurulmuştur. Enstitünün kuruluş hazırlıkları Sayın Binali Yıldırım'ın Moğolistan temasları esnasında Moğol yetkililerle yaptığı görüşmelerin ardından hız kazanmış ve kısa sürede neticelendirilmiştir. Enstitünün kuruluş gayesi Türkiye'den bir devlet üniversitesi ile ortaklık yaparak Türk Moğol ilişkilerini akademik alanda güçlendirmek; Türk ve Moğol dil, tarih, kültürleri üzerine ortak bilimsel araştırmalara, etkinliklere ve her türlü akademik iş birliğine zemin hazırlamak; ortak lisansüstü programlar açmak ve geliştirmek; bilim insanlarının karşılıklı bilimsel ve akademik ziyaretlerine zemin hazırlamaktır. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi 13 Mayıs 2019 tarihinde imzalanan protokolle Enstitünün akademik ortağı olmuş ve Enstitünün adı MUIS-İKÇÜ Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü olarak değiştirilmiştir. Ortaklık dönemin TİKA Başkanı Sayın Dr. Serdar Çam'a iletilmiş, böylesi önemli bir ortaklıkta TİKA'nın Enstitüye gereken desteği vereceği sözü alınmıştır. Enstitü için Moğolistan Millî Üniversitesi bünyesinde bir ofis tahsis edilmiş, ilgili ofisin tefrişi de TİKA Ulanbator Koordinatörlüğü tarafından yapılmıştır. Kısa süre sonra Enstitünün Türkiye Ofisi de faaliyete geçmiş böylelikle Türkiye ofisinde Moğol araştırmacıların ve Moğolistan Ofisinde de Türk araştırmacıların çalışabilecekleri ortamlar hazır hâle getirilmiştir. Enstitünün kuruluşundan günümüze kadarki dört yıl boyunca her iki ofiste de aktif olarak araştırma ve incelemeler yapan araştırmacılar bulunmaktadır. Enstitü ofisleri sadece iki Üniversitenin öğrenci ve araştırmacılarına hizmet etmemekte; talep olması durumunda araştırma ve inceleme için Türkiye'yi ve Moğolistan'ı ziyaret eden araştırmacılara destek olmaktadır. Enstitü ofisleri Türkiye'den Moğolistan'a ve Moğol-

listan'dan Türkiye'ye Türkoloji ve yakın disiplinlerde lisansüstü eğitim almak maksadıyla giden öğrencilerin de uğrak yeri durumundadır. Enstitünün gayretiyle İKÇÜ ve MUIS arasında imzalanan protokolle her yıl İKÇÜ'den Moğolistan'a dil öğrenmek maksadıyla giden ve İKÇÜ'de lisansüstü eğitim alan bir ya da iki öğrenci MUIS'in dil bursuyla ilgili üniversiteye gelmekte ve Enstitünün sağladığı imkanlarla dil eğitimi almaktadır.

Moğolistan Devlet Üniversitesi yetkilileriyle yapılan müzakerelerde Enstitünün amaçlarına Türkiye'de ve Moğolistan'da bilimsel toplantılar düzenleyerek Türk ve Moğol akademisyenlerin ortak çalışmalar yapmasına zemin hazırlamak; Türkiye'den Moğolistan'a giden ya da Moğolistan'dan Türkiye'ye gelen bilim insanlarına Türkoloji, Moğol dili ve tarihi ile ilgili çalışmalarında kılavuzluk ederek araştırmacılar tarafından hazırlanan eserleri Enstitünün ilgili kurullarında alınan kararlarla kitap olarak yayımlamak; Türkçe ve Moğolca kaleme alınan Türkoloji ile ilgili önemli eserlerin tercümeleri işini üstlenip, Enstitü kurullarında karara bağlanmak koşuluyla Türkçeden Moğolcaya ve Moğolcadan Türkçeye kitap tercümeleri yapmak da eklenmiş; bu amaca yönelik çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalışmalar aşağıda daha detaylı aktarılacaktır.

MUIS-İKÇÜ Türkoloji Araştırmaları Enstitüsüyle ilgili bundan sonraki süreçte temel hedefimiz Enstitünün uluslararası tanınırlığını üst seviyelere çıkarmak ve sadece bölgesinde değil uluslararası arenada da tanınan ve çalışmalar yapan akademik bir yapıya kavuşturulmasını temin etmek olacaktır. Bu amaçla Enstitünün kuruluş protokollerinde yer alan ancak şimdiye kadar tamamlanamayan Kuruluş ve İşleyiş Yönergesinin en kısa zamanda hazırlanarak Enstitünün yeniden yapılandırılması planlanmaktadır. Üniversitemizin ilgili birimleri konuyla ilgili ön çalışmasını tamamlamıştır. Hazırlanan yönerge taslağı en kısa zamanda Moğolistan Millî Üniversitesi ile paylaşılacaktır.

Ardından Yönerge her iki üniversitenin mutabık kalacağı hâle getirilerek Üniversitelerin ilgili organlarının onayından sonra yürürlüğe girecektir.

Moğolistan Millî Üniversitesi Türkoloji Birimine Destek Projesi

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi olarak Moğolistan Millî Üniversitesi Asya Araştırmaları Bölümü Türkoloji Anabilim Dalını desteklemek için ana bilim dalı öğrencilerinin bir yıl süreyle üniversitemizde Türkiye Türkçesi öğrenip Türkiye Türkolojisini de tanımalarını sağlamak maksadıyla 2019 yılında bir proje başlatılmıştır. Proje kapsamında, ilgili birime kayıtlanan öğrencilerin tamamı Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı tarafından tahsis edilen Anadolu Dil Bursu ile bir yıl süreyle tam burslu olarak Üniversitemizde konuk olmakta ve Üniversitemizin Türkçe Öğretim Uygulama ve Araştırma Merkezinde Türkiye Türkçesi öğrenmektedir. Ayrıca öğrenciler, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden alanlarıyla ilgili dersler de alabilmektedirler. Projenin başlangıçtan bugüne kadar aralıksız ve aksamadan devam etmekte olması bizleri memnun etmektedir. Amacımız bu projeyi daha da geliştirerek Üniversitemizin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüyle Moğolistan Millî Üniversitesi Asya Araştırmaları Bölümü Türkoloji Ana Bilim Dalını iş birliği yapan iki birim hâline getirerek Moğolistan'daki ana bilim dalını Türkiye'deki muadilleriyle boy ölçüşebilecek seviyeye taşımaktır. İlgili ana bilim dalının eğitim programlarının güncellenmesi için de gereken destek sağlanacaktır. Türkoloji ile ilgili ortaklık ve iş birliği hedeflerimizden birisi de Eski Türk Dili sahasında ortak diplomalı lisansüstü programlar açmaktır. Konuyla ilgili hazırlıklarımız devam etmektedir.

Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi ile İşbirliklerimiz

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi olarak Moğolistan'daki çalışmalarımızdan birisi de Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi ile yaptığımız ortak kazı çalışmasıdır. Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi ile İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi arasında imzalanan işbirliği protokolü kapsamında, Altaş Yatırım A.Ş. sponsorluğuyla 2019 yılında Moğolistan'daki Türk ve Uygur mezar kültürünü temsil eden bir bölgede arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları gerçekleştirilerek önemli sonuçlara ulaşılmış; çalışma kazıda görev alan akademik personel tarafından Türklerin İzinde I Türk - Moğol Ortak Kazıları 2019 Övör Havt-sal Kurganları adıyla 2021 yılında kitaplaştırılmıştır. Üniversitemiz tarafından gerçekleştirilen kazı çalışması Türkiye'den bir üniversitenin Moğolistan'da yaptığı ilk kazı olması bakımından önem arz etmektedir. Üniversitemiz tarafından gerçekleştirilen çalışmanın bu coğrafyada gelecekte yapılacak/yapılması gereken Türkiye merkezli çalışmalara örnek olacağı inancındayız. Türkiye üniversiteleri arasında bünyesinde Türk-İslâm Arkeolojisi Bölümü barındıran biricik Üniversite olmamız bu alandaki iddiamıza da dayanak teşkil etmektedir. Üniversite olarak amacımız yakın gelecekte Moğolistan coğrafyasında Türk tarihine ışık tutacak yeni kazı çalışmaları yapmaktır.

Üniversitemiz akademisyenleri sadece kazı çalışmaları değil yüzey araştırmalarıyla da Moğolistan coğrafyasında yeni keşifler peşindedir. Enstitümüz tarafından oluşturulan bilimsel araştırma heyetleri hem Türkiye'de hem de Moğolistan'da yeni keşiflere imza atmaktadır. Moğolistan coğrafyasında yapılan yüzey araştırmalarıyla bir taraftan yeni eserler keşfedilirken diğer taraftan bu ülkedeki Türk kültür varlıklarının son durumları bilim dünyasının ilgi ve dikkatine sunulmaktadır. Dukhiin Buuts II Yazıtı (Doğan 2022), Dukhiin Buuts Yazıtı (Doğan 2023),

Tonyukuk Yazıtı'nın II. taşında bulunan ve ilk kez belgelenen tamga (Doğan 2023) Üniversitemiz araştırmacıları tarafından Moğolistan'da yürütülen saha çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılmış önemli eserlerdir. Yine bu ekiplerin gayretleriyle Türkiye'de 2022 yılında çok önemli bir keşfe imza atılmış; İlhanlı hükümdarı Hülagü Han tarafından Aladağ bölgesinde imar ettirilen yazlık saray ve şehrin kalıntıları gün yüzüne çıkarılmıştır. Bahse konu alan T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından birinci derece sit alanı olarak tescil edilmiştir. Türk ve Moğol bilim insanlarından oluşan ekibin sahadaki çalışmaları 2023 yılında da devam etmiştir. Amacımız 2024 yılından başlamak üzere bölgede bilimsel kazı çalışmaları yapmaktır.

Moğolistan Sağlık Bilimleri Üniversitesi ile İşbirliklerimiz

Üniversite olarak gerçekleştirdiğimiz Moğolistan temaslarımızda Türkiye Cumhuriyeti ile Moğolistan sağlık bakanlarının iki ülkenin sağlık alanında da iş birliği yapması yönündeki kararlarına binaen Moğolistan'ın bu alandaki en köklü üniversitesi olan Moğolistan Sağlık Bilimleri Üniversitesi de ziyaret edilmiş, iki üniversite arasında iş birliği yapılmasının önünü açan bir memorandum imzalanmıştı. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi olarak sağlık bilimleri sahasındaki birikimimizi Moğol dostlarımızla paylaşma kararlılığımızın göstergesi olan bu memorandum sonrası Üniversite olarak ikili ilişkilerin sağlık alanında da geliştirilmesi maksadıyla harekete geçilmiştir. İlgili Üniversite, öğrencilerinin Türkiye sağlık sistemini tanıyarak ülkemizin bu alandaki birikimlerinden faydalanmak ve öğrencilerinin Türkçe öğrenmesini temin etmek maksadıyla Üniversitemizden destek talep etmiş, bu kapsamda Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı ile iletişime geçilerek Moğolistan Devlet Üniversitesi öğrencileri için ilgili kurum tarafından verilen Türkiye Türkçesi öğrenim bursu Moğolistan Sağlık Bilimleri Üniversitesi öğrencileri için de talep edilmiş ve 2020-2021 öğretim yılında

burs programı beş öğrenci ile başlatılmıştır. 2021-2022 öğretim yılı için de Üniversitemiz tarafından projenin devam ettirilmesi için Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı ile iletişime geçilip onay alınmıştır. 2021-2022 öğretim yılında Moğolistan Sağlık Bilimleri Üniversitesinin beş öğrencisi Üniversitemizde burslu olarak bir yılığına konuk edilmiştir.

İki ülke üniversitelerinin sağlık alanındaki yapılandırılmalarından kaynaklı uyumsuzluklar sebebiyle bu alandaki iş birliğimizin umduğumuz gibi devam etmediğini ifade etmek isteriz. Konuyla ilgili olarak yakın gelecekteki hedefimiz Moğolistan Sağlık Bilimleri Üniversitesinin yöneticileriyle Üniversitemizin Sağlık Bilimleri Fakültesi ve Tıp Fakültesi yöneticilerini en kısa zamanda bir araya getirerek bundan sonraki iş birliği olanaklarını tartışmak ve geleceğe yönelik iş birliği çalışmalarını daha sağlam bir zemine oturtmaktır.

Bilimsel Toplantılar

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesinin Moğolistan temalı bilimsel toplantıları 2018 yılında Moğolistan'ın başkenti Ulanbator'da düzenlenen ve yaklaşık 170 bilim insanının katıldığı "Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu"na paydaşlığıyla başlamıştır. Bahse konu sempozyumda sunulan bildiriler 2018 yılında iki cilt olarak yayımlanmıştır.

MUIS-İKÇÜ Türkoloji Araştırmaları Enstitüsünün çabalarıyla Türkiye ile Moğolistan arasındaki diplomatik ilişkilerin tesisinin 50. yılı münasebetiyle bir çalıştay düzenlenmiştir. Ekim 2019'da gerçekleştirilen, Türk ve Moğol 36 bilim insanının katıldığı çalıştayın bildirileri akademik ortağı olduğumuz MUIS-İKÇÜ Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü yayını olarak "Türk Moğol Dil Tarih Kültür Araştırmaları" başlığıyla yayımlanmıştır.

2022 yılında birincisi İzmir’de ikincisi Ulanbator’da olmak üzere *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları* düzenlenmiş; çalıştayda sunulan bildiriler de aynı yıl kitaplaştırılmıştır.

Enstitümüz tarafından düzenlenen bilimsel etkinliklerden birisi de 2 Kasım 2022 tarihinde Moğolistan’ın başkenti Ulanbator’da Türk Tarih Kurumu iş birliğiyle gerçekleştirilen “Moğolistan’daki Türk Kültür Varlıklar ve Bilge Tonyukuk Paneli”dir. T.C. Kültür ve Turizm Bakanı Sayın Mehmet Nuri Ersoy’un da katıldığı panelde konuyla ilgili Türk ve Moğol bilim insanları tarafından birbirinden kıymetli sunumlar yapılmıştır.

İş birliği Protokolleri

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Moğolistan’daki dört farklı üniversite ile iş birliği protokolleri imzalamıştır. İlk iş birliği protokolü Moğolistan Millî Üniversitesi ile 2018 yılında imzalanan Mevlâna Değişim Programı Protokolüdür. Aynı protokol 2019 yılında Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi ile de imzalanmış; akademik ilişkilerin öğrenci ve öğretim üyesi değişikliği ile devam etmesi için hazırlıklara başlanmıştır. Moğolistan Sağlık Bilimleri Üniversitesi ile 2019 yılında imzalanan memorandum Üniversitemizin Moğolistan ile ilişkilerinin sadece Türkoloji çalışmaları ile sınırlı olmadığını kanıtlar. Memorandum sonrası ilgili Üniversiteden YTB tarafından sağlanan bursla öğrenci konuk etmemiz iş birliği azminin ete kemiğe bürünmüş göstergesidir. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi olarak Moğolistan’ın saygın eğitim kurumlarından olan ve Moğol bürokratlara eğitim veren Moğolistan Yönetim Bilimleri Akademisiyle de bir dizi görüşme gerçekleştirilmiş, uluslararası ilişkiler alanında da iş birliğinin önü açılmıştır. Moğolistan Milli Üniversitesi ve Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi ile 2022 yılında Erasmus+ protokolleri de imzalanmıştır. Protokoller kapsamında öğrenci ve öğretim üyesi hareketliliği ile ilgili çalışmalarımız devam etmektedir.

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi olarak Moğolistan ile akademik ilişkilerin mümkün olduğu kadar üst seviyelere çıkarılması için önemli adımlar atılmıştır. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesinin bundan sonraki hedefi mevcut ilişkileri daha ilerilere taşımak, dost ve kardeş ülke Moğolistan ile her alanda ortak çalışmalar yapmaktır. Üniversitemizin bu amacına hizmet etmek için gayret sarf eden tüm çalışanlarımıza teşekkür ediyorum.

KAYNAKLAR

- KÖSE, Saffet (2021). "İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesinin Moğolistan'daki Çalışmaları". *21. Yüzyılda Türkiye Moğolistan İlişkileri* (ed. Şaban DOĞAN), İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları, s. 22-26.
- DOĞAN, Şaban (2022). "Moğolistan'da Yeni Keşfedilen Dukhiin Buuts Yazıtı II". *Türk Kültürü*, 15: 2, s. 23-41.
- DOĞAN, Şaban (2023). "Bilge Tonyukuk Yazıtı Taşları ve Taşlardaki Tamgalar Üzerine". *Türk Kültürü*, 17: 2, s. 1-13.
- DOĞAN, Şaban-YUNDENBAT Boldbaatar (2023). "Dukhiin Buuts Yazıtı Üzerine". *Doğumunun 80. Yılında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, s. 379-388.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILINDA TÜRKİYE MOĞOLİSTAN İLİŞKİLERİ

Zafer ATEŞ

Moğolistan Nezdinde Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçisi

GİRİŞ

Öncelikle Ulu Önder Atatürk liderliğinde necip Türk Milleti tarafından kurulan ve ilelebet payidar olmasını dilediğimiz Cumhuriyetimizin 100. yıldönümünü tebrik ediyorum.

100. yıldönümü kapsamında gerçekleştirilen bu bilimsel yayının gerçekleştirilmesini sağlayan İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (İKÇÜ) Rektörü Sayın Prof. Dr. Saffet Köse'ye, İKÇÜ Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Sayın Prof. Dr. Şaban Doğan'a, Moğolistan Devlet Üniversitesi (MUIS) ve MUIS Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü yetkililerine, ayrıca emeği geçen katılımcı hocalarımıza şükranlarımı sunuyorum.

Yazımın kapsamını Türkiye-Moğolistan ilişkilerinin geçmiş ve bugünü oluşturmaktadır.

Öncelikle, Moğolistan'ın Birleşmiş Milletler'e (BM) üyeliğinin gerçekleştiği 27 Ekim 1961 tarihine giden sürece değineceğim. Ülkemiz 1951-1952, 1954-1955 ve 1961 (Polonya ile paylaşımlı olmak üzere bir yıllığına) yıllarında (ve bilahare 2009-2010 yıllarında) BM Güvenlik Konseyinin (BMGK) geçici üyeliğini yürütmüştür. Ülkemizin kurucu üyesi olduğu BM'ye Moğolistan 1946-1961 arasında 4 kez üyelik için başvurmuştur. Bu süreçte

Ülkemiz Moğolistan'ın başvurularına hep olumlu yaklaşmış ve bu yönde oy kullanmıştır. Kaderin cilvesi olsa gerek, 27 Ekim 1961 tarihinde konunun nihai karara bağlandığı BMGK toplantısına da Türkiye başkanlık etmekteydi.

1960'lı yılların ortalarından itibaren Türkiye ile Moğolistan arasında diplomatik ilişkilerin tesis edilmesi gündeme gelmiş ve buna ilişkin müzakereler 1969 yılında hız kazanmıştır. 1969 yılı içinde Moskova'daki Büyükelçiliklerimiz arasında yapılan nota teatisi ile diplomatik ilişkilerimiz 24 Haziran 1969 tarihinde tesis edilmiştir. (Bu işleme imza atan merhum Moskova Büyükelçimiz adının Turan Tuluy olması da yine kaderin bir başka cilvesi olsa gerek.)

Başlangıçta ülkemizin Moskova, Moğolistan'ın ise önce Belgrad ve daha sonra Sofya Büyükelçiliği karşılıklı olarak akredite edilmiştir. Ulanbator Büyükelçiliğimiz 1996, Moğolistan'ın Ankara Büyükelçiliği ise 1997 yılında açılmıştır. Dolayısıyla, önümüzdeki sene diplomatik ilişkilerimizin tesisinin 55. yıldönümünü idrak edeceğiz.

Türkler ve Moğollar iki dost ve kardeş millettir. Dillerimiz aynı gruptandır. (Altay). Dilimizin gramer ve sentaktik özellikleri çok yakındır. Çok sayıda ortak kelimemiz vardır. Türkiye'de Moğol isimleri son derece yaygındır. (Cengiz, Cengizhan, Çağatay, Ögeday, Tuluy, Kubilay, Timuçin, Batu, Berke gibi). Çok sayıda ortak adet, gelenek, göreneğimiz mevcuttur. Moğol tarihini bilmeden Türk tarihini, Türk tarihini bilmeden de Moğol tarihini anlamak, tarif etmek mümkün değildir. Bu durum, iki ülke ilişkileri için son derece güçlü ve özel bir zemin oluşturmaktadır.

Bugünkü duruma bakacak olursak, memnuniyetle ifade etmek isterim ki, iki ülke ilişkileri her alanda gelişmekte, karşılıklı temas ve ziyaretler sıklaşmaktadır.

İkili temelde imzalanan 100'ün üzerinde anlaşma ilişkilerimizin ahdi temelini oluşturmaktadır.

Moğolistan 2011 yılında benimsediği dış politika konsepti çerçevesinde ülkemizi “Üçüncü Komşu” olarak ilan etmiştir. Ben bu kavramın da ötesine geçmek istiyorum; Türkler Moğolların “En Eski Komşularıdır”!

İlişkilerimiz halihazırda Kapsamlı Ortaklık seviyesindedir. Cumhurbaşkanı düzeyindeki ilk ziyaret vesilesiyle ilişkilerimizi Stratejik Ortaklık seviyesine çıkarmak için karşılıklı irade mevcuttur.

Son 2 yılda karşılıklı ziyaretlerde de bir ivme yakalanmıştır. 2021 yılında Moğolistan Savunma Bakanı Sayın Saikhanbayar, 2022 yılında Meclis Başkanı Sayın Zandanshatar, 2023 yılında Başbakan Yardımcısı Sayın Amarsaikhan ve Dışişleri Bakanı Sayın Battsetseg ülkemizi ziyaret etmişlerdir. Ayrıca Moğolistan Meclisi Güvenlik ve Dış Politika Daimî Komisyonu Başkanı Sayın Enkh-Amgalan başkanlığındaki Meclis heyeti 2023 Eylül ayında ülkemize resmi bir ziyarette bulunmuştur. Keza, 2022 yılında dönemin Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Sayın Vedat Bilgin ile Kültür ve Turizm Bakanı Sayın Mehmet Nuri Ersoy, 2023 yılında ise MGK Genel Sekreteri Sayın Vali Seyfullah Hacımüftüoğlu ile Adalet Bakan Yardımcısı Sayın Hasan Yılmaz Moğolistan'ı ziyaret etmişlerdir.

İki ülke arasında Karma Ekonomik ve Ticaret Komisyonu mevcut olup (KEK), son KEK toplantısı 2021'de Ankara'da düzenlenmiştir. 10. Dönem KEK toplantısının ise önümüzdeki dönemde Ulanbator'da gerçekleştirilmesi beklenmektedir.

Bundan 2-3 yıl öncesinde 40 milyon Dolar civarında olan ikili ticaretimiz, 2013 yılında konulan 100 milyon dolar hedefini çoktan geçmiş ve 2022 sonu itibarıyla 110 milyon dolara

ulaşmıştır. İki ülke ekonomileri birbirini tamamlar niteliktedir. Moğolistan'ın ihtiyaç duyduğu ürünler Türkiye'de, Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu hammadde ve ürünler ise Moğolistan'dadır. Moğolistan Dışişleri Bakanı Sayın B. Battsetseg'in bu yılın mart ayında ülkemize yaptığı ziyaret sırasında 200 milyon dolar hedefi konulmuştur. Bu hedefe en kısa zamanda ulaşabileceğimize inancım tamdır.

İki büyük şirketimiz (Mapa ve ENKA) Moğolistan'da iki büyük projeyi üstlenmiş durumdadırlar. Moğolistan'ın altyapı ihtiyacı dikkate alındığında, inşaat sektörümüzün buradaki altyapı projelerini başarıyla tamamlamak için gerekli bilgi ve birikimi mevcuttur.

İki ülke arasında bir Askeri Diyalog mekanizması da mevcuttur. 10. Askeri Diyalog Toplantısının önümüzdeki dönemde Ulanbator'da gerçekleştirilmesi planlanmaktadır. İki ülke karşılıklı askeri tatbikatlara katılmaktadır. Son olarak 2023 yılı haziran ayında gerçekleştirilen Khaan Quest tatbikatına ülkemiz ilk kez bir birlikle iştirak etmiştir. Moğolistan askeri makamları da ülkemizdeki Efes ve Anadolu tatbikatlarına katılmaktadırlar. Ayrıca, askeri makamlarımızca her yıl belirli sayıda tahsis edilen burslarla Moğol ordu mensupları ülkemizdeki askeri kurumların değişik birimlerinde eğitim görmektedirler. Öte yandan, Ulanbator'un hemen dışındaki fişek fabrikasının montaj ve dolum hattının inşası MKE AŞ. tarafından gerçekleştirilmektedir.

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığımızca her yıl verilen Türkiye Bursları ile Moğol kardeşlerimiz ülkemizde eğitim görmektedir. Türkiye Mezunlarının oluşturduğu ATA (Association of Turkish Alumni-Türkiye Mezunları Derneği) isimli Dernek Moğolistan'da çok başarılı faaliyetlere imza atmaktadır.

TİKA 1994 yılından bu yana Moğolistan'da faaliyet göstermekle birlikte, Koordinasyon Ofisimiz 2004 yılında açılmıştır. O günden bu yana 850 civarında projeyi başarıyla hayata geçiren TİKA, Moğol kardeşlerimizin günlük hayatına dokunmaya devam etmektedir. Öte yandan, TİKA'nın halihazırdaki en önemli projesi olan Bilge Tonyukuk Müzesinin inşaatının ise 2024 yılı içinde tamamlanması beklenmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığımız da kendi görev alanı çerçevesinde burslar vermekte, Moğolistan'daki Müslüman toplumuna yönelik hayır faaliyetlerinde bulunmaktadır.

Bayrak taşıyıcımız ve medar-ı iftiharımız Türk Hava Yolları Moğolistan halkına ve ekonomisine büyük katkıda bulunmaktadır. An itibarıyla THY ve İstanbul, Moğolistan'ın batıya açılan kapısı konumundadır. Halihazırda Ulanbator'a haftada 4 uçuş gerçekleştiren THY'nin, bu uçuşları haftanın her gününe yayması için çalışmalar sürdürülmektedir.

Moğolistan Türkiye için son derece kıymetlidir. Moğolistan Ulanbator büyükelçisi olarak göreve başladığım günden itibaren benimsediğim bir slogan var: "Moğolistan'ın yararına olan, Türkiye'nin de yararınadır".

Bu şiar doğrultusunda, Moğolistan ile ilişkilerimizi her alanda geliştirmek elimizden geleni yapmaya gayret göstereceğiz.

TÜRKİYE-MOĞOLİSTAN ORTAKLIĞINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN ESKİ TÜRK YAZITLARI İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Prof. Dr. Erhan AYDIN

*Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi
E-posta: erhan.aydin@deu.edu.tr
ORC-ID: 0000-0003-4795-7320*

GİRİŞ

Danimarkalı bilgin V. Thomsen'in 1893 yılında Türk runik yazı sistemini çözmesinden bugüne kadar eski Türk yazıtları üzerinde birçok çalışma yapıldı. Bu çalışmaların bir bölümü yeni bulunan yazıtların yayımı, bir bölümü mevcut yazıtlardaki okuma ve anlamlandırma önerileri, bir bölümü ise bu külliyyat-taki herhangi bir konuyu işleyen yazılardan oluşmaktadır. V. Thomsen'in temel aldığı ve batı dünyasında "I" koduyla bilinen Köl Tegin, "II" koduyla bilinen Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtı başta olmak üzere, üzerinde en fazla çalışma yapılan yazıtların Moğolistan'da bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu nedenle Moğolistan coğrafyası, Moğollar için olduğu kadar Türkler için de önemli ve değerlidir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki buhranlar, ardından I. Dünya Savaşı ve sonrasında Osmanlı topraklarının işgalci güçler tarafından paylaşılması, Kurtuluş Savaşı, Cumhuriyetin ilanı gibi önemli ve hayati olaylar, Türklerin bilim ve sanatla

uzun bir zaman ilgilenememesine neden olmuştu. Sovyetler Birliği ile Çin Halk Cumhuriyeti'nin, Türklerin en eski eserlerinin bir bölümünün bulunduğu coğrafyaya hâkim olması, Türk bilim adamlarının "Eski Türk Yazıtları"nı görerek incelemesine imkân vermiyordu. Ancak 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması ve ardından ortaya çıkan Rusya Federasyonu'nun Orta ve İç Asya'da gittikçe azalan siyasi etkisi sayesinde Türklerin ilk yazılı belgelerini görme şansı ortaya çıkmaya başladı. Yazıtları görmeden çalışmanın zorluğunu anlatmaya çalışan Hüseyin Namık Orkun, Kırgızistan'daki Kulansay Yazıtı hakkında bilgi verirken S. Ye. Malov'u kastederek "Metodsuz çalışan ve yurtlarında bulunan eserleri ciddî ve ilmî bir surette tetkik edemiyen Rus âlimleri bu yazıtı da ciddî bir surette tetkik edememişler ve fotoğrafını dahi neşretmemişlerdir." (Orkun 1940: 203) diyerek adeta yazıtları görmeden üzerinde çalışmanın nasıl bir talihsizlik olduğunu dile getirir. Bu serzenişi Hüseyin Nihâl Atsız'da, İbrahim Kafesoğlu'nda daha nice ilk Türk dilci ve tarihçilerinde de hissetmek mümkündür. Yazıtların bulunduğu coğrafyaları görmek, yazıtlara bizzat dokunarak çalışmak, sorunlu yerlerini tespit ederek yazıtta hangi harflerin bulunduğunu anlamak, ancak yetmişli yıllardan sonra mümkün olabilmıştır.

Ünlü yazıtların bulunduğu Moğolistan'ı ilk ziyaret edenlerden biri Nejat Diyarbekirli idi. 1978 yılında, başta Orhon Vadisi olmak üzere birçok yeri gezen Diyarbekirli, gezi notlarını Türk Kültürü dergisinde yayımlamıştı (1979: 321-384). Ardından Bahaeddin Ögel, Talat Tekin ve Tuncer Gülensoy da Moğolistan'da yapılan Altaistik ve Mongolistik sempozyumları dolayısıyla, yazıtları görme şansı bulmuştu.

Türkiye Radyo Televizyon Kurumunun projesi olarak 1990 yılında İsmail Çoruh'un yönetmenliğini yaptığı ve 21.03.1991 tarihinde televizyonda yayımlanan "Altaylar" dizisi dolayısıyla danışman ve metin yazarları olarak Osman Fikri Sertkaya ve

Ahmet Bican Ercilasun da bölgede uzun süre bulunmuştu. Ercilasun, çekimden elde ettiği gözlemlerini bir seyahat kitabı tadında okuyucu ile paylaşmış (1991); ardından kitabın yeni baskısı 2021 yılında yapılmıştı.

Bu çalışmada; Moğolistan'daki "Eski Türk Yazıtları"na kısaca değindikten sonra "Eski Türk Yazıtları"yla ilgili Türkiye ile Moğolistan ortaklığında yapılan çalışmalardan söz edilecektir.

1. Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları

Moğolistan'da her geçen gün yeni yazıtlar bulunmakta ve dolayısıyla yazıtların toplam sayısı ve buna paralel olarak yayın sayısı da artmaktadır. Moğolistan'daki yazıtların hangileri olduğu konusunda epeyce envanter çalışması yapıldı ve gelecekte de mutlaka yapılacaktır. Hem ilk nasirlerdeki yazıt sayısı hem de envanter yapmak amacıyla yazıtları sıralayan araştırmacılar ve verdikleri sayılar şöyledir:

Radloff 1895: 9
Thomsen 1896: 2
Radloff 1899: 2
Orkun 1936 ve 1938: 16
Perlee 1968: 27
Rintchen 1968: 23
Şinehüü: 36
Vasilyev 1976: 33
Bold 1983: 40
Sertkaya 1984: 31
Bold 2000: 13
Barutçu Özönder 2002: 45
Alyılmaz 2003: 45
Kempf 2004: 43
Battulga 2005: 48
Sertkaya 2008: 79

Badam 2010: 100

Bazılhan 2010: 77

Sertkaya 2011: 67

Aydın 2012: 101

Aydın 2015: 125

Moğolistan'daki yazıtların envanterleri ile ilgili ayrıntı için bk. (Aydın 2015). Azzaya Badam vd.'nin verdiği bilgiye göre, bugün Moğolistan'daki Eski Türkçe yazıt sayısı 170 civarındadır (2021: 7).

2. Türkiye-Moğolistan Ortaklığında Gerçekleştirilen Eski Türk Yazıtları ile İlgili Çalışmalar

2.1. Projeler

2.1.1. MOTAP

TİKA (Eski adı: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı, Yeni adı: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı) 1992 yılında kurulmuş olup kurumun amacı, Türk ve akraba toplulukları ile ilgili işbirliği yapmak olarak belirlenmiştir. TİKA'nın ilk büyük projelerinden biri kuşkusuz MOTAP (Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi)'tir. 1993 yılında Mehmet Saray, F. Sema Barutçu Özönder ve Saadettin Gömeç'ten oluşan heyet tarafından hazırlanan rapor, 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Moğolistan seyahati öncesinde kendilerine takdim edilmiş; 1994 yılında ise TİKA ile Moğolistan Aydınlanma Bakanlığı arasında imzalanan anlaşma ile proje hayata geçirilmiştir. 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in 1995 yılındaki Moğolistan seyahati sonrasında projenin başlamasında epeyce bir yol kat edilmiştir. Türkiye ile Moğolistan arasında 1996 yılının aralık ayında imzalanan teknik işbirliği ve ardından 1997 yılı Nisan ayında TİKA ile Moğolistan Aydınlanma Bakanlığı arasında imzalanan beş yıllık çalışma programı içeren protokol ile Moğolistan'daki Türk eserlerinin

onarımı, korunmaları ve sergilenmeleriyle ilgili çalışmalara başlanmıştır (Sertkaya vd. 2001: XXI); (Erdem 2002: 179-180).

1997 yılında M. Oluş Arık başkanlığındaki Türk-Moğol bilim heyeti 15 Haziran-24 Temmuz 1997 tarihleri arasında Moğolistan'da ön hazırlıkları tamamlamış; bu ilk heyetin çalışmalarında epigraf olarak Türk tarafında Cengiz Alyılmaz, Moğol tarafında ise Luvsandorjiyn Bold ve Tsendiyn Battulga görev almıştır. 1998 yılında Kültür Bakanlığının MOTAP'a bilimsel ve teknik destek sağlamak amacıyla hazırlanan protokolden sonra projenin üst kuruluna TİKA Başkanı Tugay Özçeri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı Reşat Genç, Türk Tarih Kurumu Başkanı Yusuf Halaçoğlu ve Türk Dil Kurumu Başkanı Ahmet B. Ercilasun atanmıştır (Sertkaya vd. 2001: XXIII).

1998 yılında hem Tonyukuk hem de Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının bulunduğu alana Depo-Kazievi-Müze (DMK binası) olarak kullanılacak iki binanın yapımına başlanmış; bu binalardan özellikle Höşöö-Tsaydam'daki, Orhun Müzesi adını alıncaya değin "DMK Binası" adıyla anılmıştır. Yine 1998 yılında Cengiz Alyılmaz ve Sibel Saka'dan oluşan ekip, yazıtlarla ilgili yüzey araştırmaları yapmıştır. 2000 yılında Moğolistan'a giden ilk kazı ekibinin Höşöö-Tsaydam'daki kazı çalışmaları, Bilge Kağan külliyesi ile civardaki anonim kurganları açmak olarak belirlenmiştir. MOTAP ekibinde görev alan, arkeolog, tarihçi, epigraf, taş koruma uzmanları 2000, 2001, 2002 ve 2003 yıllarında kesintisiz olarak çalışmalarına devam etmiştir. 2001 yılı çalışmalarında Bilge Kağan'a ait olduğu düşünülen sembolik mezar ve hazinenin yanında, Bilge Kağan Yazıtı'nın kopmuş parçalarına da ulaşılmıştır. Üç parça olarak kırık bir vaziyette yerde duran Bilge Kağan Yazıtı 2001 yılı çalışmaları sırasında yapııştırılarak DMK Binası içerisinde hazırlanan yeni kaidesi üzerine oturtulmuş; ayrıca Bilge Kağan ve Köl Tegin külliyelerindeki iki kaplumbağa biçimli kaide, tüm heykeller ve

Bilge Kağan kazısında ele geçen buluntular da yine DMK binasına konmuştur. Bilge Kağan külliyesi kazılarının 2002 yılı çalışmalarına Türkiye'den katılan Erhan Aydın, Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtı ile bölgedeki açılan kurganlarda araştırmalar yapmıştır. Bk. (Aydın 2003). Ayrıca 2002 yılı çalışmalarına katılan Ahmet Taşağıl da Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının Çince bölümleriyle ilgili epigrafik belgelemeler yapmıştır. Nihayetinde 2010 yılında Köl Tegin Yazıtı da ağabeyi Bilge Kağan'ın DMK Binası içerisindeki yeni yerinin hemen yanına yerleştirilmiş; Köl Tegin Yazıtı'ndan kopan parçalar da yapıştırılmıştır.

*Bilge Kağan kazısında ortaya çıkan altın ve gümüş parçalar.
(Koçak-Gökçek 2022: 31)*

*Bilge Kağan Yazıtı'nın parçalarının birleştirildiğini gösteren fotoğraf.
(Koçak-Gökçek 2022: 29)*

Höşöö-Tsaydam'daki DMK binasının ilk hâli

Bilge Kağan Yazıtı (2002) fotoğraf: Erhan Aydın

MOTAP'ın başladığı ilk zamanlardan 2001 yılına kadar elde edilen epigrafik veriler; Osman F. Sertkaya, Cengiz Alyılmaz ve Tsendiyn Battulga tarafından kitap hâline dönüştürülmüş ve “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Albümü” adıyla Türkçe ve İngilizce olarak TİKA tarafından 2001’de Ankara’da yayımlanmıştır. Kitapta yazıt metinlerine yer verilmemiş olup yazıtın bulunduğu coğrafya, yüzey şekilleri, MOTAP ile ele geçen buluntular ve yazıtların fotoğrafları yer almaktadır. Kitaptaki yazıtlar şunlardır: Bugut, Çoyr, Küli Çor, Hoyto-Tamır, I. Karabalgasun, II. Karabalgasun, III. Karabalgasun, Taryat, Şine Usu, Şiveet Ulaan, Açıt Nuur, Hatuu Us. Albümün son bölümlerinde Moğollara ait bazı eserler ile haritalar bulunmaktadır.

MOTAP çerçevesinde yalnızca kazılar değil, aynı zamanda koruma ve restorasyon çalışmaları da yapılmış; taş koruma uzmanlarınca yazıt üzerindeki tüm yabancı maddeler temizlenmiş; yazıttaki çatlaklar kimyasal solüsyonlar marifetiyle sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu projenin kazıları ile ilgili raporlar, projenin o yılki ayağının tamamlanmasının ardından TİKA tarafından kitaba dönüştürülmüştür.

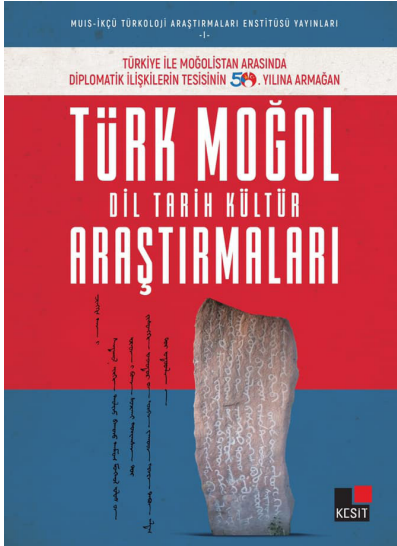
2.2. Sempozyum, Panel ve Çalıştaylar

Türkiye ve Moğolistan ortaklığında birçok sempozyum, panel ve çalıştay yapılmış; bu toplantılarda sunulan bildiriler yayımlanmıştır. Bu bilimsel toplantılar tarih sırasına göre aşağıda verilmiştir:

15-16 Ağustos 2011 tarihlerinde; Türk Dil Kurumu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü ve Moğolistan Millî Üniversitesi ortaklığında düzenlenen “Türk Kültürünün Gelişme Çağları: Başlangıç ve Yazıtları Çağı Uluslararası Toplantı”sında 60 bildiri sunulmuş olup bunların büyük bir bölümü “Eski Türk Yazıtları” ile ilgilidir. Bu bildirilerin küçük bir bölümü Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten’in 61/1 sayısında yayımlanmıştır.

1-7 Haziran 2018’de; Türkiye Cumhuriyeti Ulanbator Büyükelçiliği, Yunus Emre Enstitüsü, TİKA, Moğolistan Millî Üniversitesi (MUIS), Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İzmir Kâtip

Çelebi Üniversitesi, Kastamonu Üniversitesi ve İstanbul Kültür Üniversitesinin katkılarıyla Ulanbator’da düzenlenen “Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun’dan Anadolu’ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu”na sunulan bildiriler Şaban Doğan ve Melis Sezen Güneş’in editörlüğünde 2018 yılında İstanbul’da yayımlanmıştır. Bu sempozyumda doğrudan eski Türk yazıtları ile ilgili 36 bildiri sunulmuştur.

3-7 Ekim 2019 tarihlerinde; TİKA ve İzmir Valiliğinin katkılarıyla ve İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi ile Moğolistan Millî Üniversitesi'nin düzenlediği "Kâtip

Çelebi İzmir Türkoloji Buluşmaları I, Türk Moğol Diplomatik İlişkilerinin 50. Yılında Geçmişten Günümüze Türk Moğol İlişkileri Uluslararası Çalıştayı"nda doğrudan Eski Türk yazıtları ile ilgili 13 bildiri sunulmuş; tüm bildiriler Şaban Doğan'ın editörlüğünde 2019 yılında "Türkiye İle Moğolistan Arasında Diplomatik İlişkilerin Tesisinin 50. Yılına Armağan, Türk Moğol Dil Tarih Kültür Araştırmaları" adıyla İstanbul'da Kesit yayınları tarafından yayımlanmıştır.

6-7 Temmuz 2021 tarihleri arasında; Bursa Osmangazi Belediyesi ile Moğolistan'ın Arhangay Belediyesi tarafından ortaklaşa düzenlenen "Uluslararası Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri Sempozyumu"nda doğrudan Eski Türk yazıtları ile ilgili 11 bildiri sunulmuş ve öteki bildirilerle birlikte İlhan Şahin, Enkhbat Avirmed ve Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun'un editörlüğünde 2021 yılında İstanbul'da kitap olarak yayımlanmıştır.

26 Mayıs-01 Haziran 2022 tarihleri arasında; TİKA'nın katkılarıyla, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Moğolistan Millî Üniversitesi (MUIS), Moğolistan Kültürel Miras Merkezi ortaklığında İzmir'de "Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayı I" ile çalıştayın ikincisi 01-07 Ağustos 2022 tarihlerinde Ulanbator'da "Moğolistan Kültürel Mirası

İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayı II" adıyla

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

MOĞOLİSTAN KÜLTÜREL MİRASI İÇİNDE
TÜRK YAZITLARININ
BUGÜNÜ VE GELECEĞİ ÇALIŞTAYLARI
BİLDİRİLER KİTABI

Tercümanlar
Ariyajav Batchuluun
Samet Kalyoncu
Asuman Boz

Editor
Şaban Doğan

Moğolistan Kültürel Miras Merkezinin konferans salonunda yapılmış ve iki çalıştayda doğrudan "Eski Türk Yazıtları" ile ilgili 16 bildiri sunulmuştur. İki çalıştayda sunulan bildiriler daha sonra Şaban Doğan'ın editörlüğünde; Ariyajav Batchuluun, Samet Kalyoncu ve Asuman Boz'ın Moğolca bildirilerin Türkçe tercümeleriyle İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesinin yayını olarak 2022 yılının aralık ayında yayımlanmıştır. Bu kitabın ayrıntılı tanıtması için bk. (Baş 2022: 225-228).

3. Değerlendirme ve Sonuç

Türklerin bilinen ilk yazılı belgeleri Türk runik harfleriyle yazılmış olup bunların en eski ve en ünlüleri Moğolistan sınırları içerisinde bulunmuştur. Moğolistan Halk Cumhuriyetinin yöneticileri ve halkı bu eserlere büyük önem vermiş ve asırlarca korunmasına yardım etmiştir. Bugün Kök Tegin, Bilge Kağan başta olmak üzere birçok yazıt, müzelere taşınarak koruma altına alınmıştır. Ayrıca Tonyukuk Yazıtı da kısa zaman içerisinde, inşası devam eden müzeye taşınacaktır. Türklerin ve Türkçenin ilk yazılı belgeleri olması dolayısıyla bu çok önemli eserleri gelecek nesillere en az tahribatla bırakabilmek için Türkiye Cumhuriyeti ve Moğolistan Halk Cumhuriyeti yorulmadan çalışmalarına devam etmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yılı dolayısıyla Türk ve Moğolların asırlardır süregelen kardeşliğinin sonsuza kadar devam etmesini dilerim.

Yaşasın Türkiye Cumhuriyeti! Yaşasın Moğolistan Halk Cumhuriyeti! Yaşasın Türk-Moğol Kardeşliği!

KAYNAKLAR

- Aydın, Erhan (2003). "Orhon Bölgesindeki Kazı Çalışmaları Hakkında Düşünceler". *Türk Dili* 622, 554-556.
- Aydın, Erhan (2015). Moğolistan'daki Runik Harfli Eski Türk Yazıtlarının Envanter Sorunları ve Bir Numaralandırma Denemesi. Aysima Mirsultan - Mihriban Tursun Aydın - Erhan Aydın (Ed.): Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya, Festschrift in honor of Mirsultan Osman on the Occasion of His 85th Birthday, Konya: Kömen Yayınları, 53-73.
- Badam, Azzaya - Gerelmaa Namsrai - Bayartuul Batjav (2021). Govi-Altay Aймаğındaki Runik Yazıtlar ve Tamgalar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 72, 7-32.
- Baş, Asuman (2022). "Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları". *Türk Kültürü* 2022/2, 225-228.
- Diyarbakirli, Nejat (1979). "Orhun'dan Geliyorum". *Türk Kültürü* XVII/198-199, Nisan-Mayıs 1979, 321-384.
- Doğan, Şaban-Melis Sezen Güneş (Ed.) (2018). *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*. 2 c, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Doğan, Şaban (Ed.) (2019). *Türk Moğol Dil Tarih Kültür Araştırmaları*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Doğan, Şaban (Ed.) (2022). *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet B. (1991). *Moğolistan ve Çin Günlüğü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. Yeni bs. İstanbul, 2021: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Erdem, Ayşegül (2002). *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi*. Hasan C. Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca (Yay.): Türkler, c. 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 179-181.

- Koçak, Kürşat-L. Gürkan Gökçek (2022). "Bilge Kağan Hazinesinin Gün Yüzüne Çıkarılması: Bilge Kağan Anıt Alanı Kazı Çalışmaları". *Gazi Akademik Bakış* 15/30, 25-40.
- Orkun, Hüseyin N. (1940). *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sertkaya, Osman F. (1982). "Köl Tigin Kitâbesinin Dikilmesinin 1250. Yıl Dönümü Dolayısı ile Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki Köktürk Harfli Metinler Üzerinde Yapılan Arkeolojik ve Filolojik Çalışmalara Toplu Bir Bakış". *Türk Kültürü* 21/234, 747-756.
- Sertkaya, Osman F.-Cengiz Alyılmaz-Tsendiyn Battulga (2001). *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü*. Ankara: TİKA Yayınları.
- Şahin, İlhan-Enkhbat Avirmed-Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun (Ed.) (2021). *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*. İstanbul: Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları.
- TİKA (2003). *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 yılı Çalışmaları*. Ankara: TİKA Yayınları.
- TİKA (2005). *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2003 yılı Çalışmaları*. Ankara: TİKA Yayınları.

MOĞOLİSTAN'DA TÜRK TARİHİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Doç. Dr. Enkhbat AVİRMED

*Moğolistan Bilim Teknik Üniversitesi
İşletme ve Beşeri Bilimler Okulu Öğretim Üyesi*

GİRİŞ

Moğolistan'da Türk tarihi üzerine yapılan çalışmaları tarih, arkeoloji, dil olarak üç ayrı kısma ayırabiliriz. Esas nedeni arkeoloji ve dil araştırmaları devamlı olarak Türk tarih çalışmalarını yardımcı olarak geliştirmektedir.

Türklerden bahseden ilk kitap 1934 yılında eski Moğol harfli basılan “Mongoliın Tovç Tüüh” adlı eserdir. Bu kitabın beşinci bölümü “Türüg uls mandsan üy”, altıncı bölümü “Uigur uls mandsan üy” den oluşmaktadır. Yazarı ise Çingis Han soyundan gelen tarihçi Amar Agdanbuu'dur. Kendisi Moğolistan'ın dokuzuncu ve on ikinci Başbakanı ve büyük bir devlet adamıdır.

Amar, Moğol tarihi içinde Kök Türk ve eski Uygur tarihini yazma sebebi hakkında şöyle belirtmektedir: “Kök Türkler Moğol asıllı değil. Bu yüzden onların tarihi hakkında burada bahsetmeye gerek olmayabilir. Fakat Moğol ve Kök Türkler arasında siyasî, ekonomik ve kültürel derin bağlar bulunmaktadır. Ayrıca Kök Türklerin tarihî izleri Moğolistan'da bulunmaktadır. Moğol asıllı Hi, Tatabi ve Kitan gibi kabileler Kök Türklerle savaşmışlardır. Bu yüzden Moğol tarihi yazılırken Kök Türklerin

olayları yazılmazsa bir eksiklik ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle Moğol tarihi araştırmacıları Kök Türklerin tarihini mutlaka Moğol tarihinin içinde zikretmektedir.” Moğolistan’da basılan Sovyet dönemindeki bütün Moğol tarihi kitaplarında Kök Türkler ve Uygurlar ayrı bir dönem olarak yazılmıştır.

Devletin ilk resmî tarihi, Moğol topraklarında Komünist ideolojinin hâkim olduğu dönemlerde yazılmıştır. Moğol tarihinin bütün dönemlerini kapsayan bu eser, Moğolistan Halk Cumhuriyeti Bilimler Akademisi ve SSCB Bilimler Akademisi iş birliği ile “Moğolistan Halk Cumhuriyeti Tarihi” adında 1955 yılında Ulaanbaatar ve Moskova şehirlerinde Moğolca ve Rusça olarak basılmıştır. Bu kitabın ikinci bölümü “Moğolistan ve Kuzey Çin’de

kurulmuş eski Moğol, Türk devletleri ve kabile federasyonu” adını taşımaktadır. Bu bölüm, Siyenpi kabile birliğinin çöküşü ve kabilelerin ortadan kayboluşu; Muyun kabilesi; Erken feodal dönemin Toba-Wei devleti; Zhuan-juan (jouzhan, jou-juan)lar; Türk Kağanlığı; Uygur Kağanlığı; Kırgız Kağanlığı olmak üzere yedi kısımdan oluşmaktadır.²

1966 yılında Moğolistan Halk Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından “Moğolistan Halk Cumhuriyeti Tarihi” adlı eserin ilk cildi basıldı. Rus bilim adamlarının yazar olarak katılmadığı bu kitap, Komünist ideoloji ve tarihi, sınıflar arası çekişme mücadelesi açısından yorumlanmış ve belirli bir

[1] Amar A., *Mongolın Tovç Tüüh*, Ulaanbaatar 2015, s.58.

[2] *Bügä Nayramdah Mongol Ard Ulsın Tüüh*, Ulsın Hevël, Ulaanbaatar 1955.

metot üzerine uyarlanmıştır.³ Kitabın üçüncü bölümü Kök Türk Devleti adını taşımaktadır. Bölüm içeriği; Birinci Kök Türk Kağanlığı (552-630); İkinci Kök Türk Kağanlığı (7-8. yüzyıl); Kök Türklerin Ekonomik Faaliyetleri; Kök Türklerin Sosyal Teşkilatı; Kök Türklerin Kültüründen oluşmaktadır. Kitabın dördüncü bölümü ise Uygur Devleti hakkında yazılmıştır. Birinci kısım Uygur Devleti'nin Kuruluş ve Yükselişi; ikinci kısım Uygur Devleti'nin Sosyal Teşkilatı; üçüncü kısım Uygur Devleti'nin Çöküşü ve son kısım Uygurların kültürü şeklindedir.

1984 yılında Moğolistan Halk Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü ve SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü ortaklığında “Moğolistan Halk Cumhuriyeti Tarihi” adlı eseri yayımlandı. Bu eserin ikinci bölümü Moğolistan'ın erken feodalizm dönemindeki uluslar adını taşımaktadır. Bu bölümün ikinci kısmında Moğolistan'da kurulmuş olan Kök Türkler ve Uygur tarihlerinden kısaca bahsedilmektedir.

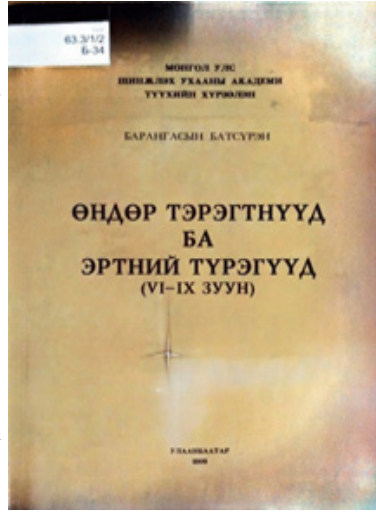
Moğollar komünist sistemden ayrılıp 1990 yılındaki Demokratik devrimden sonra 19 Ocak 1999 tarihinde Moğolistan Cumhurbaşkanı N. Bagabandi Moğol tarihinin tekrar yazılmasına yönelik kararname çıkarttı. Kararname ile basılmış 5 ciltlik “Moğol Ulusu Tarihi” adlı eserin birinci cildinin dördüncü bölümünde Kök Türkler ve Uygur tarihi yer almaktadır. Aynı zamanda Moğolistan'da bulunan Türk asıllı devletler; Erken Kök Türk Kağanlığı; İkinci Kök Türk kağanlığı; Uygur kağanlığı; Kırgız kağanlığı ve Türklerin hakimiyet dönemindeki Moğol kabileleri diye beş bölümden oluşmaktadır. Bu bölümü Moğolistan'ın ünlü arkeolog ve tarihçisi Bayar Dovdon yazmıştır. Önceki resmî tarihlerden farkı ise Kök Türk ve Uygur dönemindeki Moğol asıllı kabilelerinin tarihini de içermesidir.

[3] a.g.e., s. 92.

Moğolistan'ın ilk arkeologlardan biri olan N. Ser-Odjav 1970 yılında *Ertnii Tureguud* (VI-VIII zuun) adlı kitap yayınladı. Bu çalışma Mehmet Levent Kaya tarafından Türkçeye çevrilmiş ve 2021 yılında Ankara Üniversitesi Basımevi tarafından *Erken Türkler (6-8. Yüzyıl)* adı ile yayınlamıştır. Kitap yazarın önsözü; Arkeolojik anıtların coğrafi dağılımı ve tasnifi sorunsalı; Yığma taş, tepe görünümlü mezarlar (Hirgisüür); Anıt mezarlar ve arkeolojik kazılar ve taş babalar; Damgalar ve kaya resimleri diye dört bölümden oluşmaktadır. Ayrıca son söz, Bilge vezir Tonyukuk yazıtına hakkedilmiş sözler, Kül-Tegin yazıtına hakkedilmiş sözler, kaynakça, kısaltmalar, fotoğraf ve şekiller kısmı da yer almaktadır.

Kitabın özelliği, Moğolistan'da Türk tarihinin ana kaynakları olan Kök Türk anıtları ve arkeolojik buluntulara dayanarak Kök Türk Devleti'nin yurdunun kuruluş döneminde ve sonrası dönemlerde Moğolistan olduğunu göstermesidir.

2009 yılında Moğolistan Bilimler Akademisinin Tarih Enstitüsünden *Öndör Teregñüüd ba Ertnii Türegүүд (VI-IX zuun)* yani "Yüksek tekerlekli arabalar ve Kök Türkler (VI-IX yüzyıllar)" adlı kitap yayınlandı. Yazarı tarihçi Batsuren Barangas olan kitapta editörün sözü, giriş, ekler-fotoğraflar, tarih haritası, kısaltmalar yer almaktadır. Ayrıca "Yüksek tekerlekli kabilelerin menşei; Yüksek tekerlekli kabileler, Aşina'nın menşei, Kök Türkler; Kök Türk ve Uygur Devleti'nin kuruluşu; Yüksek tekerlekli kabileler 628-689/91; Kök Türk ve Uygur Devletinin Sosyal Teşkilatı; 6-9. yüzyıllarda Orta Asya'da göçebelerin ekonomisi;

6-9. Yüzyıllarda Orta Asya göçebelerinin siyasî merkezi hakkında" olmak üzere dokuz bölümden oluşmaktadır. Son olarak sonuç, kaynakçadan bölümleri de yer almaktadır.

2017 yılında Moğolistan Cumhurbaşkanı Elbegdorj Tsahia'nın himayesi altında *Mongolın Ertnei Tüüh* yani "Moğolların Kadim Tarihi" adlı 5 cilt kitap basıldı. Bu 5 cilt eserin dördüncü cildi *Tureg, Uigur* yani Kök Türk, Uygurlarla ilgilidir. Yazarı tarihçi Batsuren Barangas ve Munkhtulga Rinchinkhorloo'dur. Kitap, Cumhurbaşkanının sözü ile başlarken ön-söz, giriş ile devam etmektedir. Aşina Türkleri; Tokuz Oğuzlar; Kök Türkler; Uygurlar; Kök Türk ve Uygur Sosyal Teşkilatı, Ekonomisi ve Kültürü olmak üzere beş bölüm ve kaynakçadan oluşmaktadır. Yazarlar bu kitapta Kök Türklerin Moğolistan'daki siyasî tarihini kronolojik olarak yeniden düzenleyerek, Birinci ve İkinci Kök Türk kağanlıkları arasında, yani 628-690 yılları arasında Seyanto ve erken Uygur kağanlığının varlığını ispatlamaya çalışmaktadır.

2017 yılında Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü araştırma görevlisi Batbold Gonçig *Martagdsan Pügü aimag* (*Dundad ertnei Töv Aziin nüüdelçdiin tüüh, archeologiin sudalgaanii asuudald*) yani "Unutulmuş Pügü kabilesi (Orta Çağ Orta Asya göçebelerinin tarih ve arkeoloji araştırma so-

runları)" adlı kitap yayınlandı. Kitap teşekkür yazısı, özet, giriş ve Pügü kabilesinin menşei; Pügü kabilesin tarihi coğrafyası sorunları; Pügü kabilesi Orta Asya'nın göçebeler tarihi olmak üzere üç bölüm ve sonuç, kaynakça, ekler, dizinden oluşmaktadır. Moğolistan'ın Töv ili Zaamar ilçesinde bulunan "Şoroon Dov" adlı kümbetli mezardan runik yazıtlı gümüş kap ve bir Çince yazıt bulunmuştur. Bu kitap bulgulardan yararlanarak Kök Türk ve Uygur tarihini yeni bilgilerle zenginleştirmeye çalışmaktadır.

Tarih açısından önemli olan bu tür araştırma kitapları Moğolistan'da yayımlanmıştır. Bunun dışında Moğolistan akademisyenleri tarafından dil alanında özellikle runik yazıtlarla ilgili araştırma ve çalışmalar da mevcuttur. Bu tür araştırmaların yoğun olmasının temel sebebi ise Kök Türk ve Uygurların siyasi mer-

kezinin bugünkü Moğolistan olmasıdır. Bu nedenle her yıl yeni yazıtlar, yeni mezarlar keşfedilmektedir. Fakat Moğolistan'daki Türk tarihi araştırmaları sadece Kök Türk ve Uygur tarihini kapsamamaktadır. Aynı zamanda belirtilen çalışmalarda Kök Türk ve Uygur dönemleri, Moğol tarihinin bir parçası olarak görülmektedir. Bu dönemin dışında Türk tarihi üzerine yapılmış çalışma ve araştırma yok denebilir. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi üzerine yazılmış eserler bulunmamaktadır. Bu nedenle iki ülkenin tarihçi ve dilcileri, farklı alanlarda çalışmalar yaparak daha önce çalışılmamış konularda araştırmalar yapılmasını ve ikili ilişkilerin geliştirilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- A., Amar, Mongolın Tovç Tüüh, Ulaanbaatar 2015.
 Bügd Nayramdah Mongol Ard Ulsın Tüüh, Ulsın Hevlel, Ulaanbaatar.

ESKİ TÜRK YAZITLARIYLA İLGİLİ MOĞOLİSTAN'DA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Dr. Öğr. Üyesi Azzaya BADAM

Moğolistan Millî Üniversitesi

Bilimler Fakültesi, Asya Araştırmaları Bölümü

E-posta: azzaya@num.edu.mn

ORC-ID: 0000-0002-6278-625

GİRİŞ

Moğolistan da dahil olmak üzere, dünyada Moğolistan'da bulunan runik yazıtlar üzerine yapılan araştırmalar üç ana döneme ayrılmıştır. Orhun ve Yenisey yazıtlarının alfabesinin çözülmesi ve bahsedilen yazıtların oluşturulma nedenlerinin tespitine yönelik araştırmaların yapıldığı 1889-1910 yılları, runik yazıt çalışmalarının ilk dönemi olarak kabul edilmiştir.

Moğolistan runik yazıtları üzerine yapılan çalışmaların ikinci dönemi, 1930'lu yıllardan başlayarak 1990'lı yıllara kadar yapılan çalışmaları kapsamaktadır. Bu döneme ait Moğol bilim insanları tarafından yapılmış birçok çalışma vardır. Örneğin, H.Perlee tarafından hazırlanan "Tayhir Çuluu [Tayhir Taşı]" adlı çalışma, haklı olarak bilim insanlarımız tarafından Moğolistan'da bulunan runik yazıtlar üzerine ilk araştırma kitaplarından biri olarak kabul edilmektedir (Пэрлээ Х., 1960).

Moğollar tarafından kullanılan farklı alfabelerle Tayhir Taşı üzerine işlenmiş birçok metin yer almaktadır. Yazarın kitabına

bu kayalıkta bulunan on civarındaki runik yazıtın çizimlerini de eklemesiyle daha önceki araştırmacıların eserlerinden oldukça farklı bir çalışma ortaya koymuştur.

Rinchen Byamba tarafından hazırlanan “Moğolistan Topraklarındaki Kaya Yazıtları ve Abideleri” kitabının önsözünde, Arkeolog N. Ser-Odjav, “Moğolistan Cumhuriyeti’ndeki Türk Yazıtlarının Araştırılması” başlıklı giriş kısmında, 1950’li yıllardan 1960’lı yılların başlarına kadar keşfedilen yazıtları ve bu dönem aralığında yapılan araştırmaları kısaca özetlemiştir. Kendisi “Бидний нийтэлж буй өгүүлэлд сүүлийн жилийн зарим нэгэн судалгааны ажил орсон бөгөөд бүгдийг багтаан оруулсан гэж үзэж болохгүй нь мэдээж бөгөөд дараа хэвлэгдэх дэвтэрт судалгааны тоймыг үргэлжлүүлэн нийтлэх учрыг дурдана. (Yayınladığımız makale geçtiğimiz yılın bazı araştırma çalışmalarını içermektedir, fakat tüm çalışmalardan söz edildiği söylenemez. Bir sonraki yayınlımızda araştırmaların devamı çalışmanuza eklenecektir. A.B)” şeklinde ifade etmiştir. Bu esere eski Türk ve Uygurların tarihiyle ilgili 26 yazıtın fotoğrafı ve çizimleri de dâhil edilmiştir (Ринчен Б., 1968).1979 yılında Rinchen Byamba tarafından yayına hazırlanan “Moğolistan Halk Devleti’nin Etnografi ve Dilbilimi Atlası” adlı eserde toplam 27 runik yazıt tanıtılmıştır. Eserde bahse konu yazıtların harita üzerinde işaretlenmesi, eseri bilimsel açıdan önemli bir hale getirmiştir (Ринчен Б., 1979). Eser yayıma daha önce hazırlanmasına rağmen yayım süreci gecikmiştir.

Moğol bilginleri tarafından yapılan saha araştırmasının sonucu olarak Taryat Yazıtı’nın bulunması ve metnin tamamının M. Şinehüü tarafından “Taryat Orhon Yazıtının Yeni Eseri” adıyla kitap olarak yayınlaması (Шинэхүү М., 1975) bilim dünyasına Moğol bilginlerinin Türkoloji ve yahut runik yazıt alanında başarılı bir şekilde çalışabileceğini göstermiş ve birçok bilgin bu görüşü belirtilmiştir (Баттулга Ц., 2022a, s. 28).

M. Shinehüü, yazıtın runik metnini çıkardıktan sonra harf ve yazı çevirimini yaparak Moğolca tercümesini, Moğol yazı dili, Kazakça ve Mançuca gibi diller ile karşılaştırarak sözvarlığı incelenmesini de yapmıştır.

Taryat, Tes ve Karabalgasun II. anıtının metinleri de aynı kişi tarafından okunarak “Orhun Selenge Vadisi’nin Yeni Runik Yazıtları” adıyla kitap olarak yayımlanarak bilim dünyasına sunulmuştur (Шинэхүү М., 1980). Çalışmasını sadece okuma ve tercümeyle sınırlamayıp bilim insanlarının bu eseri, tarihi ve verileri derinlemesine inceleyen büyük bir tarih yazıcılığı yapıtı olarak değerlendirilmesini sağlamıştır.

Moğol bilginlerinden B. Bazılhan, Gurvaljin Dağ Yazıtı, Han-giday Yazıtı ve Kül Tigin Anıtı’nın kaplumbağa kaidesi üzerinde bulunan yazıtı okumuştur. Bununla beraber Kül Tigin, Tonyukuk ve Taryat Yazıtları metinlerini de tercüme etmiştir.

Moğolistan topraklarından bulunan runik yazıtlar H.Perlee (Пэрлээ, 1968:11; 2001: 20-27), B.Rinçen (Rintchen Byamba, 1968; Ринчен Б., 1979), M.Şinehüü ((гар бичмэл, -ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн гар бичмэлийн сан (El yazması, -MBA’nin Tarihi Kurumu El Yazması Kütüphanesi)), L.Bold (Болд Л., 1986) gibi bilginler tarafından tespit edilerek.

Prof. Dr. Battulga Tsend, runik yazıt araştırmalarının ikinci dönemini “Moğolistan’da bulunan runik yazıtların araştırmalarının ikinci döneminde (1930-1990’lar) ana metin çalışmalarının nispeten daha az olmasını, bunun yerine ses, kelime ve şekil bilgisi çalışmalarının yoğunlukta olduğu dönem” (Баттулга Ц., 2022a, s. 29) şeklinde değerlendirmiştir. Kendisi, Moğolistan runik yazıtları araştırmalarının üçüncü dönemini, bir başka deyişle günümüz çalışmalarını 1990 yılından sonra yapılmış ve yapılmakta olan çalışmalar olarak değerlendirmiştir (Баттулга Ц., 2022a, ss. 30-34).

Tarafımızca Moğolistan'daki runik yazıtlar üzerine yapılan çalışmaların üçüncü dönemini kendi içerisinde iki gruba ayırabiliriz. Birinci grup 1990-2000 yılına kadar olan çalışmalar; ikinci grup 2000 yılından sonra yapılan çalışmalar olarak sınıflandırılabilir. Bu tasnifin konunun anlatılması esnasında kolaylık sağlayacağı görüşündeyiz.

Moğolistan'daki runik yazıtlar üzerine yapılan çalışmaların üçüncü döneminin ilk yarısı yapılan çalışmalar aşağıdaki gibidir.

1990 yılında bilim insanı Bold Luvsandorj tarafından "Moğolistan Halk Cumhuriyeti Topraklarında Yer Alan Kaya Yazıtları" adlı kitap yayımlanmıştır. Yazar kitaba 40 runik yazıtın yerini, araştırma özetlerini ve içeriklerini eklemiştir (Болд Л., 1990). Kitabın o dönemde keşfedilen ve kayıt altına alınan Moğolistan'da bulunan runik yazıtları içermesi sebebiyle, eserin alanda önemli bir yer tuttuğunu söylemeliyiz.

2000 yılı sonrasında Moğolistan'da bulunan runik yazıt çalışmalarının ve Moğolistan'daki Türkoloji çalışmalarının yeşerdiği yeni bir dönem olarak değerlendirilebilir. O zamandan bu yana Moğolistan'daki runik yazıtlar üzerine yapılan çalışmalar yeni bir aşamaya ulaştı, onlarca yeni yazıt keşfedilmiş ve deşifre edilip yorumlanmıştır. Yapılan çalışmalar doğrultusunda birçok yeni kitap da yayımlanmıştır. Aşağıda bu çalışmalardan kısaca söz edilmiştir;

2005 yılında Battulga Tsend, runik yazıtlarla ilgili çalışmaları özetleyip bunları belirli bir ölçüde sınıflandıran ve yeni keşfedilen bazı anıtları içeren "Moğolistan Küçük Runik Yazıtları" adlı bir kitap yayımladı (Баттулга Т., 2005).

Akademisyen Bold Luvsandorj, 2006, 2010 ve 2011 yıllarında Orhun Yazı Anıtları II, III, IV olmak üzere üç kitap olarak hazırladığı eserin II. cildinde Har Balgas, Ongi, Küliçur, Süüj,

Tariat, Tes, İh Hanui nuur, Tevş, Hanan Had ve Har Balgas II, Övörrhangai ve Oryuk kaya yazıtları vb. 13 yazıtı, III. cildinde Tonyukuk Yazıtları'nı; eserin IV. Cildinde ise Kül Tegin Yazıtı gibi runik yazıtlar yer almaktadır (Болд Л., 2006, 2010, 2011). Bu eser, eski Türk dönemi runik yazıtlarının Moğolcaya çevrilip gramer çözümlemelerinin de yapılmasıyla sadece runik yazı açısından değil, aynı zamanda Türk ve Moğol dillerinin karşılaştırmalı incelenmesi açısından da önemli bir eser haline gelmiştir.

2013 yılında Azzaya Badam, "Orhon Yazıtları" serisinin V. cildinde "Moyunçur Anıtı Metni ve Söz Varlığı Üzerine Araştırma" adlı kitabını yayınladı (Аззая Б., 2013). Kitapta Moyunçur Anıtı'nın ilk kez Moğolcaya çevrilmiş olması aynı zamanda eserin bazı sözcüklerin açıklanması, sözvarlığı çalışması ve söz dizimi çalışmalarını içermesi kitabın bilimsel değerini artırmaktadır.

2016 yılında Ts. Battulga, R. Mönhtulga, B. Aryajav, B. Azzaya ve N. Gerelmaa'nın ortak çalışmasıyla yayımlanan yeni eser, R. Mönhtulga tarafından İngilizceye ve Fatma Albayrak tarafından Türkçeye çevrilerek "Moğolistan'da Türk Ayak İzleri" adıyla yayımlanmıştır. Eser, Göktürk, Uygur dönemi edebiyatı, tarihi, kültürü ve arkeolojisi üzerine yapılan araştırmalar açısından yeni sonuçları içermektedir.

2018 yılında Dr. Mönkhtulga Rinchenkhorol tarafından hazırlanan "Türk ve Moğol Araştırmaları Makaleleri" adlı kitap yayımlandı. Söz konusu çalışması Çuin Hotgor Yazıtı, Olon Nuur Yazıtı, Baga H airhan Yazıtı, Dongoi Şiree Anıtı ve İvdein Nehri Yazıtı gibi birçok eseri ilk kez bilim dünyasına tanıtan makaleleri içermektedir (Мөнхтулга Р., 2018).

2019 yılında Bold Luvsandorj'un Orhun Yazıtları-VI adlı eseri yayımlandı. Kitabın "Orhun Yazı Çalışmaları" başlıklı ilk

bölümünde, Moğolistan topraklarından bulunan Orhun yazısı çalışmaları detaylı bir şekilde anlatılmış, ayrıca Orhun yazısının kökenini ve yazı sistemini örneklerle incelenmiştir. Söz konusu çalışmasında Kül-çur, Kül-tegin, Mogilyan (Bilge) Han, Moyun-çur, Ongi, Tariat, Tonyukuk, Tes ve Har Balgas I. Yazıtı gibi 12 klasik eserin yanında 25 küçük yazıtın da önceki araştırmacıların çalışmalarından alınan orijinal metin fotoğrafları, harf çevrimi ve kaynakçası verilmiştir (Болд Л., 2019).

2020 yılında Battulga Tsend, “Moğol Arkeolojik Mirası” serisinin XII. cildinde Moğolca ve İngilizce olarak iki dilde “Moğolistan Runik Yazıtlarının Küçük Anıtları” başlıklı akademik kataloğunu yayımladı (Баттулга Ц., 2020). Çalışmanın amacı runik yazıtların kaydı, harf çevrimleri ve tercümelerinin nispeten tamamlanmış olması ve ülke topraklarında keşfedilen runik yazıtların dağılımı ve konumlarının yanı sıra yazıtların orijinal metinlerinin doğru şekilde deşifre edilmesine yönelmiştir.

2022 yılında Battulga Tsend, “Moğolistan Runik Yazıtlarının Yeni Çalışması” adlı üç ciltlik bir kitap yayımladı (Баттулга Ц., 2022a, 2022b, 2022c). Kitapların içeriği aşağıdaki gibidir:

Cilt I: Moğolistan'ın Batı Bölgesindeki Runik Anıtları

Cilt II: Moğolistan'ın Orta ve Kuzey Bölgelerindeki Runik Anıtları

Cilt III: Moğolistan'ın Doğu ve Güney Bölgelerindeki Runik Anıtları

Eser, Haziran 2022'ye kadar Moğolistan coğrafyasında bulunan küçük runik yazıtların nispeten eksiksiz kataloğunu içermektedir. Bu eserin asıl önemi, küçük runik yazıtlardaki “harflerin detaylı olarak incelenmesi ve çözümlenmesi”, olarak ifade edilebilir. Araştırmalardaki ana tartışma ve farklılık, runik yazıdaki harflerin ve karakterlerin eksik veya yanlış kopya-

lanmasından kaynaklanmaktadır. Yazar, küçük runik anıtlarının yalnız bir kere incelendiğinde harf ve karakterlerinin doğru bir şekilde kopyalanmasının zor olduğunu ve bir anıtın en az üç defa bulunan yerinde incelenmesi sonucunda gerçeğe en yakın bilimsel bir çalışma olacağını dile getirmiştir.

Battulga Tsend, “Moğolistan runik yazıtlarıyla ilgili modern çalışmaları (1990’dan bu yana) genel olarak özetlersek, şu anda orijinal metin ve söz varlığı çalışmalarının baskın olduğu sonucuna varabiliriz” şeklinde ifade etmiştir (Баттулга Ц., 2022a, s. 34).

Akademisyen Bold Luvsandorj, 2023 yılında “Moğol Dilbilimi”, “Moğol ve Türk Dilleri Arasındaki İlişkiler Üzerine” ve “Orhun Yazıtı ve Türk Lehçeleri Üzerine Araştırmalar” adlı üç ciltlik eserini derleyip yayımladı. Eserin üçüncü cildi olan “Orhon Yazıtları ve Türk Lehçeleri Üzerine Araştırmalar” (Болд Л., 2023) başlıklı kitabından araştırmacı Ongi, Höl Asgat ve Süüj yazıtları üzerine araştırma makalelerinin yanı sıra Moğolistan’daki Orhon Yazıtlarına ilişkin genel bilgilere de yer vermiştir. 37 anıtın kısa açıklaması ve bibliyografyasının yanı sıra “Moğolistan’daki Orhun (Runik) Yazılı Anıtlar” adıyla İngilizce yayımlanan makalesine de yer verilmiş olması editör tarafından, “...эрдэмтэн судлаачид, оюутан, магистрант, докторантуудад эрдэм шинжилгээний хувьд ач холбогдолтойн гадна сонирхон унших хэн бүхний мэдлэг оюунд зохих хувь нэмрээ оруулна...(bir tek konuyla ilgilenen akademisyenler, öğrenciler, mezunlar için akademik açıdan önemli değil, aynı zamanda okumakla ilgilenen herkesin bilgisine de katkı sağlayacak bir eser olmuştur..)” şeklinde değerlendirilmiştir (Болд Л., 2023, s. 6).

Bilim insanı Battulga Tsend’in Moğolistan topraklarında bulunan küçük runik yazıtların nispeten eksiksiz kataloğu olarak kabul edilebilecek olan üç ciltlik “Moğolistan Runik Yazıt-

larının "Yeni Çalışması" kitabının yayımlanmasından bu yana, birçok yeni runik yazıt keşfedildi ve araştırma döngüsüne girdi. Bunların kısaca tanıtılması gerektiğini düşünmekteyiz.

2021 yılında yeni keşfedilen ve incelenen yazıtlar:

1. Dövön Yazıtı (Батболд Г. vd., 2022)
2. Duhin Buuts I. Yazıtı (Şaban Doğan & Boldbaatar Yündenbat, 2022; Баттулга Ц. vd., 2021; Цэрэндагва Я. & Далантай С., 2021)
3. Hangiday Had II yazıtı (Ананд Э. vd., 2021, ss. 59-61; Баттулга Ц., 2022b, ss. 179-181)

2022 yılında yeni keşfedilen ve incelenen yazıtlar:

1. Kutlug Kağan Yazıtı (Darhan Kıdırалı vd., 2022; Энхтөр А. vd., 2022)
2. Nogoön Uul I. Yazıtı (yayında)
3. Duhin Buuts II. Yazıtı (Şaban Doğan, 2022; Şaban Doğan & Boldbaatar Yündenbat, 2022)
4. Daahi Yazıtı (Загарпэрэнлэй Т. & Содномжамц Д., 2023)
5. Tavan Tolgoy Yazıtı (Munkhtulga Rinchinkhorol, 2022; Мөнхтулга Р. vd., 2022)
6. Khar Khoroot Yazıtı (Анхбаяр Б. vd., 2023)

Yukarıda verilenler arasından Kutlug Kağan Anıtı ve Duhin Buuts Yazıtları üzerine yapılan çalışmalar Türkiye, Kazakistan ve Fransa vb. ülkelerde gerçekleştirilen toplantılarda sunulmuş olması nedeniyle dünya çapında azımsanamayacak bir ölçüde tanıtılmıştır.

Tavan Tolgoy yazıtı Dr. Mönkhtulga Rinchinkhorol tarafından, Daahi yazıtı Zagarperenlei Tümenbayar, Khar Khoroot

Yazıtı ise B.Ankhubayar, B.Mörön ve B.Buyan-Orshih kişilerince incelenip bilim dünyasına tanıtılmıştır. Ancak, Nogoön Uul Yazıtı'nın yayımlanma süreci devam etmektedir.

2023 Yılında Yeniden Bulunan ve İncelenen Runik Yazıtlar Üzerine Yapılan Çalışmalar

Moğolistan Devlet Üniversitesi, Asya Araştırmaları Bölümü, Türkoloji Anabilim Dalı öğretim görevlilerin, runik yazının okunmasının 130. yıl dönümü olan 2023 yılında oldukça verimli bir şekilde çalıştıklarını vurgulamamız gerekir. Bu nedenle aşağıda 2023'te yapılan çalışmalarımızdan kısaca söz edelim.

Yeniden keşfedilen runik yazıtlar:

1. Nogoön Uul II. Yazıtı
2. Nogoön Uul III. Yazıtı
3. İh Duut Yazıtı
4. Hürmen Yazıtı
5. Kemerin bronz aynasındaki yazıtı

Yeni okunan ve üzerinde çalışılan runik yazıtlar:

1. Teeg Buuts Yazıtı
2. Burgastain Biçigt Had Yazıtı
3. Khar Tsagaan Us Yazıtı
4. Nogoön Uul Yazıtları I, II ve III
5. İh Duut Yazıtı
6. Hürmen Yazıtı

Yeniden incelenen runik yazıtlar:

1. Tavan Tolgoy Yazıtı
2. Dukhın Buuts Yazıtı
3. Khar Khoroot Yazıtı

Bilim insanlarının belirttiklerine göre, Moğolistan coğrafyasında bulunan Eski Türk ve Uygur dönemlerine ait olan runik yazıt ve anıtlar üzerine yapılan çalışmaları aşağıdaki gibi üç döneme ayrılabilir:

- Orhun, Yenisey Yazıtları'nın incelenmesinin birinci dönemi (1889-1910)

- Moğolistan'daki runik yazıtların incelenmesinin ikinci dönemi (1930-1990)

- Moğolistan'daki runik yazıtların incelenmesinin üçüncü veya modern dönemi (1990'dan beri)

Yukarıda anlatılan dönemler arasından birinci dönemde çalışmalar daha çok araştırmanın ilk aşaması, anıtın keşfinden sonra deşifre edilmesi, yazının kökeninin belirlenmesi ve gramer araştırmasının yapılmasına yöneliktir.

Ancak ikinci dönem itibariyle ülkemizin bilginlerinin aktif olarak çalışmalara katılması ve Moğolistanlı bilim insanlarının Türkoloji çalışmaları, özellikle runik yazıtlarının incelenmesine katkı sağlamaya başlamasıyla beraber bu dönemin araştırmaları daha çok Altay dilleri ve onların karşılaştırmalı olarak incelenmesi ve dilbilgisi çalışmaları üzerine yoğunlaşmıştır.

Üçüncü dönemi tarafımızca 1990-2000 ve 2000 sonrası olmak üzere iki alt bölüme ayrılmaktadır. Çünkü 1990-2000 yıllarında Moğol bilginlerinin runik yazıtlar üzerine sadece bir kitap yayımlanmışken, 2000 yılından bu yana araştırmalar yoğunlaşmış ve konu üzerine kitap, çok sayıda makale ve rapor yayımlanmıştır. Bu dönem araştırmaları her geçen gün yeni keşfedilen anıtların okunması, analiz edilmesi ve söz varlığı çalışmalarına yöneliktir.

Çalışmamızda Moğolistan topraklarından bulunan eski Türk, Uygur dönemlerine ait olan yazıt ve anıtları üzerine yayımlanan kitaplara değinilmiştir. Yazımızda makale, bildiri vb. Çalışmalar hakkında bilgi verilmemiş olduğunu belirtmemiz gerekir.

Artık Moğolistan topraklarında bulunan runik yazıt ve anıtları üzerine Moğol araştırmacılar tarafından yapılacak çalışmaların daha çok dilbilim, sözcük bilgisi, anlambilimi ve hatta tarih verilerinin toplanması ve toplanan bilgilerin yazıt ve anıtlar üzerine yapılacak çalışmalarda kullanılması hedeflenmektedir.

KAYNAKLAR

- Battulga Tsend, Mönhtulga Rinçinkhorol, Fatma Albayrak, Ariyajav Batçuluun, Azzaya Badam, & Gerelmaa Namsray. (2016). Moğolistan'da Türk Ayak İzleri (Turkic Footprints in Mongolia).
- Darhan Kıdırallı, Enhtör Altangerel, Bazylkhan Napil, Bögenbayev Nurbolat, Buyanhişig Tserenkhand, & Batbold Gonchig. (2022). Kutlug Kağan Anıt Külliyesi Yazılı Bitigtaş. Türk Kültürü, XV (2), 1-22.
- Munkhtulga Rinchinkhorol. (2022). Doğu Moğolistan'da Yeni Bulunan Uygur Dönemi Bir "Yol Yazıtı". Uluslararası Geçmişten Geleceğe İpekyolu Sempozyumu Bildiri Kitabı, 583-589.
- Rintchen Byamba. (1968). Les Dessigns Pictographiques et les Inscriptions sur les Rochers et sur les Steles en Mongolie: C. fasc.1. Institut de Linguistique et de Littérature de l'Académie des Sciences de la République Populaire de Mongolie.
- Şaban Doğan. (2022). Moğolistan'da Yeni Keşfedilen Dukhiin Buuts II Yazıtı. Türk Kültürü, XV (2), 23-41.
- Şaban Doğan & Boldbaatar Yündenbat. (2022). Dukhiin Buuts Yazıtı Üzerine. Doğumunun 80. Yılında Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, 379-387.
- Аззая Б. (2013). Орхон бичгийн дурсгал V (Моюнчурын гэрэлт хөшөө). Шинжлэх ухааны академи, Хэл зохиолын хүрээлэн.
- Ананд Э., Номун-Эрдэнэ Б., Мягмаржав З., Солонго Б., Саранболор Ердэмбилэг, Халиун Б., Солонго П., Батчимэг Т., & Энхбилгүүн Д. (2021). Хээрийн дадлага, судалгааны ажлын тайлан [Гар бичмэл]. Монгол Улсын Их Сургууль, Ази судлалын тэнхим, Түрэг судлалын салбар.

- Анхбаяр Б., Мөрөн Б., & Буян-Орших Б. (2023). Хар хороотын руни бичээс, тамга. Археологийн судлал, Tom.XLII(fasc. 6), 69-78.
- Батболд Г., Баттулга Ц., Анхбаяр Б., & Хүрэлсүх С. (2022). Дөвөнгийн уйгур, руни бичээст хөшөө. Түрэг, Уйгур судлал, III (2), Art. 2.
- Баттулга Ц. (2005). Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд.
- Баттулга Ц. (2020). Монголын руни бичгийн бага дурсгал / The Small Monuments of Mongolian Runic Inscription (Эрэгзэн Г. & Чулуун С., Ed.). ШУА-ийн Археологийн Хүрээлэн.
- Баттулга Ц. (2022a). Монголын руни бичгийн дурсгалын шинэ судалгаа: С. I: Монголын баруун бүс нутаг дахь руни бичгийн дурсгал.
- Баттулга Ц. (2022b). Монголын руни бичгийн дурсгалын шинэ судалгаа: С. II: Монголын төв, умард бүс нутаг дахь руни бичгийн дурсгал.
- Баттулга Ц. (2022c). Монголын руни бичгийн дурсгалын шинэ судалгаа: С. III: Монголын зүүн, өмнөд бүс нутаг дахь руни бичгийн дурсгал.
- Баттулга Ц., Цэрэндагва Я., & Далантай С. (2021). Духын бууцын бичээсийн судалгаа.
- Болд Л. (1986). БНМАУ-д эртний түрэг бичгийн дурсгалыг судалсан байдал. Шинжлэх Ухааны Академийн мэдээ, №3, 65-88.
- Болд Л. (1990). БНМАУ-ын нутаг дахь хадны бичээс.
- Болд Л. (2006). Орхон бичгийн дурсгал II. Шинжлэх ухааны академи, Хэл зохиолын хүрээлэн.
- Болд Л. (2010). Орхон бичгийн дурсгал III: С. Тоньюкукийн бичээс. Шинжлэх ухааны академи, Хэл зохиолын хүрээлэн.
- Болд Л. (2011). Орхон бичгийн дурсгал IV: С. Күл-тегиний бичээс. Шинжлэх ухааны академи, Хэл зохиолын хүрээлэн.
- Болд Л. (2019). Орхон бичгийн дурсгал VI. Шинжлэх ухааны академи, Хэл зохиолын хүрээлэн.
- Болд Л. (2023). Орхон бичгийн дурсгал, түрэг хэл аялгууны судалгаа.
- Загарпэрэнлэй Т. & Содномжамц Д. (2023). Даахийн бичээс. The 9th International Conference on Asian Studies, Vol.IX, 76-84.
- Мөнхтулга Р. (2018). Түрэг, монгол судлалын өгүүллүүд, Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн түүвэр (2003-2018 он).
- Мөнхтулга Р., Амараа Д., & Бүрэнтөгс Г. (2022). Таван толгойн бичээс. Нүүдэлчдийн өв судлал, Tom.XXIII(fasc.3), Art. fasc. 3.
- Пэрлээ Х. (1960). Тайхир чулуу. Studia Archaeologica, Tom.I(fasc.IV), Art. fasc. IV.
- Ринчен Б. (Ed.). (1979). Монгол Ард Улсын угсаатны судлал, хэлний шинжлэлийн атлас (С. 1, 2). БНМАУ, Шинжлэх Ухааны Академи.

- Цэрэндагва Я. & Далантай С. (2021). Хангай говийн заагаас шинээр илрүүлсэн дурсгалууд: Духын бууц, Бүрдэн цохиогийн хадны зураг, тамга тэмдэг, бичээс. Монголын археологи-2021, 138-143.
- Шинэхүү М. (1975). Тариатын Орхон бичгийн шинэ дурсгал. *Studia Archaeologica*, Tom.VI(fasc.1), Art. fasc. 1.
- Шинэхүү М. (1980). Орхон-Сэлэнгийн руни бичгийн шинэ дурсгал. *Studia Archaeologica*, Tom.VIII(fasc. 1), Art. fasc. 1.
- Энхтөр А., Дархан К., Напил Б., Нурболат Б., Буянхишиг Ц., Батболд Г., & Далантай С. (2022). Кутлуг хааны тахилын онгон цогцолбор, гэрэлт хөшөө. Археологийн судлал, Tom. XLI (fasc. 7), 69-86.

Эртний Түрэг бичээсийн Монгол Улс дахь судалгаа

Б. Азаяа

МУИС, ШУС, Ази судлалын тэнхим,

Дэд профессор

E-posta: azzaya@num.edu.mn

ORCID: 0000-0002-6278-625

Монголын руни бичгийн дурсгалын Монголд төдийгүй дэлхий дахинаа судлагдсан байдлыг үндсэн гурван үед хувааж үздэг (Баттулга Ц., 2005, 2022a, ss. 22-34). Орхон, Енисейн бичгийн дурсгалыг тайлан унших, учир холбогдлыг тодруулах зорилготой судалгаа зонхилж байсан 1889-1910-аад оныг руни бичиг судлалын нэгдүгээр үед хамруулан үзсэн байна.

Монголын руни бичгийн дурсгал судлалын хоёрдугаар үед 1930-1990-аад он хүртэлх судалгааг багтаан авч үздэг ба энэ үед холбогдох манай эрдэмтдийн цөөнгүй судалгаа бий.

Тэдгээрээс дурдвал, Х.Пэрлээ гуайн “Тайхир чулуу” хэмээх бүтээл Монголын руни бичгийн дурсгал судлалын чиглэлээр манай эрдэмтдийн хийж байсан анхдагч судалгааны номд зүй ёсоор тооцогдоно (Пэрлээ Х., 1960). Уг бүтээл Тайхир чулуунаа байх монголчуудын хэрэглэж ирсэн бичиг үсгээрх дурсгалыг багтаасан бөгөөд руни бичгийн арав орчим дурсгалын гар хуулбарыг нийтлүүлсэн нь өмнөх судлаачдынхаас нэлээд зөрүүтэй болох нь ажиглагдана.

Б.Ринчен гуайн эрхлэн хэвлүүлсэн “Монгол нутаг дахь хадны бичээс гэрэлт хөшөөний зүйл” хэмээх номын оршил хэсэгт археологич Н.Сэр-Оджав “БНМАУ-д түрэг бичгийн дурсгалыг судалж байгаа нь” тоймд 1950-1960 оны эхэн үе хүртэл хугацаанд илрүүлж судалсан байдлыг товч дүгнээд *“Бидний нийтэлж буй өгүүлэлд сүүлийн жилийн зарим нэгэн судалгааны ажил орсон бөгөөд бүгдийг багтаан оруулсан гэж үзэж болохгүй нь мэдээж бөгөөд дараа хэвлэгдэх дэвтэрт судалгааны тоймыг үргэлжлүүлэн нийтлэх учрыг дурдана”* гэж тэмдэглэжээ. Түрэг, Уйгурын түүхэнд холбогдох 26 бичээсийн гэрэл зураг, хуулбар зэргийг хэвлүүлжээ (Rintchen Byamba, 1968).

Б.Ринчен гуайн эрхлэн хэвлүүлсэн “Монгол ард улсын угсаатны судлал, хэлний шинжлэлийн атлас”-д нийтдээ 27 руни бичгийн дурсгалын бүрэн бүртгэлийг гаргаж, газрын зурагт байршуулж тархалтыг тэмдэглэсэн шинжлэх ухааны ач холбогдолтой бүтээл болсон байна(Ринчен Б., 1979)”language”:"монгол", "number-of-pages": "74+244", "publisher": "БНМАУ, Шинжлэх Ухааны Академи", "publisher-place": "Улаанбаатар", "-title": "Монгол Ард Улсын угсаатны судлал, хэлний шинжлэлийн атлас", "volume": "1, 2", "editor": [{"literal": "Ринчен Б."}], "issued": [{"date-parts": [{"1979"}]}]}, "schema": "https://github.com/citation-style-language/schema/raw/master/csl-citation.json"} . Хэвлэлтэд эрт бэлтгэсэн боловч тодорхойгүй шалтгаанаар хожуу хэвлэгдсэн байна.

Манай эрдэмтдийн хээрийн судалгааны ажлын үр дүнд Тариатын гэрэлт хөшөөг илрүүлж бүрэн хэмжээгээр уншин судалж М.Шинэхүү гуай “Тариатын Орхон бичгийн шинэ дурсгал” нэг сэдэвт бүтээл хэвлүүлсэн (Шинэхүү М., 1975) нь монгол эрдэмтэн Түрэг судлал, нэн ялангуяа руни бичгийн судлалд амжилттай ажиллаж чадахыг харуулж байна гэж тухайн үед олон орны эрдэмтэд санал нэгтэй тэмдэглэсэн байдаг (Баттулга Ц., 2022a, s. 28).

М.Шинэхүү гуай бичээсийн эхийг гараар сийрүүлж, үсэг, үгийн галиг хийж орчуулгыг монгол бичгийн хэл, хасаг, манж зэрэг төрөл хэлний хүрээнд харьцуулан хадаж, үгийн сангийн судалгаа хийсэн байна.

Тариат, Тэс, Хар балгасын хоёрдугаар гэрэлт хөшөөний бичээсийг М. Шинэхүү гуай мөн анх удаа уншиж “Орхон Сэлэнгийн руни бичгийн шинэ дурсгал” хэмээх ганц сэдэвт бүтээлдээ хамруулан судалгааны эргэлтэд оруулжээ(Шинэхүү М., 1980). Тэрбээр бүтээлээ зөвхөн уншлага, орчуулгаар хязгаарласангүй бөгөөд эрдэмтэд энэхүү бүтээлийг түүхэн мэдээ баримтыг нягтлан судалсан түүх судлалын чамбай бүтээл болсон хэмээн үнэлдэг.

Манай эрдэмтдээс Б.Базылхан гуай Гурвалжин уул, Хангидайн бичээс, Күл тигиний мэлхий чулууны бичээс зэргийг уншиж судалсны зэрэгцээ Күл тигин, Тоньюкук, Тариатын гэрэлт хөшөөний бичээсийг тус тус орчуулжээ.

Монгол улсын нутаг дэвсгэрээс илэрсэн руни бичгийн дурсгалыг Х.Пэрлээ (Пэрлээ, 1968:11; 2001: 20-27), Б.Ринчен (Rintchen Vyamba, 1968; Ринчен Б., 1979), М.Шинэхүү (гар бичмэл, -ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн гар бичмэлийн сан), Л.Болд (Болд Л., 1986) нар бүртгэл гаргаж хэвлүүлсэн байдаг.

Ц.Баттулга “Монголын руни бичгийн судлалын хоёрдугаар үе (1930-1990-аад он)-д руни бичгийн эх бичгийн судалгаа харьцангуй багасаж авиа зүй, үг зүй, хэл зүйн судалгаа давамгайлсан шинжтэй байгаагаараа онцлогтой”(Баттулга Ц., 2022a, s. 29) гэж дүгнэжээ.

Монголын руни бичгийн дурсгал судлалын гуравдугаар үе буюу орчин үеийн судалгаанд 1990 оноос хойших судалгааг хамруулсан байна(Баттулга Ц., 2022a, ss. 30-34).

Бид Монголын руни бичгийн судлалын гуравдугаар үеийг 1990- 2000 он хүртэл, 2000 оноос өнөө хүртэлх үе гэж ангилж авч үзвэл илүү тодорхой болох болов уу гэж үзэж байна.

Монголын руни бичгийн судлалын гуравдугаар үеийн тэргүүн хагасын буюу 1990- 2000 он хүртэл ямар судалгаа гарсныг товч өгүүлье.

1990 онд Л.Болд гуай “БНМАУ-ын нутаг дахь хадны бичээс” хэмээн ном гаргасан бөгөөд уг номд руни бичгийн 40 дурсгалын байршил, судалгааны тойм, утга агуулгыг бүрэн багтаасан ажээ(Болд Л., 1990). Уг ном тухайн үед илэрч бүртгэгдээд байсан Монголын руни бичгийн дурсгалыг бүрэн багтаасан чухал, үнэ цэнтэй ном байсан гэдгийг онцлон тэмдэглэе.

2000 оноос хойших үеийг Монголын руни бичгийн судлал, Монголын Түрэг судлал хөгжин цэцэглэсэн нэг шинэ үе хэмээн үзэж болох юм. Энэ үеэс Монголын руни бичгийн судлал шинэ шатанд гарч олон арван бичээсийг шинээр илрүүлж, тайлан уншсанаас гадна олон шинэ ном бүтээл хэвлэгдсэн байна. Тэдгээрээс товч дурдвал;

2005 онд Ц.Баттулга “Монголын руни бичгийн бага дурсгал” хэмээх ном хэвлүүлсэн бөгөөд руни бичгийн дурсгалын судалгааг тоймлон тодорхой хүрээ, хэмжээнд ангилж, шинээр илрүүлсэн зарим дурсгалын судалгааг багтаасан байна (Баттулга Ц., 2005).

2006, 2010, 2011 онуудад академич Л.Болд Орхон бичгийн дурсгал II, III, IV хэмээх гурван ном туурвисан бөгөөд II ботид Хар балгас, Онги, Кули чур, Сүүж, Тариат, Тэс, Их Хануй нуур, Тэвш, Ханан хад, Хар балгас II, Өвөрхангай, Орюк хадны бичээс зэрэг 13 дурсгалыг, III ботид Тоньюкукийн бичээс, IV ботид Күлтегиний бичээсийн орчуулга судалгааг тус тус хамруулсан байна (Болд Л., 2006, 2010, 2011). Түүний энэхүү бүтээл Түрэгийн үеийн руни бичгийн сонгодог дурсгалыг монгол хэлнээ орчуулж,

хэл зүйн тайлбар хийснээрээ зөвхөн руни бичиг төдийгүй түрэг, монгол хэлний харьцуулсан судлалд ч чухал бүтээл болжээ.

2013 онд Б.Аззаяа “Моюнчурын гэрэлт хөшөөний эх бичиг, үгийн сангийн судалгаа” номыг “Орхон бичгийн дурсгал” цувралын V ботид хэвлүүлсэн байна(Аззаяа Б., 2013). Моюнчурын гэрэлт хөшөөний бичээсийг анх удаа монгол хэлнээ орчуулж, зарим үгийн тайлбар, үгийн сангийн судалгаа болон үгийн цэсийг дагалдуулснаараа ач холбогдолтой юм.

2016 онд Ц.Баттулга, Р.Мөнхтулга, Б.Арьяажав, Б.Аззаяа, Н.Гэрэлмаа нарын хамтарч, Р.Мөнхтулга англи, Фатма Албайрак турк орчуулгыг голлон хийсэн “Moğolistan’da Türk Ayak İzleri / Turkic Footprints In Mongolia” хэмээх Түрэг, Уйгурын үеийн бичиг үсэг, түүх соёл, археологийн судалгааны зарим үр дүнгээс танилцуулсан шинэ бүтээл хэвлэгдэн гарсан байна (Battulga Tsend vd., 2016).

2018 онд доктор Р.Мөнхтулга-ын “Түрэг, монгол су длалын өгүүллүүд” ном хэвлэгдсэн бөгөөд уг бүтээлд Чуйн хотгорын бичээс, Олон нуурын бичээс, Бага Хайрханы бичээс, Донгойн ширээн дурсгалын руни бичээс, Ивдэйн голын бичээс зэрэг цөөнгүй дурсгалыг анх уншиж судлан шинжлэх ухааны эргэлтэд оруулсан өгүүлэл багтсан байна (Мөнхтулга Р., 2018).

Академич Л.Болд 2019 онд Орхон бичгийн дурсгал VI хэмээх бүтээлээ хэвлүүлсэн байна. Тэрбээр “Орхон бичиг судлал” хэмээх эхний хэсэгтээ Монголд Орхон бичгийг судалж ирсэн тоймыг маш дэлгэрэнгүй өгүүлээд, Орхон бичгийн гарал үүсэл, үсэг зурлагын тогтолцоог мөн жишээ баримттай судлан тэмдэглэжээ. Энэхүү бүтээлд Күл-чур, Күл-тегин, Могилян (Билгэ) хаан, Моюн-чур, Онги, Тариат, Тоньюкук, Тэс, Хар балгасны I бичээс зэрэг 12 сонгодог дурсгал болон нийт 25 газраас илэрсэн бага бичгийн дурсгалын эхийг өмнөх судлаачдын бүтээлээс гэрэл зургаар оруулж үсгийн галиг, номзүйг дагалдуулсан байна (Болд Л., 2019).

2020 онд Ц.Баттулга “Монголын руни бичгийн бага дурсгал “The Small Monuments of Mongolian Runic Inscription” хэмээх эрдэм шинжилгээний каталог бүртгэлийг монгол, англи хэлээр “Монголын археологийн өв” цувралын XII ботид хэвлүүлсэн байна (Баттулга Ц., 2020). Уг бүтээлд Монголын руни бичгийн бага дурсгалын бүртгэл, галиг, орчуулгыг харьцангуй бүрэн хамруулан гарсан нь тус улсын нутаг дэвсгэрээс илрүүлсэн руни бичгийн дурсгалын тархац, байршил, дурсгалын эх бичгийн судалгаа буюу үсэг тэмдэгтийг маргаангүй зөв тогтооход чиглэгджээ.

2022 онд Ц.Баттулга “Монголын руни бичгийн шинэ судалгаа” хэмээх гурван боть ном хэвлүүлжээ (Баттулга Ц., 2022a, 2022b, 2022c). Үүнд:

I боть: Монголын Баруун бүс нутаг дахь руни бичгийн дурсгал

II боть: Монголын Төв, Умард бүс нутаг дахь руни бичгийн дурсгал

III боть: Монголын Зүүн, Өмнөд бүс нутаг дахь руни бичгийн дурсгал

Уг бүтээлд Монгол нутгаас 2022 оны 6-р сар хүртэл илэрсэн руни бичгийн бага дурсгалыг харьцангуй бүрэн хамруулсан байна. Уг бүтээлийн үнэ цэн, гол ач холбогдол нь Монголын руни бичгийн бага дурсгалын “Үсэг тэмдэгтийг олон удаа үзэж, үнэн зөв буулгахыг зорьсон”-д оршино хэмээн тодорхойлж болно. Монголын руни бичгийн бага дурсгалын үсэг тэмдэгтийг ташаарсан, буруу буулгаснаас гол маргаан судалгааны зөрүү гардаг билээ. Зохиогч руни бичгийн бага дурсгалыг нэг удаа үзэж судалсан төдийгөөр бүх үсэг тэмдэгтийг үнэн зөв буулгахад бэрхтэй, тиймээс эргэлзээтэй үсэг тэмдэгт бүхий дурсгалыг гурваас доошгүй удаа газар дээр нь үзэж судалж чадвал жинхэнэ шинжлэх ухаанч судалгаа болно гэж үзсэн байна.

Ц.Баттулга “Монголын руни бичгийн орчин үеийн судалгаа (1990 оноос хойш)-г ерөнхийд нь багцалж үзвэл эх бичиг, үгийн сангийн судалгаа голлон давамгайлж байна гэж одоогийн байдлаар дүгнэж болох байна” хэмээн нэгтгэн дүгнэсэн байдаг (Баттулга Ц., 2022a, s. 34).

2023 онд эрдэмтэн Л.Болд “Монгол хэл судлал”, “Монгол, түрэг хэлний харьцааны асуудалд” болон “Орхон бичгийн дурсгал, түрэг хэл аялгууны судалгаа” хэмээх гурван боть бүтээлийг эмхэтгэн хэвлүүлжээ. Үүний гуравдугаар боть буюу “Орхон бичгийн дурсгал, түрэг хэл аялгууны судалгаа” хэмээх бүтээлд (Болд Л., 2023) Онги, Хөл асгат, Сүүжийн орхон бичээсийн судалгааны өгүүллээ нэгтгэн оруулснаас гадна Монгол нутаг дахь орхон бичгийн судлалын тойм хийгээд 37 дурсгалын товч тодорхойлолт, номзүйг дагалдуулсан “Orkhon (Runic) Script Monuments in Mongolia” гэх англи хэлээрх өгүүллээ багтаасан нь эмхэтгэгчийн тэмдэглэснээр “... эрдэмтэн судлаачид, оюутан, магистрант, докторантуудад эрдэм шинжилгээний хувьд ач холбогдолтойн гадна сонирхон унших хэн бүхний мэдлэг оюунд зохих хувь нэмрээ оруулна...”(Болд Л., 2023, s. 6) гэдэг нь лавтай.

Эдүгээ, Монгол улсын нутаг дэвсгэрээс илэрч бүртгэгдсэн руни бичгийн бага дурсгалын харьцангуй бүрэн бүртгэл судалгаа гэж үзэж болох эрдэмтэн Ц.Баттулга-ын “Монголын руни бичгийн шинэ судалгаа” хэмээх гурван боть ном хэвлэгдсэнээс хойш цөөнгүй руни бичгийн дурсгал шинээр илэрч судалгааны эргэлтэд орсон байна. Тэдгээрийг товч танилцуулах нь зүйтэй болов уу.

2021 шинээр илрүүлсэн болон уншиж судалсан дурсгалууд:

1. Дөвөнгийн бичээс (Батболд Г. vd., 2022)
2. Духын бууцын I бичээс (Şaban Doğan & Boldbaatar Yündenbat, 2022; Баттулга Ц. vd., 2021; Цэрэндагва Я. & Далантай С., 2021)

3. Хангидайн хадны II бичээс (Ананд Э. vd., 2021, ss. 59-61;
Баттулга Ц., 2022b, ss. 179-181)

2022 шинээр илрүүлсэн болон уншиж судалсан дурсгалууд:

1. Кутлуг хааны гэрэлт хөшөө (Darhan Kıdıralı vd., 2022;
Энхтөр А. vd., 2022)
2. Ногоон уулын I бичээс (Хэвлэлтэд)
3. Духын бууцын II бичээс (Şaban Doğan, 2022; Şaban Doğan
& Boldbaatar Yündenbat, 2022)
4. Даахийн бичээс (Загарпэрэнлэй Т. & Содномжамц Д.,
2023)
5. Таван толгойн бичээс (Munkhtulga Rinchinkhorol, 2022;
Мөнхтулга Р. vd., 2022)
6. Хар хороотын бичээс (Анхбаяр Б. vd., 2023)

Эдгээрээс Кутлуг хааны гэрэлт хөшөөний бичээс, Духын
бууцын бичээсийн талаар судлаачид Турк, Казакстан, Франц
зэрэг улсад удаа дараа илтгэл хэлэлцүүлж, танилцуулсан учир
дэлхий дахин, нийтээр сайн мэдэх болжээ.

Таван толгойн бичээсийг доктор Р.Мөнхтулга, Даахийн
бичээсийг Т. Загарпэрэнлэй, Хар хороотын бичээсийг Б.Анхбаяр,
Б.Мөрөн, Б.Буян-Орших нар уншиж судлан шинжлэх ухааны
эргэлтэд оруулсан байна. Харин Ногоон уулын бичээс одоогоор
хэвлэлтэд байгаа болно.

2023 онд шинээр илрүүлсэн болон дахин нягталж руни
бичгийн дурсгалын судалгааны тойм

МУИС-ийн Ази судлалын тэнхимийн Түрэг судлалын
салбарын багш судлаачид руни бичгийг тайлж уншсаны 130
жилийн ой тохиож буй 2023 онд маш их үр бүтээлтэй ажилласныг
онцлон тэмдэглэе. Тиймээс бид 2023 онд хийсэн судалгааны
ажлын үр дүнгээс товч танилцуулж байна.

Шинээр илрүүлсэн руни бичгийн дурсгал:

1. Ногоон уулын II, Ногоон толгойн III бичээс
2. Их Дуутын бичээс
3. Хүрмэнгийн бичээс
4. Бүсний хүрэл толь дээрх бичээс

Шинээр уншиж судалсан руни бичгийн дурсгал:

1. Тээгийн бууцын бичээс
2. Бургастайн бичигт хадны бичээс
3. Хар цагаан усны бичээс
4. Ногоон уулын I, II, III бичээс
5. Их Дуутын бичээс
6. Хүрмэнгийн бичээс

Дахин нягталж судалсан руни бичгийн дурсгал:

1. Таван толгойн бичээс
2. Духын бууцын бичээс
3. Хар Хороотын бичээс эдгээр болно.

Монгол нутаг дахь эртний Түрэг, Уйгурын үед холбогдох руни бичгийн судалгааг эрдэмтдийн тэмдэглэсэнчлэн дараах гурван үед хуваан авч үзэх боломжтой байна. Үүнд:

• Орхон, Енисейн бичгийн дурсгал судлалын нэгдүгээр үе (1889-1910)

• Монголын руни бичгийн дурсгал судлалын хоёрдугаар үе (1930-1990)

• Монголын руни бичгийн дурсгал судлалын гуравдугаар үе буюу орчин үе (1990 оноос хойш)

Эдгээрээс руни бичиг судлалын нэгдүгээр үе нь анх тухайн дурсгалыг илрүүлснээс хойш тайлан унших, бичгийн үүсэл гарлыг тодорхойлох болон хэлзүйн судалгааг хийх зэрэгт чиглэгдэж байжээ.

Харин хоёрдугаар үед манай улсын эрдэмтэд идэвхтэй оролцож монгол эрдэмтэн Түрэг судлал, тэр дундаа руни бичиг судлалд өөрийн гэсэн хувь нэмрээ оруулж эхэлсэн бөгөөд энэ үеийн судалгаа илүү алтай хэлний харьцуулсан судалгааг голчлон, хэлзүйн судалгаанд анхаарсан үе байлаа.

Гуравдугаар үеийг бид, 1990-2000 он болон 2000 оноос хойших судалгаа хэмээн хоёр хуваан авч үзсэн болно. Учир нь 1990-2000 онд монголын руни бичиг судлалын тухайлсан нэг сэдэвт ганц бүтээл гарсан бол 2000 оноос өнөөг хүртэл харьцангуй энэ төрлийн судалгаа эрчимжин нэг сэдэвт 13 бүтээл хэвлэгдэж руни бичээс судлалын өгүүлэл, илтгэл арвин болжээ. Энэ үеийн судалгаа нь шинэ тутам илэрсээр буй дурсгалыг уншиж тайлах, судлан шинжлэх хийгээд үгийн сангийн судалгаа зонхилж байна.

Бид тус судалгааны ажилдаа Монгол нутаг дахь эртний Түрэг, Уйгурын үед холбогдох руни бичгийн чиглэлээр эрдэмтдийн туурвисан нэг сэдэвт бүтээлийг авч үзсэн бөгөөд эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэл зэргийг огт хамруулаагүй болохоо онцлон тэмдэглэе.

Цаашид монголын руни бичгийн Монгол дахь судалгаа бичээсийн хэлзүй, үгийн сан, утгазүй, түүхэн баримт сэлт болон бичээст холбогдох бусад дурсгалын судалгаанд чиглэж байна.

НОМЗҮЙ

- Battulga Tsend, Mönhtulga Rinčinhorol, Fatma Albayrak, Ariyajav Batçuluun, Azzaya Badam, & Gerelmaa Namsray. (2016). Moğolistan'da Türk Ayak İzleri (Turkic Footprints in Mongolia).
- Darhan Kıdırallı, Enhtör Altangerel, Bazylkhan Napil, Bögenbayev Nurbolat, Buyanhişig Tserenkhand, & Batbold Gonchig. (2022). Kutlug Kağan Anıt Külliyesi Yazılı Bitigtaş. Türk Kültürü, XV(2), 1-22.
- Munkhtulga Rinchinkhorol. (2022). Doğu Moğolistan'da Yeni Bulunan Uygur Dönemi Bir "Yol Yazıtı". Uluslararası Geçmişten Geleceğe İpekyolu Sempozyumu Bildiri Kitabı, 583-589.
- Rintchen Byamba. (1968). Les Dessigns Pictographiques et les Inscriptions sur les Rochers et sur les Steles en Mongolie: C. fasc.1. Instituti Linguae et Litterarum Academiae Scientiarum, Reipublicae Populi Mongolici.
- Şaban Doğan. (2022). Moğolistan'da Yeni Keşfedilen Dukhiin Buuts II Yazıtı. Türk Kültürü, XV (2), 23-41.
- Şaban Doğan & Boldbaatar Yündenbat. (2022). Dukhiin Buuts Yazıtı Üzerine. Doğumunun 80. Yılında Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, 379-387.
- Аззаяа Б. (2013). *Орхон бичгийн дурсгал V* (Моюнчурын гэрэлт хөшөө). Шинжлэх ухааны академи, Хэл зохиолын хүрээлэн.
- Ананд Э., Номун-Эрдэнэ Б., Мягмаржав З., Солонго Б., Saranbolor Erdembileg, Халиун Б., Солонго П., Батчимэг Т., & Энхбилгүүн Д. (2021). *Хээрийн дадлага, судалгааны ажлын тайлан* [Гар бичмэл]. Монгол Улсын Их Сургууль, Ази судлалын тэнхим, Түрэг судлалын салбар.
- Анхбаяр Б., Мөрөн Б., & Буян-Орших Б. (2023). Хар хороотын руни бичээс, тамга. *Археологийн судлал*, Том.XLII(fasc. 6), 69-78.
- Батболд Г., Баттулга Ц., Анхбаяр Б., & Хүрэлсүх С. (2022). Дөвөнгийн уйгур, руни бичээст хөшөө. *Түрэг, Уйгур судлал*, III (2), Art. 2.
- Баттулга Ц. (2005). *Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд*.
- Баттулга Ц. (2020). *Монголын руни бичгийн бага дурсгал / The Small Monuments of Mongolian Runic Inscription* (Эрэгзэн Г. & Чулуун С., Ed.). ШУА-ийн Археологийн Хүрээлэн.
- Баттулга Ц. (2022а). *Монголын руни бичгийн дурсгалын шинэ судалгаа: С. I: Монголын баруун бүс нутаг дахь руни бичгийн дурсгал*.

- Баттулга Ц. (2022b). *Монголын руни бичгийн дурсгалын шинэ судалгаа: С. II: Монголын төв, умард бүс нутаг дахь руни бичгийн дурсгал.*
- Баттулга Ц. (2022c). *Монголын руни бичгийн дурсгалын шинэ судалгаа: С. III: Монголын зүүн, өмнөд бүс нутаг дахь руни бичгийн дурсгал.*
- Баттулга Ц., Цэрэндагва Я., & Далантай С. (2021). *Духын бууцын бичээсийн судалгаа.*
- Болд Л. (1986). БНМАУ-д эртний түрэг бичгийн дурсгалыг судалсан байдал. *Шинжлэх Ухааны Академийн мэдээ*, №3, 65-88.
- Болд Л. (1990). *БНМАУ-ын нутаг дахь хадны бичээс.*
- Болд Л. (2006). *Орхон бичгийн дурсгал II. Шинжлэх ухааны академи, Хэл зохиолын хүрээлэн.*
- Болд Л. (2010). *Орхон бичгийн дурсгал III: С. Тоньюкукийн бичээс. Шинжлэх ухааны академи, Хэл зохиолын хүрээлэн.*
- Болд Л. (2011). *Орхон бичгийн дурсгал IV: С. Күл-тегиний бичээс. Шинжлэх ухааны академи, Хэл зохиолын хүрээлэн.*
- Болд Л. (2019). *Орхон бичгийн дурсгал VI. Шинжлэх ухааны академи, Хэл зохиолын хүрээлэн.*
- Болд Л. (2023). *Орхон бичгийн дурсгал, түрэг хэл аялгууны судалгаа.*
- Загарпэрэнлэй Т. & Содномжамц Д. (2023). Даахийн бичээс. *The 9th International Conference on Asian Studies, Vol.IX*, 76-84.
- Мөнхтулга Р. (2018). *Түрэг, монгол судлалын өгүүлүүд, Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн түүвэр (2003-2018 он).*
- Мөнхтулга Р., Амарраа Д., & Бүрэнтөгс Г. (2022). Таван толгойн бичээс. *Нүүдэлчдийн өв судлал, Tom.XXIII(fasc.3), Art. fasc. 3.*
- Пэрлээ Х. (1960). Тайхир чулуу. *Studia Archaeologica, Tom.I (fasc.IV), Art. fasc. IV.*
- Ринчен Б. (Ed.). (1979). *Монгол Ард Улсын угсаатны судлал, хэлний шинжлэлийн атлас (С. 1, 2). БНМАУ, Шинжлэх Ухааны Академи.*
- Цэрэндагва Я. & Далантай С. (2021). Хангай говийн заагаас шинээр илрүүлсэн дурсгалууд: Духын бууц, Бүрдэн цохлогийн хадны зураг, тамга тэмдэг, бичээс. *Монголын археологи-2021*, 138-143.
- Шинэхүү М. (1975). Тариатын Орхон бичгийн шинэ дурсгал. *Studia Archaeologica, Tom.VI(fasc.1), Art. fasc. 1.*
- Шинэхүү М. (1980). Орхон-Сэлэнгийн руни бичгийн шинэ дурсгал. *Studia Archaeologica, Tom.VIII(fasc. I), Art. fasc. I.*
- Энхтөр А., Дархан К., Напил Б., Нурболат Б., Буянхишиг Ц., Батболд Г., & Далантай С. (2022). Кутлуг хааны тахилын онгон цогцолбор, гэрэлт хөшөө. *Археологийн судлал, Tom. XLI (fasc. 7), 69-86.*

ERKEN DÖNEM TÜRK VE MOĞOL TARİH YAZICILIĞI ÜZERİNE: YERLEŞİM ARKEOLOJİSİNİN VE ŞEHİR TARİHÇİLİĞİNİN GELİŞTİRİLMESİ

Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR

Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

GİRİŞ

Tarihin her dönemi, araştırmacılar için farklı imkân ve veri çeşitliği sunmaktadır. Bilhassa sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik özelliklere sahip farklı dönemler şüphesiz birbirini takip eden ve besleyen tarihi süreci, bir devamlılık esasında da beslemeye, geliştirmeye devam eder. Buradan hareketle bu çalışmanın amaçlarından birisi, aynı coğrafyada aynı zamanı ve şartları yaşamış Türk ve Moğol tarihinin erken dönemlerine ilişkin sosyal, kültürel ve ekonomik vaziyetlerinin boyutlarını anlayabilme adına daha doğru ve zengin bilgiler sağlayabilecek Moğolistan'daki eski yerleşim ve şehir kalıntılarına dönük kazı çalışmalarının önemini vurgulamaktır. Erken dönemle ilgili ahkâmdan özellikle kaçınılarak, söz konusu dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik tarihinin yazımıyla ilgili sosyal tarih zaviyesinden eski şehir ve yerleşim alanlarını teorik çerçevede tartışmaya açmaktır. Bir diğer amaç ise; erken dönem Türk tarihiyle ilgili gerçek bir tarih inşası ve yazımı için kritik önemi haiz olduğu düşünülen tarih ve arkeoloji formasyonlarının her ikisine sahip araştırmacıların yetişmesinin önemine dikkat çekerek bu bağlamda bir öneride bulunmaktadır.

Bu bilimsel toplantı, Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılında Türkiye ve Moğolistan arasındaki özellikle bilimsel işbirliklerine ve bunların geçmişine odaklanmaktadır. Türklerin ve Moğolların tarihi ve kültürel işbirliğinin, aynı coğrafyaları paylaşmalarının geçmişi, binlerce yıllık bir tarihi kapsamaktadır. Her iki milletin tarihi ve kültürel kader ortaklığı; bugünkü Moğolistan bozkırlarında Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarla başlayarak Altın Orda, Çağatay ve İlhanlı Devleti ile Anadolu'nun uçlarına kadar devam eder.

Bu süreklilik içerisinde, her iki toplumun sosyal, ekonomik, kültürel ve daha birçok alanda karşılıklı etkileşiminin ne'liği, diğer kültür dairelerden nasıl etkilendikleri ve de etkiledikleri hususları hâlâ tam olarak ortaya konulamamış durumdadır. Bu durum en başta gelen nedeni, erken dönemde Türklerin ve Moğolların yerleşim konar-göçer yerleşim ve bu sistemin içerisindeki yerleşik kültürleriyle, bu kültürün hem nedeni hem sonucu olan sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel vaziyetleriyle ilgili yeterli bilgi ve bulguya sahip olunmamasıdır. Sıradan bir örnek verilmesi gerekirse; batıya göç eden ve göç ederken siyasi teşkilatlanmayı da sürdüren Türklerin ve Moğolların, Fergana Vadisi'nden Maverâünnehir'e, oradan güneye ve İran sınırına kadar var olan veya yeniden kurulan şehirlere neler götürdüklerini tespit edebilmek için, evvela ellerinde nelerin olduğunu bilmek gerekir.

Söz konusu dönemin başta Çin yıllıkları olmak üzere yazılı kaynakları zaten sınırlıydı. Erken dönem Türk tarihi araştırmaları için arkeolojik alanlar ve arkeolojik malzemeler ise yazılı kaynakların aksine ziyadesiyle zengindir. Şehirlerin ve buraları kuran, buralarda yaşayan ve daha sonra buralara yerleşen toplulukların üretim, tüketim modelleri, merkezle ve çevreleriyle çok yönlü ilişkileri, bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmalıdır.

Modern tarih yazıcılığında, şehir tarihlerinin ve tarihçiliğinin önemi ve değeri bir vakıdır. Şehir ve onun etrafında gelişen yaşam olgusu, toplumların zihniyet dünyalarında ve yapıp edebilme kapasitelerinde yukarı yönlü bir gelişim seyrine neden olmuştur. Bu nedenle akademik kapasitenin ve motivasyonun, şehir tarihlerine yoğunlaştırılmasıyla elde edilecek veriler, bunların analizleri, Moğolistan ve Türkiye için daha geniş, zengin ve çok yönlü bilgilerle tarih inşası imkânı sunacaktır. Erken dönem Türk tarihinde şehirciliği ele aldığı mütevazı ancak muhtevalı eserin müellifi Faruk Sümer, Türklerin şehir hayatına dair yaptığı araştırmayı Göktürkler döneminden başlatmasının kimi eleştirilere neden olacağını öngörmüş olmasının yanında ve eski Türk şehirlerindeki-yerleşimlerindeki yaşam ve bunların amillerinin izah edilemeyişi, bu şehirlerdeki hayata dair bilgilerin mevcut olmayışıyla izah etmiştir¹.

Şehirler aynı zamanda, verimli metotlar ve yöntemlerle ele alındığı takdirde toplumların somut hafızalarıdır ya da geride bıraktıkları hatıratları, bir bakıma salnameleridir demek yanlış olmasa gerektir. Bir toplumun, kendi kültür dairesi içerisinde bir arada yaşayabilmesi bir hukuk sistemiyle var olabilir. Bu durum, ötekilerle olan ilişkiler içinde geçerlidir. Dolayısıyla, dünyanın farklı bölgelerinde yapı malzemeleri ve teknikleri üzerinden üretilen ve medeni yaşamın belgisi olarak telakki edilen teorilerden ziyade, bir arada yaşama kültürünü yani belirli bir hukuk sistematüğini geliştirebilme ve bunu bir yerleşim alanında uygulayabilme, pek çok değişkene sahip olmasıyla birlikte toplumların medeni seviyesini tespitte tarihi bakımdan daha gerçekçi ve objektif bir esas gibi durmaktadır.

Kültürün, on yıllarla ifade edilecek kısa vadelerde ya da yüzyıllarla ifade edilecek uzun vadelerde edinilip terkedilebilen bir olgu olmadığı bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla Türk ve Moğol kültür hayatını, bunun dinamiklerini, zamana ve mekâna

[1] Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984, s.8.

bağlı olarak kültürel yönden eksilen ve eklenen olguları takip edebilmemiz açısından da şehir tarihi dolayısıyla şehir ve yerleşim arkeolojisi araştırmalarına şiddetle ihtiyaç olduğunu belirtmek lazımdır. Bu nedenle şehir tarihlerine yönelik arkeolojik kazılardan ve buradan elde edilen malzemelerin tahlili ve hem teknik hem teorik analizlerinden elde edilecek hipotezler ya da sonuçlarla geliştirilecek yeni araştırmalara ihtiyaç olduğu bir kez daha önemini hissettirmektedir. Bilhassa erken dönem Türk tarihinin özellikle sosyal, ekonomik ve kültürel boyutlarını anlayabilmek için, bu döneme ait Hunlardan, Göktürklerden, Uygurlardan kalan ve neredeyse tamamı arkeolojik kazılara muhtaç şehirlerden-yerleşim alanlarından elde edilecek verilere ve bu verilerin hem kendi yerleşkeleri hem de diğer yerleşim alanlarındakilerle mukayeseli analizlerine ihtiyaç olduğu açıktır².

Dolayısıyla özellikle Moğolistan'daki belki kasaba belki şehir belki de çok daha farklı olarak nitelenebilecek tarihi yerleşim alanlarında³ yapılacak sistemli arkeolojik kazılar ve bu kazılardan elde edilecek verilerin artırılmasına yönelik yeni bir yöntem önerisi, belki bu alana katkı sunacak başka önerilerin ve

[2] Hun şehir yerleşimlerinin kalıntılarının çoğunluğu veya 16 şehir ve yerleşim yerinin kalıntıları Moğolistan topraklarında bulundu. Moğolistan'da bulunan Hun şehirlerinin anıtları Gua Dov, Terelciyn Dörvölcin, Bürhiyn Dörvölcin, Öndör Dov, Hüreet Dov, Tsenheriyn Golin Herem, Baruun Döröögiiyn Herem, Şuvuufayn Golin Herem, Dov Dersniy Hotiin Tuuri, Bayanbulagiyn Tuuri, Mangasiiyn Hüree, Sayriin Balgas, Taliiin Gurvan Herem, Boroogiyn Suurin, Egiyn Golin Bayangolin Suurin ve Ovootiin Baruun Havtliin Balgas'tır. Bu kentsel anıtlar konum, yapı ve işlev bakımından farklılık gösterir. Örneğin, konum açısından Orta Moğolistan, doğu bölgeleri ve Gobi bölgesinde bulunan anıtlar birbirinden ayırt edilebilirken, yapı açısından toprak duvarlı açık yerleşim yerleri (köyler) ve duvar surları olmayanlar olarak ikiye ayrılabilir. Amaçlarına göre idari merkezler, kurban yerleri, sınır tahkimatları ve esnaf köyleri olarak ayrılabilirler. Bununla birlikte, birkaç alan dışında çok az arkeolojik araştırma yürütülmüştür; bu şehirlerin sosyal rolü, ekonomik önemi ve kentsel yaşam tarzının pek çok yönü belirsizliğini korumaktadır. Төрбат Ц., Гантогтох Г., "Хүннүгийн хот суурины судалгааны асуудалд", *Acta historica*, Tom. XI, Fasc. 3, УБ. 2010, т. 26-30; Honeychurch W., Amartuvshin Ch., "An examination of Khunnu period settlement in the Egiin Gol valley, Mongolia", *Studia archaeologica*, Tom. I (XXI), Fasc. 5, УБ. 2003, т. 59-65.

[3] Hun yerleşimlerine ilişkin çalışmalar, 1928 yılında G. P. Sosnovskii'nin o dönemde Nizhneivolginsk olarak anılan Rusya ve Moğolistan topraklarında Ivolga bölgesinde yaptığı kazılarla başlamış ve günümüze kadar devam etmiştir. Ivolga ve Baian Under'da müstahkem yerleşimler yoğun bir şekilde incelenmiştir. Uzun bir süre, Ivolga ve Duren'de kazılan ve incelenen yarı yeraltı tarzı evler, Hun yapılarının ana tipi olarak kabul edilmiştir. Sergei V. Danilov, Natalia V. Tsydenova, "Ceramic Roof Tiles From Terelzhin Dörvölzhin", *Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Edi. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Bonn 2011, s.341.

katkıların da önünü açabilir. Bir hususun altını tekrar çizmekte yarar vardır. Moğolistan coğrafyasında bulunan ve kazılarak farklı disiplinlerce analiz edilmelerinin önemine vurgu yapılan şehirlerin, tam teşekkül etmiş şehirler olmaması da mümkündür. Zira şehirleşme, tabiatında teknik ve sosyolojik olarak gelişim safhalarını barındıran ve yıllara sari bir tekamül sürecidir. Bunlar, Uygurlar ve Göktürkler döneminde kurulacak şehirlerin ilk tipleri ya da bugünkü zihin dünyamızla ve bilgilerimizle tam olarak tanımlayamayacağımız yerleşim şekilleri olabilir.

Yerleşim alanı ve şehir arkeolojisi ile ne umulur? Eski Türk ve Moğol göçebe boyları tarafından teşkil edilmiş şehirlerin nitelikleri ve fonksiyonları en başta anlaşılması gereken konulardır. Kuvvetle muhtemeldir ki anılan bu devletlere ait şehir formları, bugünkü şehir telakkisinden epeyce farklı olmalıdır. Yapılan araştırmalar neticesinde ileri sürülen tezlerden birisi de, Moğolistan havzasında yaşayan gerek Hunlar gerek Moğolların dört mevsim göç ettiği ve döngü içerisinde yararlandıkları yerleşim alanları inşa etmiş olduklarıdır. Bu hipotezin doğruluğu ispat edilirse, o zaman Moğolistan havzasında konar-göçer kültürüne ait şehir ve/veya benzeri epeyce yerleşim alanı olmalıdır.⁴ Türklere ve Moğollara ait tarihi yerleşim alanları ve şehirler bakımından Moğolistan, güçlü ve zengin bir arkeolojik mirasa ve varlığa sahiptir⁵. Öte yandan Moğolis-

[4] Sergei V. Danilov, "Typology of Ancient Settlement Complexes of the Xiongnu in Mongolia and Transbaikalia", *Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Edi. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Bonn 2011, s.136.

[5] *Dörvölçin Gazar ve Hermen yerleşimleri topoğrafya ve mimariye göre iki farklı yerleşim tipini temsil etse de bu yerleşimlerin yerleşimi ve inşasında benzer bazı kriterler uygulanmıştır. Her iki alan grubu örneğinde, yerleşim yerlerini kuranlar belirli bir çevre kalitesi, esas olarak çeşitli kullanım türlerine uygun büyük nehirler tarafından sulanan yüksek çeşitlilikte ekosistemler aramışlardır. Moğolistan'daki potansiyel 16 Hun yerleşimi, metal yatakları, tuz yatakları, inşaatlarda kullanılan taş alanları, yarı değerli taş zeminler ve seramik üretimi için farklı kil türleri bakımından zengin bölgelerde yer almaktadır. Hentiy ve Töv aymağları gibi diğer bölgelerde de benzer şekilde bağlantılı yerleşim grupları ve mezar alanları olduğu varsayılabilir, ancak henüz doğrulanamadı. Diğer bölgelerde gelecekte yapılacak araştırmalar, mezarlık alanlarının yakınında veya en azından soylu mezarlıklarıyla ilgili alanlarda sıklıkla yerleşimlerin varlığını doğrulayabilir. Juliana Holotová-Szinek, "Preliminary Research On The Spatial Organization of the Xiongnu Territories in Mongolia", *Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Edi. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Bonn 2011, s.429-430; Sümer, a.g.e., s.7.*

tan'ın güçlü tarih ve arkeoloji akademisinin hem müstakil hem de Orta Asya'nın başka bölgelerindeki diğer akademilerle iş birliği içerisinde gerçekleştirdikleri kıymetli araştırmalar, Orta Asya tarihiyle ilgilenen ilim aleminin malumudur. Bu potansiyelin bilimsel anlamda değerlendirilmesi amacıyla Moğolistan akademisi merkezli yeni yaklaşımlar, yapılan çalışmaların nitelik ve nicelik yönünü de doğrudan etkileyecektir. Söz konusu bu önemli arkeolojik araştırmaların başında kurganlar ve yazıtlarla ilgili çalışmalar gelmektedir. Bunların bilimsel değeri ve önemi şüphesizdir. Ancak, bu tür buluntuların bilimsel ve tutarlı bir tarih yazımı için yeterli olmadığı ve olmayacağı da aşikardır. Erken dönem Türk toplumlarının sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi vaziyetleriyle ilgili kurganlardan, anıt alanlardan elde edilecek veriler bir hayli sınırlıdır. Dil alanında çok kıymetli kaynaklar olan yazıt ve kitabelerin bu alanda sağlığı mümbit ve zengin verilerin de ait oldukları dönemin sosyo-ekonomik ve kültürel hayatına dair daha ayrıntılı ve somut sonuçlar sağlamadığı görülmektedir.

Kurganlar konusunda günümüzde önde gelen araştırmacıardan Kazak alim Prof. Dr. Zeynolla Samashev kritik görüşler öne sürmektedir. Bir mülakatta Samashev, son dönemde artan kurgan kazılarının, gerçek bir tarih yazımına esas teşkil edecekmiş gibi gösterilmesine ve bilimsel olmaktan ziyade popüler bir araştırma yöntem ve türüne dönüşmesine karşı çıkmaktadır⁶. Bu yazının önerisi de tam da bu noktadır. Ciddi akademik emek ve finansal kaynaklarla gerçekleşen arkeolojik araştırmaların, gerçek bir tarih inşasına imkân sağlayabileceği değerlendirilen eski yerleşim alanlarına ve şehir kazılarına sevk edilerek, hem bu alanda yetiyecek uzman sayısını artırmak hem de erken dönem Türk ve Moğol toplumlarının yaşamlarına dair somut bulgulara ulaşmaktır.

Yerleşim bölgeleri konusunda ise Moğolistan ve Transbay-

[6] <https://www.youtube.com/watch?v=sl4xJKzvnhY&t=70s>.

kal'daki Hun bölgelerinin dağılımına göre, hepsi aynı döneme tarihlenen üç olası bölge, ekonomik hatta idari merkezler olarak işlev görmüş olabilir. Bunlardan ilki, Kuzey Moğolistan'ın bugünkü Transbaykal ve Selenge aymag bölgelerinde yer alması muhtemeldir. Her ne kadar bu iki bölge şu anda Moğolistan ile Rusya arasındaki sınırla ayrılmış olsa da Xiongnu işgali sırasında tek bir bölge oluşturmuş olabilirler. Bu Transbaykal/Selenge bölgesi, esas olarak hem yerleşimi hem de mezarlığı içeren Ivolga kompleksi ve Tsaram nekropollerini ile temsil edilmektedir⁷.

Moğolistan'ın merkezindeki Töv aymagında yer alan Hun yerleşimlerinin, nekropollerinin ve mezarlıklarının iyi yapılandırılmış bir konfigürasyonu, Hun bölgelerinin ikinci önemli bölgesini oluşturabilir. Ancak bu bölgeye ilişkin mevcut bilgiler yalnızca bir nekropolü, Noyon Uul'u tanımlayabilmektedir. Töv bölgesinin arkeolojik zenginliği çoğunlukla çeşitli yerleşim yerlerinden oluşur. Bunların başlıcaları Terelzhiin Dörvölcin, Bürkh ve Boro-o'dur.⁸ Arhangay aymagi, Hun dönemine ait arkeolojik alanların olağanüstü yoğunluğuyla karakterize edildiğinden, Hun bölgelerinin üçüncü merkezi bölgesi olarak düşünülebilir. Arhangay aymagının merkeziliği ve yüksek alan yoğunluğu, bazı durumlarda diğer bölgelere göre yirmi kat daha fazla olan çok sayıda ve büyük Tunç Çağı kalıntılarıyla örneklendirilerek, daha önceki dönemlerde de ortaya çıkmış gibi görünüyor. Arhangay'daki yerleşim yoğunluğunun yüksek olması, son derece elverişli doğal koşullar ve iklimin yanı sıra, Hunların işgal ettiği topraklar içindeki merkezi konumundan kaynaklanıyor gibi görünüyor. Ayrıca Hermen veya Dörvölcin Gazar gibi önemli Hun yerleşimlerinin varlığı da doğrulanırsa bölgenin ekonomik önemini vurgulayabilir⁹.

[7] Danilov, a.g.m., s.133.

[8] Denis Ramseyer, Marquita Volken, "The Staking Tools From the Xiongnu Settlement of Boro Gol, Selenge Aimag, Mongolia", *Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Edi. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Bonn 2011, s.153.

[9] Holotová-Szinek, a.g.m., s.435.

Hunlarla ilgili arkeolojik kalıntıların çoğu mezarlardır, ancak çok sayıda kentsel anıt keşfedilmiştir. Şu ana kadar Moğolistan, Rusya'nın Buryat Cumhuriyeti, Çin'in Hakas Cumhuriyeti, Çin'in İç Moğolistan Özerk Bölgesi ve Shanxi Eyaleti'nde¹⁰ 20'den fazla anıt keşfedildi. Moğolistan dışındaki Hun şehirlerinin anıtları İç Baygal'deki Ivolgy yerleşimi, Durenı (Deroo), Durenı-2, Bayan-Ondur, Mangyrtai, Hakas'taki Abakan (Li Lin Sarayı), İç Moğolistan Horde'daki Tongwanchen, Çin'in Shanxi Eyaletindeki Dabaodun'dur.¹¹

Moğolistanda yapılan arkeolojik ve antropolojik araştırmalar sonucunda Hunlara ait şehir yerleşimlerinin tespit edilmesi ve bilhassa tarımla doğrudan ilgilendiklerini gösterir emareler¹², Hunların ve Göktürklerin tamamen göçebe topluluklar olduklarını, yerleşik kültür özelliklerine sahip olmadıkları yönündeki Çin yıllıkları referans alınarak elde edilen bilgilerimizin büyük oranda yanlış olabileceğini göstermesi bakımında kâfi değil midir?¹³ Şehir ya da şehirler kurma yerleşik ya da yarı-göçebe yaşam tarzına ulaşma durumu; başta hukuk ve gelenek olmak üzere belli bir medeniyet seviyesine ulaşılmasının, ticaret-diplomasi ve başka şekillerde ötekilerle ilişkiler tesis edildiğini ve bu ilişkileri yürütme kabiliyetine ulaşıldığını gösterir. Hunlar, Moğollar, Göktürkler ve Uygurlara dair yanlış ve eksik olması kuvvetle muhtemel mevcut bilgilerimizin sınanması, yeniden gözden geçirilmesi hususunda, Hunlara, Uygurlara ve Göktürlere ait olabilecek yerleşim alanlarında arkeolojik kazı çalışmalarına yoğunlaşılması bir zorunluluk halini almış gözükmektedir. Bu kazıların da hem Orta Asya tarihi hem arkeolojisi formasyon-

[10] Christine Lee, Zhang Linhu, "Xiongnu Population History in Relation to China, Manchuria, and the Western Regions", *Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Bonn 2011, s.95.

[11] Эрэгзэн Г., "Хэрлэн голын сав дахь Хүннүгийн хот, суурины тухай", *Умард Хятад, Монгол болон Байгалын Сибирийн эртний соёл*, ОУЭШХ, Хөх хот 2015, 10-р сар, Илтгэлийн эмхтгэл, II дэвтэр, Бээжин 2015, s.649-656.

[12] Lev Nikolayevič Gumilev, *Hunlar*, İstanbul 2006, s.112

[13] Gumilev, a.g.e., s.114.

larına sahip yeni nesil uzmanlarca gerçekleştirilmesi ya da en azından bu özelliklere sahip yeni uzmanların yetişmesine imkân sağlayacak planlamalarla gerçekleştirilmesi, alanın geleceği açısından da kritik önemi haizdir. Elde edilecek verilen çok disiplinli bakış açılarıyla değerlendirilmesi de önemli bir diğer husustur. Çünkü yerleşim arkeolojisi, çok farklı disiplinleri bir araya getirebilme imkanına da sahip bir alandır.

Bu çerçevede, Türkiye ve Moğolistan ilişkilerinin en verimli ve seçkin bir örneği olan Moğolistan Millî Üniversitesi ile İzmir Katip Çelebi Üniversitesi işbirliğiyle kurulan Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü'nde oluşturulacak "Yerleşim Alanları Arkeolojisi" ya da "Şehir Arkeolojisi" adıyla bir anabilim dalı, hem göçebe kültürünün ne'liği hem de eski Türklerdeki şehircilik-yerleşim alanları oluşumu ve buna bağlı sosyo-ekonomik hayatın aydınlatılması hususunda alana ciddi bir katkı sağlayabileceği değerlendirilmektedir. Bu katkının iki yönü öne çıkmaktadır: Birincisi; Moğolistan'daki şehir ve yerleşim alanı kazılarının sistematik hale gelmesi, ikincisi ise bu kazılar sayesinde bu konuda uzmanlaşacak, yüksek lisans ve doktora eğitimi alabilecek, bahse konu arkeolojik veri ve materyalleri analiz edebilecek, Orta Asya arkeolojisi ve tarihi formasyonlarının her ikisine de uygulamalı olarak sahip uzmanların yetişmesine imkân sağlanması. Söz konusu anabilim dalı, bilhassa Türkiye'de tarih ve/veya arkeoloji formasyonunu tamamlamış, Orta Asya tarihinin erken dönemleri üzerine uzmanlaşmak isteyen genç araştırmalar için de ulaşılabilir, uygun ve güçlü bir akademik imkân sağlayacaktır.

Orta Asya'da şehircilik, şehirlilik ve şehir kültürü üzerine Moğolistan Millî Üniversitesi ve İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü bünyesinde kurulması önerilen yerleşim ya da şehir arkeolojisi anabilim dalı marifetiyle sistemli hale gelecek ve artacak şehir tarihi araştırmaları ve bilgileriyle,

dünyanın farklı bölgeleri için üretilmiş şehir ve kültür sosyolojisi kuramlarıyla buradaki tarihi izah etmek mecburiyeti yerine, coğrafyanın kendi tarihi gerçekliğinden teşekkül edecek teorik çerçeveleri oluşturma imkanı bulmamız da kuvvetle muhtemeldir. Diğer yandan, erken dönem Türk sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel hayatına dair inşa edilecek bir tarihin yapı taşlarını teşkil edecek güçlü ve bilimsel verilere ulaşılması suretiyle, Türk tarihinin henüz doldurulamayan bu safhasına dair yeni bir tarih yazımı mümkün olabilecektir.

KAYNAKLAR

- Danilov, Sergei V., "Typology of Ancient Settlement Complexes of the Xiongnu in Mongolia and Transbaikalia", *Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Edi. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Bonn 2011
- Danilov, Sergei V., Tsydenova, Natalia V., "Ceramic Roof Tiles From Terelzhin Dörvölzhin", *Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Edi. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Bonn 2011
- Gumilev, Lev Nikolayevich, *Hunlar*, İstanbul 2006.
- Holotová-Szinek, Juliana, "Preliminary Research On The Spatial Organization of the Xiongnu Territories in Mongolia", *Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Edi. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Bonn 2011. <https://www.youtube.com/watch?v=sl4xJKzvnHY&t=70s>
- Lee, Christine, Linhu, Zhang, "Xiongnu Population History in Relation to China, Manchuria, and the Western Regions", *Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Edi. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Bonn 2011.
- Ramseyer, Denis, Volken, Marquita, "The Staking Tools From the Xiongnu Settlement of Boroo Gol, Selenge Aimag, Mongolia", *Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Edi. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Bonn 2011
- Sümer, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984.
- Ц., Төрбат, Г., Гантогтох, "Хүннүгийн хот суурины судалгааны асуудалд", *Acta historica*, Tom. XI, Fasc. 3, УБ. 2010.

W., Honeychurch, Ch., Amartuvshin, "An examination of Khunnu period settlement in the Egiin Gol valley, Mongolia", *Studia archaeologica*, Tom. I (XXI), Fasc. 5, УБ. 2003.

Эрэгзэн Г., "Хэрлэн голын сав дахь Хүннүгийн хот, суурины тухай", *Умард Хятад, Монгол болон Байгалын Сибирийн эртний соёл, ОУЭШХ*, Хөх хот 2015, 10-р сар, Илтгэлийн эмхтгэл, II дэвтэр, Бээжин 2015.

TÜRKİYE'DE TÜRKİYE-MOĞOLİSTAN ORTAKLIĞINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN ARKEOLOJİK BİR ÇALIŞMA: ALADAĞ

Prof. Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCİGİL

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi,

Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü Öğretim Üyesi

E-posta: ersel.caglitutuncigil@gmail.com

ORC-ID: 0000-0002-3663-713

GİRİŞ

Türk kültürü ve sanatının mihenk taşlarından biri olan Orta Asya'daki insanların batıya, güneye ve kuzeye göçlerinde Moğol kökenli devletlerin ve insan gruplarının etkileri, dünya tarihinin en önemli ve ilginç hususlarından biri olmuştur. Yaklaşık 150 yıllık varlığına rağmen başta Asya olmak üzere Anadolu'ya, bugünkü Rusya'nın güneyi ve Avrupa'nın doğusuna korku ve heyecan uyandıran Moğollar ve onların bir parçası olan İlhanlıların özellikle Anadolu ve İran'ı ilgilendiren yönleri ancak yakın zamanlarda rağbet kazanmıştır. Tarihi ve arkeolojik araştırmalar sonucu ortaya çıkan verilerin değerlendirilmesi beraberinde bazı yorum eksiklikleri ve hataları da içermektedir.

Anadolu ve İran coğrafyasındaki Türk-Moğol kültür ve sanat ürünlerinin betimlenmesi çoğu zaman Türklere bağlı olarak yorumlanmıştır. Bu aslında çok göreceli bir sanat yazımıdır. Moğol göçebe kültürü ve sanatının Anadolu ve İran'daki

Türk-İslam sanatı üzerindeki Moğolistan uzantılı etkisine ilişkin soruları çoğu zaman yanıtsız bırakılmıştır.

Moğollar/İlhanlıların yavaş yavaş Türk-İslam kültür alanlarına ve çevrelerine yerleşmeleri, önemli kervan yollarını ele geçirerek bu noktaları kontrol eder duruma gelmeleri Türk-İslam kültürüyle sürekli bir etkileşim ve alışveriş içinde bulunmalarına neden olmuştur. Böylece göçebe kültürünün güçlü bir temsilcisi olan Moğollar etkileşim halinde oldukları Türk-İslam kültürünün de taşıyıcısı ve temsilcisi durumuna gelmişlerdir.

Ancak son zamanlarda, özellikle Van Aladağ bölgesinde 2022 ve 2023 yıllarında Türk ve Moğol bilim insanlarının ortaklığında gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırması ile küçük çaplı sondaj ve kazı çalışmaları ilginç sonuçlar ortaya koymuştur. Bu araştırmalar sırasında tespit edilen tarihi ve arkeolojik veriler, İlhanlı sanatı için Anadolu ve İran kaynaklarına dayanarak yapılan kimi genellemelerin erken ve yanıltıcı olduğunu göstermektedir. Örneğin mimaride İlhanlı sanatını Anadolu-Türk sanatı ile eşleşmiş gibi değerlendirmenin doğru olmadığı, bu üslupta yapılmış sanat yapıtlarının yanı sıra özellikle Karakorum ve Çin benzeri figürlü çatı kiremitlerine sahip eserlerin de inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Göçer İlhanlı toplumunun aşağı yukarı bütün Anadolu Türk-İslam kültürüyle ortak bir çevrenin ürünü olarak kabul edilmesi gereken sanat ürünlerinin bu genel perspektif içinde bir anlam kazandığı muhakkaktır. Ancak kültür ve sanatlarının nasıl bir evrim geçirdiği, bunun dışında başka bir gelişmenin yaşanıp yaşanmadığı meselesi de birkaç genel gözlem dışında incelenmemiş ve ihmal edilmiş bir konumdur.

Bu bilgiler ışığında Moğol/İlhanlılar tarafından Anadolu'da Orta Asya'ya geleneklerine sahip bir merkez/kent kurulup kurulmadığı konusu uzun zaman bilim insanları arasında bilin-

mezliğini korumuştur. Bu tür merkez ve eserlerin varlık yokluk noktasında görülen başlıca güçlükler diğer kentlerin açıklanmasında olduğu gibi, yazılı kaynaklarda bilinen verilerin arkeolojik kaynaklarla destekleme imkânı bulunmamasından ileri gelmektedir. Mevcut Anadolu kentlerinin incelenmesi dahi tarihi kaynaklardaki rivayet ve bilgilere kesin bir netice vermemiştir.

Van müzesinde tespit ettiğimiz çatı kiremitleri yanında alanda bulunan bir kısmı yapı kalıntıları ile diğer seramik eserler hakkında bu çalışmamızda bilgi bulunmaktadır. Burada yer alan yapıların yanı sıra günlük yaşamla alakalı olduğunu düşündüğümüz bazı veriler hakkındaki bilgilerimizi buraya aldık. Özellikle yapıların önemli bir kısmının tespiti hususunda fazla bir şey olmamakla beraber, elde ettiğimiz bu veri ve bilgilerin alandaki araştırmalar için faydalı olacağı kanısındayız.

Bu yüzey araştırmasının sonuçları belki de Anadolu-Türk mimarlık ve sanat tarihi bakımından yeni bir dönemin başlangıcı olacaktır. Söz konusu çalışmayla birlikte Anadolu-Türk İslam tarihinin İlhanlı/Moğol devrine ilişkin çalışmalarda kısmen eksik ve karanlık kalan Orta Asya menşeli kısımları yavaş yavaş aydınlanmaya başlayacaktır. Yapılan çalışma neticesinde yürütülen İlhanlı araştırmaları, sadece Anadolu-Türk İslam tarihi ve kültürü değil, Moğolistan'daki kültür ve sanatla ilişkisi çerçevesinde de önem arz etmektedir.

İlhanlıların Anadolu'da şehirler kurduğuna dair bazı tarihi kayıtlar bulunmaktadır. XIII. yüzyılda yaşamış olan kimi tarihçilerin verdiği bilgilerde İlhanlı hükümdarlarının Van ve çevresinde kent, saray ya da karargâhlar kurduklarından söz edilmektedir. Ancak Orta Çağ müelliflerinden hiçbiri söz konusu merkez ve sarayların ismini kaydetmezler. Ayrıca bu merkez ve sarayların yerini tam olarak vermedikleri gibi Aladağ'ın neresinde olduğunu da belirtmiyorlar. Sadece Van Gölü'nün kuzey doğusunda bulunduğunu ifade etmektedirler. Ne yazık

ki söz konusu merkez ve buralarda yer alan Moğol geleneğinde inşa edilmiş yapılarından hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır. Bugün ayakta olmayan bu yapı ve sarayların sözü edilen bölgelerdeki kesin yerlerini saptamak dahi neredeyse güçleşmiştir. Zaman içerisinde gerçekleşen çeşitli sebeplerden dolayı da tam yerleri ve isimleri dahi unutulmuş olmalıdır.

Ancak söz konusu kayıtlarda verilen bilgileri destekleyen arkeolojik işaretler de yok değildir. Bu nedenle İlhanlılar hakkında bilgi veren tarihi kaynaklar ve kimi bilimsel çalışmalar İlhanlı saray veya karargâhlarının yeri konusunda bizim için değerli sayılabilecek önemli ipuçları içermektedir. Hal böyle olunca günümüz araştırmacıları da söz konusu kent ve sarayın yeri konusunda çeşitli görüşleri sürerek araştırmalar yapma gereği duymuştur. İlhanlı sarayı gibi genel bir konu hakkında bilgi veren eski ve yeni birçok eserde, küçük farklarla hemen hemen aynı bilgiler tekrar edilmiştir. Öncelikli olarak İlhanlı tarihi, devlet hayatı ile birlikte mimari çalışmalarına da şahitlik eden ve Aladağ'ı görmüş olan tarihçi ve seyyahların¹ notları ile bu kaynakları dikkate alan günümüz yayınlarında² İlhanlı Hanlarının *Hülagü*'den (1256-1265) başlayarak Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağ'ı yazın oturtmak amacıyla yaylak olarak seçtikleri, yaz aylarının önemli bir kısmını burada geçirdikleri, önemli kurultayları bazen Aladağ'da yaptıkları ve burada birçok insanı barındıracak şehir veya şehirler kurdurdukları, bu şehirlerde saray yaptırdıkları, etraflarında çarşı ve pazarlar oluşturarak çeşitli imar faaliyetlerinde bulunduklarına dair bilgiler yer almaktadır.

[1] Müverrih Vardan 1936: s.216, 234; ay. yaz. 1937: s.234; Genceli Kirakos 1936: s.38; Aksarayi 1944: s.160, 168; Aknerli Grigor 1954: s.32-33; Reşideddin Fazlullah 1960: s.327, 333, 337; Reşideddin Fazlullah 1373: s.734; Hamdullah Kazvini 1336: s.101,118; Cuveyni 1988, s.38, 88-184; Marco Polo 2003: s.77; Kâtip Çelebi 2008: s.426.

[2] Strange 1903: s.52; Kırzioğlu 1953: s.441-443-445-447; Turan 1968: s.353; ay. yaz. 1993: s.602; Sümer 1970: s. 44-45; ay. yaz. 1984: s.19,36,44 vd; ay. yaz. 1989, s.191-184; Barthold, 1975: s.80; ay. yaz. 1993: s.582; Yuvalı 1997: s.81, 84, 167,169; ay. yaz. 1998: s.475; Durak 2013: s.243-244; Komaroff 2006: s.95; Alpaslan 1999: s.50-51; Bayhan 2007: s.147-149; Smith Jr. 2018: s.398 vd; Uyar 2013: s.253; Spuler 1987: s.362; Gül 2005; Özgüden 2005: ss.225-227; Komaroff, 2006: s.95; Togan 1980: s.340; Rossabi 2008: s.67.

Türk kültür tarihi açısından da Aladağ'ın ayrı bir önemi vardır. Oğuz Destanı'na göre Oğuz Kaan efsanevi devirlerde *Alatağ* ve *Ağdıböre* (Ağrı) Dağları'nda yaylamıştır³. 1261-1265 yılları arasındaki olayları ele alan Genceli Kirakos, 1264 yılında Hülagü Han'ı ziyaret eden Müverrih Vardan ve Aknerli Grigor'un eserlerinde söz konusu şehir ve saray hakkında bazı bilgiler yer almaktadır. Her üç yazar da Hülagü Han'ın bölgede asayişi sağladıktan sonra muhtelif yerlerde birçok inşaat yaptırdığını, Aladağ olarak adlandırılan yerde de Karni/Gerni Ovası'nda bir şehir kurmaya teşebbüs ettiğini, bazen kurultayların burada toplandığını ve burada bir saray inşa ettirmek istediğini belirtmektedirler. Aynı kaynaklar bu işler için çok uzak yerlerden ağaçlar getirtildiğini, bu işin yükümlülüğünün bölge halkına yüklendiğini ve ağaçların naklinin ancak yüz öküzle mümkün olabildiğini ifade etmişlerdir⁴.

Aynı şekilde İbn Bibi de Abaka Han'ın (1265-1282) devlet meselelerini Aladağ'daki sarayında müzakere ettiğin dair bilgiyi eserinde nakletmektedir⁵. İlhanlı hanlarından Argun Gan'ın (1284-1291) diğer İlhanlı hanları gibi yaz aylarını Aladağ'da geçirdiği, Hanlığı döneminde Aladağ yaylasında saray ve yapılar yaptırdığı belirtilmektedir⁶. Hamdullah Kazvinî ve Kâtip Çelebi'ye göre de Aladağ İlhanlıların bir yaylağı idi ve *Argun Han* Aladağ'da bir yazlık köşk veya saray yaptırmıştı⁷. Ahmet Teküder (1282-1284), Geyhatu (1291-1295) gibi bazı İlhanlı hükümdarlarının ise Aladağ'daki sarayda tahta çıktığı bilgisi verilmektedir⁸.

Günümüz yayınlarında ise bu tarihi kaynakların verdikleri bilgilere dayanılarak Hülagü'nün Meraga, Hoy gibi İran sınır-

[3] Oğuz Destanı 1972: s.30-32.

[4] Müverrih Vardan 1937: s.233-234; Genceli Kirakos 1936: s.216; Aknerli Grigor 1954: s.32-33; Kırzioğlu 1953: s.445; Reşideddin Fazlullah 1960: s.327, 333, 337; Barthold 1993: s.582;

[5] İbn Bibi 1996, s.198.

[6] Strange 1903: s.52; Barthold 1975: s.80; Çetinkaya 1996: s.70.

[7] Hamdullah Kazvinî: 1336: s.101; Kâtip Çelebi 1145: s.426; Strange 1903: s.52.

[8] Turan 1993, s.602; Galstyan 2005: s.73; Oktay 2007: s.238.

larında yer alan şehirlerde yaptırdığı yapıların yanı sıra Aladağ'da da bir kent kurdurarak burada bir saray inşa ettirdiğini söylemektedirler. Hatta Barthold, Reşüdeddin'in eserini yazdığı sıralarda bu binaların mevcut olduğu bilgisini dahi vermektedir.

Kurulan bu merkez veya kent/saray, İlhanlı, dolayısıyla da Anadolu-Türk mimarlığı ve kent tarihi bakımından oldukça önemlidir. Bu yüzey araştırmasına kadar Anadolu kültürü içinde Moğol/İlhanlı geleneğinde bir kentin inşa edilip edilmediği hakkındaki arkeolojik verilerimiz ve bilgilerimiz çok sınırlı idi. Bu açıdan bakıldığında Anadolu'da Moğol/İlhanlı geleneklerinde bir mimariye sahip kent yapısının varlığını, arkeolojik yönden ayrıntılı olarak ele alabilmek, bu konudaki verilerin sabırla toplanmasına bağlıdır. Böylesine önemli bir konuya kısa bir giriş olmak üzere burada sunacağımız veriler, bugüne kadar toplanmış bilgilerin kısa bir özetini içermenin yanı sıra, kısmen bunların bir sentezi ve arkeolojik verilerle desteklenmesi niteliğini de taşımaktadır.

Bu bağlamda tarihi kaynaklarda bahsi geçen ve Van Aladağ civarında olduğu söylenen İlhanlı Devleti'ne ait yazlık merkezi bulmak üzere bölgede tarihi, coğrafi ve arkeolojik çalışma yapmak için yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmanın amacı kent veya sarayın yerini tespit ile burada yer aldığını bildiğimiz tarihi ve arkeolojik eserlerin belirlenmesi olduğu için bölgede herhangi bir kazı ve sondaj çalışması yapılmadan, Van Müzesi'nde ve sahada tespit ettiğimiz çatı kiremitleri örnekleri ile seramiklerin yanı sıra çeşitli yapı kalıntılarının bölgedeki Moğol-İlhanlı kültürünü belirlemede mühim rol oynayacağını düşünmekteyiz.

Verilen bu genel bilgiler ışığında, 2022 yılında gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırması, tarihi kaynaklarda ve günümüz çalışmalarında varlığından söz edilen ancak arkeolojik verilerin

yoklu nedeniyle yeri tam olarak tespit edilemeyen, İlhanlıların *Van-Aladağ*⁹ Bölgesindeki yazlık sarayının, daha doğrusu merkezinin belirlenmesi amacını taşımaktadır. Sonuç olarak bu araştırma, XIII-XIV. yüzyıllarda Türk-Moğol dünyası için önemli bir gelişme olarak Anadolu’da bir Moğol şehrini ortaya çıkarmış olacaktır.

Yazlık Merkez Olarak Aladağ’ın ve Arkeolojik Kalıntıların Coğrafi Konumu

Bölge, coğrafi konumu sayesinde Anadolu ile İran arasında doğal bir köprü durumundadır. İran’dan gelen kervan yolu buradan geçmektedir. Bu yol Bargiri üzerinden Erciş, Ahlat ve Van şehrine ulaşır. Söz konusu merkez de İran’dan Anadolu topraklarına girdikten sonra, dağların geniş bir ovaya açıldığı bu yerde kurulmuştur.

Doğu Anadolu bölgesini, birinin merkezi Musul olan Diyarbakır, diğerinin merkezi Ahlat olan Van olmak üzere iki eyalete ayıran İlhanlılar Aladağ’ı da kendilerine yaylak merkezlerinden biri olarak seçmişlerdir¹⁰. Dolayısı ile Aladağ İlhanlılar yönetiminde hanedanlığın en gözde topraklarından biri durumundadır. Nitekim Hülagü Han tarafından söylendiği dile getirilen **“L.b.nâ Sâgût”** sözü de bu açıdan önemlidir ve bölgenin Moğollarca yerleşim alanı ve önemli bir merkez olarak görüldüğünün açık göstergesidir¹¹. Anlaşılan o ki Hülagü bu ovayı çok beğenmiş ve burada bir şehir ve saray inşa ettirmek istemiştir. Yarı göçebe bir hayat süren İlhanlılar saray ve idari yapılarını

[9] Türk ve Moğol boylarının yaşadıkları coğrafyalarda birçok dağ veya dağ silsilesine *Aladağ/Alatav/Alatay/Altou/Ala-taa* gibi isimler verildikleri, Doğu Anadolu bölgesinde de bazı dağ ve bölgelerin bu isimleri aldığı görülmektedir. Kızıoğlu 1953: s.441-443; Çetinkaya 1996: s.145; Darkot 2001: s.379; Durak 2013: s.243.

[10] Kayaklarda, İlhanlıların tahta çıkış ve kılıç kuşanma törenlerini gerçekleştirdikleri yer olarak belirtilen Aladağ’ı kendilerine yazlık başkent (payitaht) yaptıkları belirtilmektedir Turan 1968: s. 124-141, 143.

[11] Sümer, Hülagü’nün Aladağ’ı ilk defa gördüğünde coğrafyasını Moğolistan’a benzettiğini ve otlaklarına hayran kaldığını, o nedenle de burasını **“L.b.nâ Sâgût”** olarak nitelendirdiğini belirtir. Sümer 1986: s.458; Durak 2013: s.243.

burada oluşturmuşlardır. Burada inşa ettikleri yapıların yanı sıra kanallar, kuyular, yapay göller ve bahçelerle birlikte burasını bir merkez haline getirmişlerdir.

Aladağlar, jeopolitik konumu bakımından İran ve Anadolu'yu kontrol eden bir noktada olmasının yanı sıra geniş düzlükleri ve verimli ovaları ile de önemli özelliklere sahiptir. Doğu Anadolu bölgesinin yukarı Murat-Van bölümündeki alanın doğu-batı doğrultusunda uzanan dağ silsilesinin kuzey bölümleri dik ve engebeliyken, güney kesimleri geniş yayla ve düzlüklere sahiptir¹².

Kaynaklarda sözü geçen yazlık saray/merkeze ait kalıntılar, İran'dan Anadolu'ya giriş bölgesinde, eski bir kervan yolu güzergâhı üzerinde yer almaktadır. Bölgede *Abaka Düzlüğü* olarak bilinen bu yerin, bir akarsuyun bulunmasının yanı sıra kuzey tarafının bir dağ ile kapalı olması sebebiyle de Türk-Moğol iskân geleneğine elverişli bir yerde olduğu görülmektedir. Tüm bu verilerden anlaşıyor ki yüzey araştırmasına konu olan bu yer, korunaklı bir coğrafyada kurulmuştur. Yerleşimin büyüklüğüne ise, tarihi kaynaklarda verilen bilgilerin yanı sıra alanın bugünkü hali ve harabeler şahitlik etmektedir.

Yüzey Araştırması Sırasında Alanda Tespit Edilen Kültür Varlıkları

Yüzey araştırmasını gerçekleştirdiğimiz ve kültür varlıklarını tespit ettiğimiz alan yerleşim yerinin doğu ve kuzey tarafına doğru yayılmış durumdadır (Resim 1) (Harita 1). Daha çok köy sakinlerinin tarlalarının yer aldığı bu alan üzerinde herhangi bir modern yapı bulunmamaktadır.

[12] Keleş 2012: s.125; Kaya 2008: s.125; Durak 2013: s.243.

Harita 1. Van/Çaldıran Hanköy. Çalışmaların gerçekleştirildiği yer

Resim 1. Van/Çaldıran Hanköy. Alandan genel bir görüş.

Yukarda da belirttiğimiz gibi söz konusu dönemlerde burada kurulan yazlık merkezin adı tam olarak bilinmemektedir. Günümüzde, kalıntıların bulunduğu bu yer *Hanköy* ismi ile anılmaktadır. Halk, bu ismin burada yer alan bir han yapısından geldiğini düşünmektedir. Oysa sözü edilen yapı mimari özel-

likleri itibariyle bir handan daha çok kale-saray binası olarak görünmektedir. Yerleşimin adında geçen han kelimesini büyük ihtimalle siyasi olarak Hülügü Han ismi ile özdeşleştirmek ve O'nun adından geldiğini düşünmek gerekir.

Mevcut topomi bilgilerini de dikkate alarak buradan başlattığımız yüzey araştırmamız sırasında, bugün Van Müzesi envanterinde yer alan ve 3 tanesi kısmen kırık olmakla beraber iyi korunmuş haldeki altı adet çatı kiremidi ile bir adet Tsham'ın, halkla yaptığımız sohbetler neticesinde 1997 ve 2002 yıllarında, bu alanda bulunarak müzeye teslim edildiği bilgisine ulaşılmıştır. Diğer taraftan buradaki kalıntıların 800-850 yıl öncesine ait olduğu yörede yaşayan halk tarafından dile getirilmektedir. Çevredeki kalıntıların bilhassa da han olarak nitelendirilen yapının duvarlarındaki taşlar zaman içerisinde sökülüp götürülmüş, bir kısmı köydeki yeni binaların inşaatında tekrar kullanılmıştır (Resim 2).

Resim 2. Van/Çaldıran Hanköy. Kervansaraya ait taşlarla inşa edilen binalardan biri.

Bu ilk veriler doğrultusunda öncelikli olarak Hanköy'den başlattığımız çalışmalarda, köyün çevresinde (doğu ve kuzey) çok sayıda çatı kiremidi ile seramik parçalarının yanı sıra bazı tarihi yapıların kalıntılarına rastlanmıştır.

Sadece yaz aylarında ikamet etmek için kullanılmış olan yerleşim yeri için yerel ustalarla birlikte Moğol, Çinli hatta belki de Soğdlu mimar ve sanatçılar çalıştırılmış olmalıdır. Alandaki bu arkeolojik buluntu ve kalıntıların önemi Anadolu ve İran'daki Selçuklu ve diğer Türk-İslam geleneğinden farklı olarak Moğol geleneğine uzanan izler içermesidir. Bu kalıntılar, Orta Çağ'daki İlhanlıların kent planlama ve tekniklerine ilginç ve alışılmışın dışında bir örnek teşkil edecektir.

Mimari Yapılar

Buradaki mimari yapıları her yönüyle öğrenmek ve haklarında bilgi sahibi olmak zordur. Bu yapıların mimari özelliklerinin ayrıntılı derecede ele alınması, sonraki dönem mimarisi üzerine etkilerinin ne şekilde olduğunun belirlenmesi, pek çoğunun önemli bir bölümünün yıkılmış ve yok olmuş olması nedeniyle çarpıtma riskini de beraberinde getirmektedir. O nedenle yapılar (saray, dini, konut ve özel mekânlar) hakkındaki bilgilerimiz tamamen yetersizdir. Kalanların da temel seviyesine kadar yıkık vaziyette olmaları bunlar üzerine odaklanma ve detaylı bir inceleme gerektirmektedir. Elbette daha fazla sayıda örneğe ihtiyaç vardır. Günümüze ulaşabilen yapı kalıntıları arasında inşa tarihi ve mimari kullanım amacı kesin olarak bilinen hemen hemen hiç yok gibidir. Sadece günümüze ulaşabilen kalıntıları sayesinde, birtakım tahminlere dayanan bazı fikirler ileri sürmekle yetinebiliyoruz.

Bu kalıntılardan şimdilik çıkarabileceğimiz sonuç, bu yapıların abidevi bir amaçla inşa edilmemiş olduklarıdır. Bulunan kalıntılar dört duvar ve küçük duvar parçaları şeklindedir.

Bunlar büyük simetri akslarına göre inşa edilmemiş, dört köşe (kare veya dikdörtgen) planlara sahip gösterişsiz yapılar olsa gerektir.

Bunlarda kullanılan malzeme genellikle itinasızdır. Bu yapıların asıl önemli olan tarafları ise süslemeleri ve çatı kiremitleri olsa gerektir.

Kervansaray (Kale-Saray):

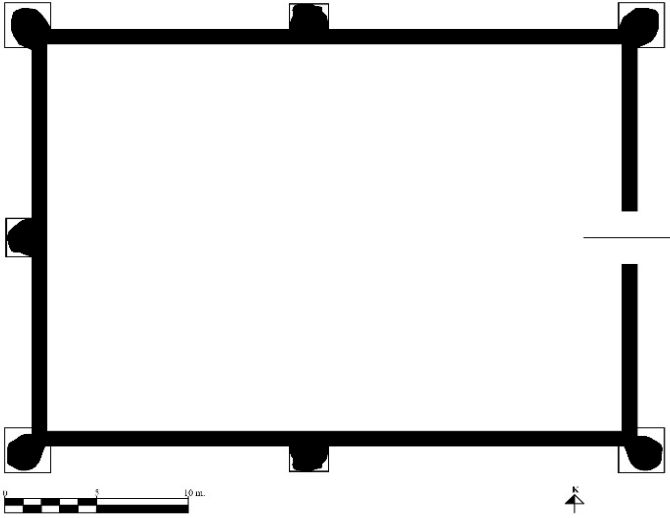
Alanın kuzeybatı tarafında temel seviyesine kadar yıkık bir yapının varlığı görülmektedir (Resim 3). Burada yer alan mimari kalıntılar içerisinde hiç şüphesiz en dikkat çekici olanı ve plan vereni bu yapıdır. Sadece duvarlarının kalıntıları belirlenen bu yapının işlevi kesinlik kazanmamıştır. Bölgedeki halk tarafından kervansaray olarak adlandırılan bu kalıntıların bir kervansaraya ait olup olmadığını şimdilik bilemiyoruz. Bu halk arasında tekrar edilen bir söylenti olsa gerek. Çünkü boyutları, plan şeması, duvar sistemi ve payanda benzeri destekleri bir kervansaraydan çok kale-saray yapısına benzer biçimde inşa edildiğini gösteren izler taşımaktadır. Temel seviyesine kadar yıkılmış olmasına rağmen, bu yapı şehrin ve yerleşim alanının bir iç kalesi gibi durmaktadır^[13]. İnşa edildiği tarih kesin olarak bilinmeyen bu yapı kalıntısına İlhanlıların bölgedeki mimari eserleri hakkında fikir verebilecek bir örnek olarak bakmak yerinde olacaktır.

[13] Taşağıl 2013, s. 38.

Resim 3. Van/Çaldıran Hanköy. Kervansaray ya da kale-sarayaya ait kalıntılar.

Yapı hakkında bütün söyleyebileceğimiz şey bir bölümden ibaret, tek katlı, kareye yakın dikdörtgen plana sahip, üzeri muhtemelen kiremit kaplı ahşap bir çatı ile örülü yapı olabileceğidir. 34x21m ölçülerindeki bu yapının dört köşesinde birer kulesi, uzun kenarları üzerinde de birer payandası vardı (Şekil 1). Duvarları kireç harçlı moloz taşlarla örülmüştür. Bunların dışında cephe özellikleri ile giriş ve pencere açıklıklarının yanı sıra süsleme yönüne ilişkin verilere henüz ulaşılammıştır. Bu olumsuzlukla birlikte doğu cephesi ortasında bir girişinin olduğuna işaret edebilecek bazı izlerin varlığı da dikkat çekmektedir.

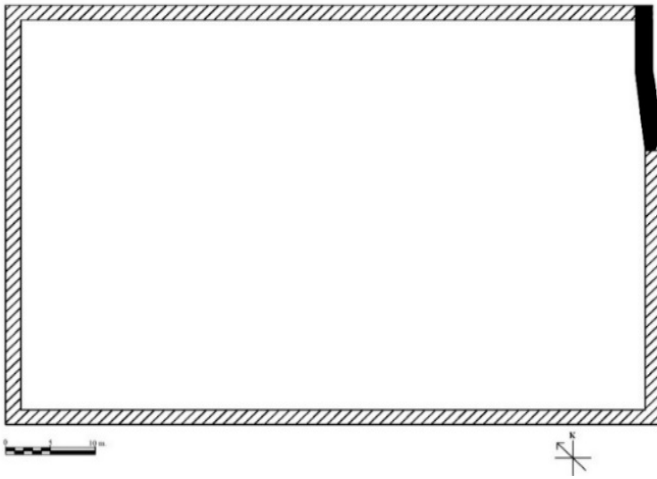
Şekil 1. Van/Çaldıran Hanköy.Kervansaray ya da kale-saray planı.

İsimsiz/Anonim Yapı Kalıntısı:

Alanda, köy yerleşiminin doğu tarafında, biraz güneye doğru yer alan tarlalar içinde, başka bir yapıya ait olduğunu düşündüğümüz duvar kalıntısı daha tespit edilmiştir (Resim 4). Kervansarayın yaklaşık olarak 500 m uzağında kalacak şekilde konumlanmış olan bu kalıntılar kervansaraya göre daha çok harap olmuş vaziyettedir. Yöre halkının herhangi bir işlev atfetmediği bu yapı temel seviyesine kadar yıkılmış olup sadece moloz taş örgülü doğu duvarından çok az bir bölümü günümüze gelebilmiştir. Arazide yer alan izlerden hareketle, kabaca kuzey-güney yönünde uzanan, kareye yakın dikdörtgen planlı başka bir yapıya ait olduğu tahmin edilmektedir. Ancak kalıntının işlevini kesin olarak henüz kestiremiyoruz. 5m uzunluğundaki bu duvarın kalıntısının inşa malzemesi ve binaının boyutları gibi özelliklerinin yanı sıra yakın çevresindeki çatı kiremitlerine ait parçalara bakarak bu kalıntının da başka bir kamu ya da tapınak yapısına ait olduğu ileri sürülebilir (Şekil 2).

Resim 4. Van/Çaldıran Hanköy. İsimsiz yapı kalıntısına ait duvar parçası.

Şekil 2. Van/Çaldıran Hanköy. İsimsiz/Anonim yapının muhtemel planı.

Bir avlu etrafında şekillendiği düşünülen bu yapı İlhanlı han-larının burada kaldığı dönemdeki ikametgâhı veya eşlerine ya da saray erkânına ait bir işleve sahip olduğu ileri sürülebilir.

Bütün bunlardan ayrı olarak bu izlerden yapının dini amaçlı hizmet etmiş olabileceği de ileri sürülebilir. Fakat mevcut araştırmalarımızda dini bir tapınak ya da manastır olduğunu öne sürebileceğimiz doğrudan bir kanıt yoktur.

Mimari Yapıların Kent Dokusundaki Yeri

Bu yapı kalıntılarının çevresinde figürlü ve figürsüz, sırlı-sırsız seramik parçaları ve çatı kiremitlerine ait parçalar yer almaktadır. Yöre halkının verdiği bilgilerde, bu yapıların çevresinde Çin tarzında figürlü çatı kiremitlerinin bulunduğu, bugün Van Müzesi'nde sergilenen kiremitlerin de bu civardan ele geçirildiği dile getirilmektedir. Alan taraması sırasında figürlü çatı kiremidi örneklerine rastlamasak da bu bilgiyi doğrulayan bazı arkeolojik veriler tespit edilmiştir. Her iki yapının da çevresinde, etrafa dağılmış vaziyette çok sayıda sırlı ve sırlı çatı kiremidi ile birlikte sırsız düz döşeme tuğlalarına (ateşli tuğla) rastlanmıştır. Özellikle çatı kiremitleri ve seramikler alanın İlhanlı tarafında kullanıldığını net bir biçimde göstermektedir. Ancak çatı kiremitlerin hangisinin hangi yapıya ait olduğu netlik kazanmamıştır.

Binaların kuzey ve doğu tarafına doğru uzanan bu düzlüklerde çatı kiremitlerine ait parçaların yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. O nedenle Moğol-Çin tarzında bir yapıya sahip bu bina veya binaların vaktiyle burada yer aldığını tahmin etmekteyiz. Söz konusu kiremitler, Moğol ya da Çinli mimar ve sanatçılara yaptırılmış olmalıdır. Ele geçen bu veriler, Karabalgasun, Karakurum ve Por-Bajin gibi Türk ve Moğol kentlerinde bulunan yapıların çatı kiremitleri ile çok yakın benzerlikler sergilemektedir^[14]. Benzer çatı kiremitlerinin Karakurum ve Karabalgasun kentlerinde de görülmesi İlhanlıların burayı ve buradaki yapıları kullandığına dair en önemli kanıt olarak

[14] Arzhatseva vd. 2011: s.8; Franken vd. 2104: s.365; Yongacı 2019: s.96.

sunulabilir. Hayvan veya İnsan yüzleriyle dekore edilmiş buluntular geleneksel yöntemleri ile Moğol seramiklerine çok benzemektedir. Dolayısıyla bu alan, adı geçen yerlerle benzer inşaat teknikleri ve malzemelerinin kullanıldığı, Türk-Moğol gelenek ve göreneklerine göre yapılmış savunma, konut, sosyal veya dini mekânların bulunduğu bir yer olmalıdır.

Aladağ yazlık merkezinde yer alan bu saray-tapınak kompleksinin konum olarak yerleşimi Louyang'da Tabgaç devletinin döneminde inşa edilen Yangningsi Manastırının şehirdeki konumuyla, Doğu Türkistan'ın önemli kenti Hoço şehrinin merkezinde bulunan Han Turan'ın (Kale/Saray)¹⁵ etrafındaki tapınaklar gibi kalenin yakınında konumlanmalarıyla da yakın benzerlikler sergilemektedir.

Gözlemlerimize göre alanın en önemli yapısını, kervansaray olarak adlandırılan bu yapı kalıntısının teşkil ettiğini düşünmekteyiz. Bu yapının her halükârda, kale/saray veya merkezi bir yönetim binası olsun olmasın kentin çekirdeğini oluşturduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Belki de kentin ilk yapısı da bu olabilir.

Dolayısı ile tüm bu gözlem ve veriler ışığında iki yapı kalıntısının kale-saraydan oluşan bir komplekse ait olma ihtimali çok yüksektir. Ancak tüm bu tez ve hipotezler bilimsel kazı çalışmalarının yapılması ve bu kazılarda ele geçecek olan daha fazla arkeolojik verilerle netlik kazanacak hususlardır.

Alanda Tespit Edilen Çatı Kiremitleri, Seramikler ve Diğer Küçük Buluntular

Bu husustaki bilgilerimiz kırık seramik ve kiremit parçalarından ibaret kalmaktadır. Alanda gerçekleştirilen yüzey taramasında çok sayıda çatı kiremidi, günlük kullanım (testi, küp,

[15] Cezar 1997: s.75; Yongacı 2019: s.71.

tabak, derin kaplar, saklama/depolama kapları gibi) amacıyla, çok çeşitli formlarda ve farklı tekniklerde üretilmiş olduklarını düşündüğümüz seramik parçasının etrafa saçılmış vaziyette bulunduğu gözlemlenmiştir. Hemen hemen hepsi, alanın yıllarca sürülüyor olması nedeniyle kırılmış, hatta bazıları artık tanımlanamayacak derecede küçük parçalara ayrılmıştır. Bütün veya bütüne yakın hiçbir örnek tespit edilememiştir. Alanda ele geçirilen bu parçalar seramik tekniği ve desenleri hakkında bilgi vermekle beraber günlük ve mimari kullanımları hakkında az aydınlatıcıdır. Parçaların hemen hepsi etütlüktür. Sırlı ve sırsız parçalardan özellikle sırlı olanlarda sırların hayli bozulduğu gözlemlenmektedir.

Moğolistan ve Çin topraklarında inşa edilen yapılarda olduğu gibi Aladağ'daki yazlık merkezde inşa edilen yapılarında çatısında aynı kiremitlerin kullanıldığı arkeolojik verilerle desteklenmektedir. Ele geçen örnekler bu haliyle Karakurum ve Karabalgasun'da saray, tapınak yapılarındaki geleneksel uygulamalara uyduğu görülmektedir. Moğol ve Çin tipi çatı kiremitlerine işaret etmekte ve doğu etkileri taşımaktadır. Sonuç olarak bu çatı kiremitleri Güneydoğu Asya kentleriyle malzeme, teknik ve süsleme konuları gibi hususlarda yakın bir benzerlik taşımaktadır. Yine de birikimlerini kullanarak Anadolu'ya has çözümler de üretmiş oldukları açıktır.

Çatı kiremitlerindeki sırlı ve iç yüzeylerindeki izler büyük önem taşımaktadır. Kiremitlerin arka yüzeylerindeki kalıpla hamur arasına konan kumaş izleri burada üretildiklerini ve alanın birkaç farklı noktada üretim yerinin/fırının olduğunun göstergesidir.

Van Müzesi'nde Bulunan Örnekler

Bugün Van Müzesi envanterinde yer alan altı adet çatı kiremidi parçası ile bir adet Budist tanrı heykeline ait olduğu-

nu tahmin ettiğimiz süslemenin envanter bilgilerinden 1997 ve 2002 yıllarında müzeye teslim edildiği anlaşılmaktadır (Res.5-7). Bu eserler söz konusu yazlık merkez hakkında dikkat çeken en önemli arkeolojik verileri teşkil etmektedir. Eserler Van Müzesi'nin envanterine en.no.43.97, 2002-389(A); 2002-391(A); 2002-392(A) şeklinde kayıt edilmişlerdir.

Müze envanterinde yer alan 6 çatı kiremidinden 3 teşhirde 3 de depoda yer almaktadır. Depodaki eserler 2002-389(A); 2002-391(A); 2002-392(A) envanter numaraları ile kayıtlıdır. Arka taraflarının tamamı, ön yüzlerinin ise bir bölümü kırık olan 3 çatı kiremidi ise depodakilere göre daha iyi korunmuş durumdadır (Resim 5-6). Bu çatı kiremitlerinin halkla yaptığımız söyleşiler neticesinde müzeye buradan getirildikleri belirlenmiştir. Yüzey araştırmamız sırasında ise alanda sağlam ya da kırık örneklerine rastlamasak da halk bunlardan bu bölgede kırık parçalar halinde de olsa sık sık bulduklarını dile getirmektedir. Çatı uçlarını kapamaya yarayan bu disklerin çapı 12 ile 14 cm arasında değişmektedir. Kahverengi gri hamurlu pişmiş topraktan yapılmışlardır. Moğolistan'da Karakurum, Por-Bajin ve Karabalgasun gibi kentlerde de benzerlerini gördüğümüz bu eserlerin üzerine, hayvan masklarını hatırlatan insan yüzü şeklinde, figürlü süslemelerle kabartma olarak bezenmiştir.

Resim 5-6. Van Müzesi Teşhirde yer alan 3 çatı kiremidinden biri ve depodaki çatı kiremitleri

İnsan başı şeklindeki, Budist tanrının heykelinin alçıdan yapılmış süslemesi ise 9.2x5.7 cm ölçülerinde olup kalınlığı 8.5 cm'dir (Res.7). Kafası uzunca bir forma benzeyen bu süslemenin boynundan aşağı kısmı yoktur. Anlının tam ortasında iki çıkıntı, yarım daire şeklinde iki gözü ve açık bir ağız var. Bunun bir tapınak yapısında dini şölen sırasında kullanıldığı düşünülmektedir.

Resim 7. Van Müzesi. Depoda yer alan Budist tanrı heykeline ait alçı süsleme.

Alanda Tespit Edilen Diğer Buluntular (Sırlı ve Sırsız Çatı Kiremitleri ve Kap-Kaçaklar)

Alanın çeşitli noktalarında, sağa sola dağılmış vaziyette çok sayıda çatı kiremidine ve çanak çömlek tarzında yapılmış sırlı ve sırsız seramik esere rastlanmaktadır.

Genel olarak kırık haldeki bu eserler arasında dikkat çekenlerden biri geniş bir çatı kiremidinin köşe parçasıdır (Res.8-10). Boyut 6.6x6.3 cm. Kalınlık 2.1 cm'dir. Kiremidin temel rengi soluk pembedir. Bir köşesini oluşturan iki kenarı ve dış yüzeyinin üzerinde yeşil sırrı mevcuttur. İç yüzeyinde, seramik hamurunun kalıba yapışmaması için araya konan kumaşın izleri bulunmaktadır. İki kenarın sırrı iç yüzeyin kenarları boyunca devam eder.

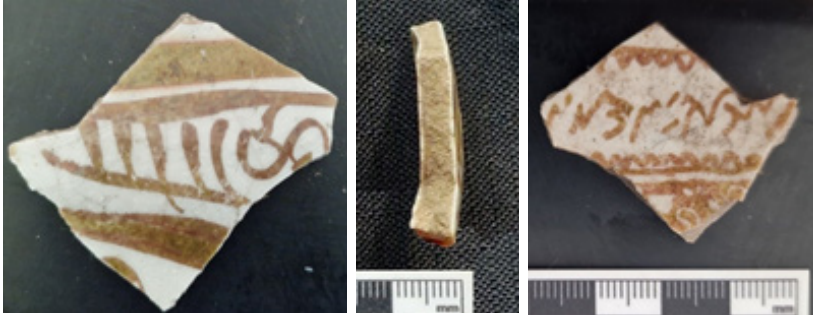
Resim 8-10: Bulgu No. 1.1. Yeşil sırlı çatı kiremidin köşe parçası.
Dış, yan ve iç tarafları (soldan sağa)

Bir diğer örnek 3 renkli sırta sahip çömleğin ağız kısmı parçasıdır (Res.11-13). Boyut 6.2x3.9 cm. Kalınlık 1 cm'dir. Gövdesinin temel rengi kahverengimsi kırmızıdır. Dış yüzeyinin arka plan rengi sarıdır. Desenler yeşil ve kahverengi sırdan yapılmıştır. Bu yüzey açık gri sıvayla kaplıdır. İç yüzeyinin arka planı kahverengi sırdır. Yeşil renkli sır damlatılarak desen yapılmıştır. Desenlerinden 2 küçük daire fark edilir.

Resim 11-13: Bulgu No. 2.1.1. 3 renkli sırlı çanak çömleğin ağız kısmı parçası. Dış, yan ve iç tarafları

Farsça yazıtlı beyaz porselen kap parçası ise üzerindeki desen itibariyle ilginç örneklerden biridir (Res.14-16). Boyut 3.8x3 cm. Kalınlık 0.7 cm ölçülerindedir Dış yüzeyinde kahverengi boya ile tasvir edilen şeklinde bir desen vardır.

Resim 14-16: Bulgu No. 2.5. Farsça yazıtlı beyaz porselen kap parçası. Dış, yan ve iç tarafları

Baskı işareti olan gri-sarı çatı kiremit parçasının 9.1x6.3 cm ölçülerindedir (Res.17-19). Yan düz kenarının kalınlığı ise 0.9 cm civarındadır. Boynun geri kalanının boyutu 0.5 cm. Baskı işaretinin boyutu 1.4x1.2 cm.

Resim 17-19: Bulgu No. 5.1. Baskı işareti olan gri-sarı çatı kiremit parçası. Dış, yan ve iç tarafları

Gamalı haç ve "S" şeklinde desenli çatı kiremidinin boyutu 16.9x14.5 cm olup kalınlığı 2.4 cm'dir (Res.20-22). Desenli yüzeyinin genişliği 4 cm, gamalı haç desenin boyutu 2.3x2.2 cm, "S" şeklinde deseninin boyutu ise 2.3x1.4 cm ölçülerindedir.

Resim 20-22: Bulgu No. 17. *Gamalı haç ve "s" şeklinde desenli çatı kiremit. İç tarafı ve estampajı*

Kabartma desenli kırmızı-kahverengi çanak çömlek parçasının boyutu 10.1x6.2 cm olup kalınlığı 2.4 cm'dir (Res. 23-25). Desenin boyutu 5.4x2.7 cm, desenin kalınlığı 0.5 cm ve küçük dairesel desenin çapı 0.9 cm'dir.

Resim 23-25: Bulgu No. 5.3. *Kabartma desenli kırmızı-kahverengi çanak çömlek parçası*

Usta/Sanatçı Meselesi

Tespit edilebilen eserler arasında Moğol üslubunu en güçlü şekilde yansıtan unsurlardan biri değişik form, teknik ve süsleme özellikleri ile figürlü ve renkli sırlı çatı kiremitleridir. Van Mü-

zesi'nde yer alan ve Aladağ'dan günümüze ulaşabilen Moğol geleneklerine bağlı bu tarz arkeolojik buluntular burada Moğol usta ve sanatçıların çalıştığına açıkça işaret etmektedir. Bu eserlerde Moğolistan ve Çin modellerine göndermeler vardır. Bunlarda Moğolistan ve Çin'in tipik desenleri görülmektedir. Yuvarlak gövdelerinin sırta kaplı olduklarına dair izler mevcuttur. Süslemeleri maskarla sınırlıdır. Anlaşılan o ki seramik ustaları burada da Moğolistan ve Çin etkili çatı kiremitleri üretmiştir. Bu durum Moğolistan'da kullanılan teknik ve süslemenin Anadolu'da da var olduğunu ve sistemin nasıl işlediğini bize açıkça göstermektedir.

Moğolistan veya Çin tarzı bu çatı kiremitleri aynı zamanda İlhanlı mimari ve inşaat pratiklerinin çok uzaklardan gelen fikir ve geleneklerle beslendiğini tartışmamıza olanak sağlamaktadır. Anadolu Selçuklu devletinin çözülmeye başladığı bu dönemde yerli sanatçılar dışında yabancı sanatçıların bulunmadığı düşünülemez. Moğol geleneklerine yakın teknik ve motifler yapan bir sanatçı grubunun burada çalıştığı, sivil ve dini yapıların bilhassa çatı kiremitlerini yapanların da bunlar olduğu muhakkaktır.

Bu sanatçılar, yerleri sanatçıların arasında etkinliklerini yitirmeden çalışmış olmalıdırlar. Anadolu'nun yerli ustaları dışında kalan, onlardan çok farklı bir üslup göstererek Moğolistan geleneğinin içinde yer alan ve onu temsil eden bu bir grup sanatçının da aynı düzeyde eser üreterek söz konusu merkezdeki eserlerin yapılması sürecinde önemli payları olmuştur.

Bu durum, İlhanlıların batıya gelişleri sırasında beraberlerinde kendilerinden bir usta ve sanatçı topluluğunun da bulunduğunu göstermektedir. Bunlar belki de aileleri ile birlikte çalıştırılmak üzere buraya getirilmiş seramik sanatçıları olmalıdır. Anlaşılan o ki söz konusu bu merkezin imarında Moğol, Çinli

ve belki de Soğdlu sanatçılardan da yararlanılmıştır. Tarihi kaynakların Hülügü Han'ın sarayını yaptırmak için her taraftan taş, ahşap ve boya işlerini yapacak ustalar getirdiği yönünde verdikleri bilgiler de bu görüşümüzü destekler mahiyettedir¹⁶. Bu sanatçıların Anadolu'ya yerleşmesi veya bir şekilde buraya gelmiş olmaları Moğolistan ve Çin geleneklerinin burada da etkili olmasına sebep olmuştur. Kanımızca bu sanatçı grubu, Anadolu'daki bir Moğol kentinin kuruluşunda, gelişmesinde ve fiziki olarak şekillenmesinde en önemli yapı taşıyı teşkil etmişlerdir.

Mevcut durumun, İlhanlı'nın sadece Anadolu'daki sanat ve mimarisinin Selçuklu gelenekleri içerisinde sıkışıp kalmadığını, Moğol sanat ve geleneklerini de yansıttığının açık bir göstergesidir. İlhanlıların beraberinde getirdikleri bu mimar ve sanatçıları sayesinde bir Moğol kenti kimliği kazanması Anadolu sanatı ve mimarisi için önemli olduğu kadar özelde de çok anlamlıdır kanısındayız.

SONUÇ

İlhanlıların bu yazlık merkezinin varlığının bilinmesine rağmen bugüne kadar yeri kesin olarak tespit edilebilmiş değildi. Van-Aladağ civarında yürütülen bu yüzey araştırması, İlhanlı kültürünün önemli bir merkezi olan bu yerleşim yerinin arkeolojik olarak hala karanlık olan varlığı bilgisine ışık tutacaktır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz veriler ışığında İlhanlı hükümdarlarından Hülügü Han'ın ve ardından gelenler, burasını kullanırken ve geliştirirken coğrafi etkenlerin yanı sıra yazlık merkezin bir takım savunma, konut ve dini yapılarla donatılmasını da bölgenin sahiplenilmesi açısından önemli görmüş olmalıdırlar.

[16] Genceli Kirakos 1928: s.216; Kırzioğlu 1953: s.445.

Bölgenin Hülagü Han'ın inşa ettirdiği yazlık merkez olduğu düşünülmektedir. Gerek tarihi kayıtlar gerekse Van Müzesi envanterinde bulunan eserlerle birlikte alanda tespit edilen arkeolojik bulgular burasının İlhanlılar döneminde, Moğol geleneğinde kurulmuş bir yerleşim merkezi ve şehir alanı olduğunu göstermekte, bu yönde önemli kanıtlar sunmaktadır. Van Müzesi envanterinde bulunan Budist tanrı heykeline ait olduğunu düşündüğümüz süsleme de bölgedeki bir Budist yapısı varlığını açıklamada bize önemli bir yol göstermektedir. Budist inancında sıklıkla karşılaştığımız heykelcikler bu açıdan önemlidir kanısındayız.

İlhanlıların Anadolu'da sıfırdan kurdukları bu merkez/kent konumuyla, planlamasıyla, tapınaklarıyla, kalesiyle ve sarayıyla etkileşim içinde bulundukları Çin kültürüyle şekillenmiş olmalıdır. Şüphesiz ki bu etki Anadolu'nun belki de ilk ve tek İlhanlı kentinin, eski bir inancın ve geleneğin yansımasıdır. Şüphesiz ki bölgenin Moğolistan coğrafyasına çok benzemesi, kentin kuruluş yeri olarak bu bölgenin seçilmesinde en büyük etkidir.

Sıfırdan kurulan kentin ömrü de İlhanlı devletinin ömrü ile paralel olarak kısa sürmüş, yaklaşık olarak 100-150 yıllık bir süreden sonra son bulmuş ve zaman içerisinde yaşanan ekonomik ve siyasal gelişmeler neticesinde yerleşimin adı ve yeri unutulmuş olmalıdır.

Alanda ve Van Müzesinde yer alan arkeolojik verilerde karşılaşılan biçim ve teknikler arasında çatı kiremitlerinin tarzı, firuze ve yeşil sırlı çatı kiremitlerinin kullanımı Moğolistan, Türkmenistan ve Çin geleneğinin izlerini yoğun olarak taşımaktadır. Ayrıca tuğla ve sırsız seramiklerin üzerinde yerel damgalar görülmektedir. Tüm bu veriler Moğol mimari ve sanatından izler taşısa da mimari şema açısından Anadolu örneklerinden ayrı oldukları düşünülemez.

Bütün bu arkeolojik veriler mimari ve sanat üslubu itibarıyla diğer Selçuklu eserleri tipinde olmakla beraber bölgenin mahalli hususiyetlerini de taşımaktadır. Çatı kiremitleri Asya geleneklerine göre yapılmış olduklarını göstermektedir. Belli ki bunları yapan usta ve sanatçılar Orta Asya veya Çin'den getirilmiş olmalı. Çünkü yapılan bu eserler doğu ve uzak doğu hususiyetlerini muhafaza etmektedir. Üzerlerindeki resimler tıpkı Karakurum (Moğolistan), ve Çin'de yapılmış gibidir. Moğolistan ve Çin'den getirilen bu Çinli ve Uygur sanatı gelenekleri Anadolu'da bu çatı kiremitlerine yansımıştır.

Bilhassa çatı kiremitleri buradaki İlhanlı yazlık merkezinin ve yapılarının Anadolu ve İran coğrafyasından farklı bir gelenekte, Çin ve Moğolistan'dan etkilendiğine açıkça şahitlik etmektedir. Nitekim İlhanlı döneminde Anadolu ve İran'da inşa edilen eserlerde bölge geleneklerinin etkili olması da bu yazlık merkezi ayrı bir yere koymanın açık göstergesidir. Kullanılan gelenekler arasında eski Moğolistan'daki çatı kiremitlerine yer vermeleri de bozkır geleneklerini teyit etmektedir. Bu çatı kiremitlerinin üzerinde arslan veya arslan benzeri, sembolik anlam taşıyan figürlere yer verilmesi de dikkate değerdir. Neticede yapılarda kullanılan bu çatı kiremitleri ve bu kiremitlerde kullanılan teknik, sembol ve figürlerin Anadolu'da da İlhanlıların Moğolistan geleneklerine olan bağlılık ve özlemlerini yansıttığına da şüphe yoktur.

Şehir, yapıları ve kentsel gelişim ile birlikte Anadolu'da bir İlhanlı-Moğol Kentinin varlığını gösterir. Belli ki kentin inşası 100 yıl boyunca gelişerek sürmüştür. Buradaki çadırlarda yaşayan halkın yanı sıra ahşap, tuğla ve taştan binalar da yer alıyordu. Gerek bölgede yüzyıllar boyunca devam eden savaşlar, gerekse deprem gibi doğal afetlerle birlikte insan eliyle gerçekleştirilen tahribat da eklenince kalıntılar ve yapılar bugün nerdeyse tamamıyla harap durumdadır.

Sonuç olarak, Sadece yaz aylarında ikamet etmek için kullanılmış olan bu yerleşim yeri, Anadolu'ya hâkim olan İlhanlıların Karakurum dışında Anadolu'da da bir şehir kurmuş, burada yaptırdıkları yapılarla Moğolistan, Doğu Türkistan ve Çin şehirlerinin görünüşlerini canlandırmak istemiş olmalıdır. Van Müzesi envanterinde "İlhanlı Maskları" olarak kayıtlı bulunan ve İlhanlı/Moğol geleneğinde yapılmış çatı kiremitleri oldukları belirlenen eserlerden yola çıkarak başlattığımız bu çalışmamız sırasında sahada tespit ettiğimiz çok sayıda kiremit, seramik ve yapı kalıntılarının yanı sıra seramik fırınları olabileceğini düşündüğümüz bazı noktaların varlığı bölgedeki İlhanlı/Moğol kültürünü belirlemede önemli bir rol oynayacağını, 13-14.yüzyıl Türk-Moğol dünyası için önemli bir gelişme olarak Anadolu'da bir İlhanlı-Moğol merkezini ortaya çıkarmış olacağını düşünmekteyiz.

Hanköy Moğol Sarayı Delgi Sondajlarının Işığında Jeo- arkeolojik Ön (İlk) Değerlendirmeler

Kadim kültürler yaşadıkları doğal çevre ile etkileşim halinde var olmuşlar ve doğal çevrede kültürel izlerini bırakmışlardır. Geçmişteki kültürlerin var oldukları dönemindeki doğal çevre özellikleri arkeoloji içinde "ortamsal (çevresel) arkeoloji" (environmental archaeology) yaklaşımı ile ele alınmaktadır. Ortamsal arkeoloji, 1970'lerde ortaya çıkan ve geçmiş toplumlar ile yaşadıkları çevre arasındaki ilişkileri yeniden inşa etme bilimi olan arkeolojinin bir alt dalıdır¹⁷. Öte yandan Paleocoğrafya disiplini arkeoloji çalışmalarında ihtiyaç duyulan geçmiş dönemlerin coğrafya koşullarını araştırıp ortaya koymaktadır. Ancak

[17] Butzer, K. W., *Environment and Archaeology: An Introduction to Pleistocene Geography*. Chicago 1964 Aldine; Davidson, D. A., Shackley, M. L., *Geoarchaeology: Earth Science and the Past*. Duckworth Publishers, London 1976; Waters, M. R., *Principles of Geoarchaeology: A North American Perspective*. University of Arizona Press, Tucson 1992; Brown, A. G., *Alluvial Geoarchaeology: Flood Plain Archaeology and Environmental Change*. Cambridge 1997: Cambridge University Press; French, C., *A handbook of geoarchaeological approaches for investigating landscapes and settlement sites*, Oxbow books 2015.

arkeologların soruları çerçevesinde paleocoğrafyanın ürettiği bilgilerin arkeolojik unsurların bulundukları çevre ile ilişkileri bağlamında değerlendirilmesi ise jeoarkeoloji'dir. İlk kez Karl Butzer tarafından ifade edilen "jeoarkeoloji" kavramı, arkeolojik sitlerin eski yerleşim alanlarının bulundukları doğal çevre ve değişimleri ile ilişkilerini ele alan bir disiplindir. Bu çalışmalar arkeoloji araştırmalarına önemli bilimsel katkılar yapmaktadır^[18]. Jeoarkeoloji yer-doğa bilimleri araştırmalarından elde edilen bilgilerin arkeolojik araştırmalarda ve bulguların değerlendirilmesinde kullanılmasını ifade eder ve oldukça geniş bir alanda çeşitli konuları içerir ve bu sebeple farklı uzmanlık dallarının bakış açılarıyla alınmaktadır.

Jeoarkeoloji çalışmaları, arkeoloji ve sanat tarihi araştırmalarında kültür katmanlarının temelinin ve kalınlığının belirlenmesi, geçmiş kültürlerin var oldukları dönemin doğal çevre koşullarının ortaya konulması ve kadim yerleşimlerin bulgularının dağılışı özelliklerinin tespiti konularında somut katkılar yapmaktadır. Holosen boyunca en belirgin doğal ortam değişimleri kıyılarda ve alüvyal düzlüklerde meydana gelmiştir. İnsanların yaşamak için en çok tercih ettikleri bu alanlarda meydana gelen doğal çevre değişimlerinin ortaya konulması bu alanlarda birikmiş alüvyon katmanlarının delgi sondaj yöntemiyle araştırmasıyla mümkün olmaktadır.

Van'ın Çaldıran İlçesi'nin Aladağ örenyerinde 2022 yılında yapılan arkeolojik arazi çalışmaları bu alanda eski bir Moğol Sarayının ve unsurlarının keşfini sağlamıştır (Harita 2). İlk arkeolojik yüzey araştırması sonucunda geçmişte sarayın kurulduğu dönemdeki ortam koşullarının ve kültür katmanlarının doğal sedimanlar içindeki konumunun belirlenmesine ihtiyaç

[18] Kayan, İ., Yeni Bir Yaklaşım: Jeoarkeoloji. Toplumsal Tarih 101; s. 64-66; French, C., A handbook of geoarchaeological approaches for investigating landscapes and settlement sites, Oxbow books 2015; Öner, E., 'Alüvyal Jeomorfoloji, Paleocoğrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmaları. In: Fiziki Coğrafyada Araştırma Yöntemleri ve Teknikler', Bölüm 4; 91-122. Ankara 2016;

duyulmuştur. Bu nedenle paleocoğrafya ekibi yüzey araştırması heyetine dâhil edilerek bu araştırmaları yapmak üzere saha çalışmalarına başlamıştır. Çaldıran ovasındaki Hanköy Moğol Sarayı buluntu alanındaki arkeolojik bulguların yanında geçmiş doğal ortam ve söz konusu bulgular arasındaki ilişkilerin belirlenmesi de için bunların bulunduğu alüvyal düzlüğün doğal dolguları içindeki kültür katmanlarının sondajlarla detaylı araştırılması gereklidir (Harita 2).

Harita 2. Çaldıran ovası ve Hanköy çevresini gösteren konum haritası

Moğol Sarayı ve çevre yerleşiminin kültür katmanlarının kalınlık ve dağılışı, seramik ve sıva gibi bulguların kaynaklarının belirlenmesi amacıyla delgi sondaj örnekleri alınmıştır. Hanköy Mahallesi'nin çevresinde, Güneydoğu, Kuzeydoğu ve Doğu kesimlerinde 5 adet delgi sondaj çalışması yapılmıştır. Sondaj örneklerinin tane boyutu, organik madde, element ve mikrofosil analizleri İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi laboratuvarlarında

gerçekleştirilmiştir. Bunların yanında katı seramikleri ve sıvalardan element analizleri yapılmış, XRF ve XRD analizleri gerçekleştirilmiştir. Bu analizlerin kültür katmanları ile ilgili detaylı veriler sunmaktadır¹⁹. Arazi çalışmaları ve ilk analiz sonuçlarına dayanarak jeoarkeolojik ön değerlendirmeler yapılmıştır. Çok sayıdaki detaylı analizin yapılmasının ardından geniş bir bilimsel rapor hazırlanacaktır. Bu alandaki sondajların ilk değerlendirmesi için öncelikle bulundukları alanın fiziki çevre koşullarına kısaca değinilecektir.

Hanköy Çevresinin Fiziki Ortam Özellikleri

Türkiye'nin doğu kesiminde yer alan Van ili Çaldıran ilçesine bağlı Hanköy Mahallesi Çaldıran Ovası'nın orta bölümündedir (Harita 2). Çaldıran ovası, Büyükçay, Soğuksu, Dereyatağı ve Çubuklu derelerinin taşıdığı sedimanların birikimiyle şekillenmiş 335 km²'lik alana sahip bir alüvyal ovadır. Bendihami çayı bu akarsu kollarının katılımı ile topladığı suyu Gönderme boğazı aracılığı ile Van gölüne ulaştırmaktadır. Hanköy ve çevresinin bulunduğu Çaldıran ovası düzlüğündeki sedimentasyon süreçleri tamamıyla Gönderme boğazının kontrolünde kalmaktadır. Van gölündeki seviye değişimleri de boğazdaki derine aşındırmayı kontrol ederek hem boğazın hem de gerisindeki Çaldıran ovasının şekillenmesini etkilemektedir. Boğaz Bendihami çayının bazalt akıntılarını derine aşındırmış ve bir platoyu şekillendirmiştir. Hanköy kuzeyindeki yüksek alanlardan güneye köye doğru uzanan ve köyün güneyinde kalan bazalt yapılı oldukça alçak tepeler ova ortasında kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanmaktadır. Bu tepelerin orta bölümünde kalan Hanköy çok kalın olmayan alüvyal örtünün üzerinde şekillenmiş bir ovanın yüzey üzerindedir. Büyükçay deresi hemen hemen tamamıyla bazaltlar üzerinde gelişen vadisi ile taşıdığı

[19] Vardar, S., Ödemiş Ovasının Paleocoğrafyası ve Jeoarkeolojisi Üzerine Yapılan Değerlendirmelerde AAS-ICP Element ve X-Ray Floresans Spektrometresi Kil Analizlerinin Kullanımı, UJES 2015, IV. Ulusal Jeomorfoloji Sempozyumu Bildiri Kitabı, s.14, Samsun 2015.

sedimanları Hanköy batısında getirir. Hanköy düzlüğünün batısı KB-GD doğrultulu bir fay zonunun kontrolünde şekillenmiştir. Bemraz Dağı (2690 m) ile Alikelle Dağı (2727 m) arasında uzanan bu zayıf direnç çizgisi Çaldıran ovasının orta bölümünde ada şeklinde kalmış yükseltilerin de şekillenmesinde etkili olmuştur.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin genelinde olduğu Orta Miyosen'den itibaren gelişen Neotektonik rejimin kontrolünde şekillenmiştir. Paleotektonik döneme ait temel yapısal birimler üzerinde gelişen kıvrımlı sistem oldukça karmaşık ve kırıklı bir jeolojik yapıyı teşkil etmiştir.

Çaldıran Ovası ve çevresinde Paleozoik'ten Kuvaterner'e kadar uzanan zaman dilimi içerisinde farklı kayaç birimleri oluşmuştur. Bölgede görülen K-G sıkışma tektonik rejimi, sahada farklı yapıların gelişmesine neden olmuştur. Bu yapılardan özellikle K-G yönlü açılma çatlaklarından (Tendürek Açılma Çatlağı) bol miktarda volkanik malzeme çıkmış ve çok geniş bir alana yayılmıştır²⁰. KB-GD doğrultulu sağ yönlü doğrultu atımlı Iğdır, Doğubayazıt, Balık Gölü, Tutak, Çaldıran, Erciş ve Hasantimur fayının gelişmesi, bölge genelinde farklı morfolojik birimlerin gelişimine etki ederken, bu kırık hattı / hatları boyunca yüzeye çıkan bazaltik veya andezitik lavlar sahayı büyük ölçüde kaplayarak bölgenin bugünkü halini almasında önemli rol oynamıştır. Bu sahadaki neotektonik hareketler ile neomağmatizma olayları, Çaldıran ve çevresinin morfolojik evriminde etkin rol oynamıştır. Çaldıran ovasının ve Hanköy'ün güneyinde bulunan domsu yapıya sahip Alikelle dağı Serpantinit, Gabro, Peridotit ve Diyabaz gibi Üst kretase denizel ortamına ait magmatik kayaçlardan meydana gelmektedir.

[20] Düzen H., Erciş-Çaldıran-Muradiye (VAN) Bölgesinin Hidrojeolojik ve Jeotermal İncelemesi, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimler, Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi 2017, 301 syf.; Sındır R., Çaldıran Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojik Özellikleri, Social Sciences Studies Journal 2018, Vol:4, Issue:21, pp.3591-3610.

Hanköy sedimanlarında farklı dönemlere ait volkanik faaliyetlerin litolojik birimlerinden aşınarak gelen sediman bulunmaktadır. Günümüzden 85, 93, 190, 250, 270 ve 630 bin yıl önceki volkanik faaliyetlere²¹ ait litolojik birimlerden aşınan sedimanlar Çaldıran ovasının Hanköy çevresine isabet eden kısmında yoğunlaşmaktadır. Bu nedenle bazaltik ve tüflü parçacıklar alüvyal dolgu içinde yer almaktadır. Volkanik tuf-kül parçacıkları içeren alandaki killi alüvyon katmanları sahadaki seramik üretimi için ihtiyaç duyulan malzemenin kaynağı olmuştur. Bu konuda seramik kırıntılarının kil özellikleri detaylı olarak analiz edilmekte olup nihai raporlarımızda ele alınacaktır.

Yıllık yağış miktarı 460 mm civarında olan Çaldıran Ovası'nda sıcaklıklar karasallık ve yükseltiye bağlı olarak -47 °C'ye kadar düşmekte ve yaz aylarında 38 °C'ye kadar çıkabilmektedir. Ancak ortalama sıcaklıklar 6-7 °C olup oldukça düşüktür. Çaldıran Ovası çevresi kış aylarında Türkiye'nin en soğuk yerlerinden biridir. Alanda sert karasal Doğu Anadolu iklimi hâkimdir²² Alandaki vejetasyon tipleri; step, çayırlar, supalpin-alpin ve sulak alan vejetasyonudur. Hanköy ile çevresindeki Kaz Gölü alanında nemli çayırılık alanlar ve sulak alan bitki örtüsü görülmektedir. Çalışma alanı çevresinde kireçsiz kahverengi toprakları, kestane rengi toprakları, hidromorfik topraklar ve leçelik alanlar bulunmaktadır. Hanköy düzlüğündeki alüvyal topraklar ise çoğunlukla bataklık ortamı temsil eden turbamsı katmanlar içermektedir.

Çaldıran ovasında Hanköy'ün kuzeyi-doğusu ve batısı bataklık alanlara çevrilidir²³. Çaldıran Ovası sulak alanları yaklaşık

[21] Ünal E., Tendürek Volkanının Volkanostratigrafisi, Petrografisi ve Magmatik Evrimi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi 2018, 196 syf.

[22] Baylan, E., Şatır O., Bostan P.A., Peyzaj Hizmetlerinin Sosyo-Kültürel Değerlendirmesinin Peyzaj Planlamadaki Rolü: Bendimahî Deltası (Van Gölü Havzası) Örneği. Program Kodu: 3501, Proje No: 214O39, TÜBİTAK 2016.

[23] Sındır, R., age.

13.600 ha alana sahiptir. Alanın en geniş sulak sahası 38.400 ha'lık alanı ile Hanköyün çevresindeki Kaz Göl'dür. Bu gölün var olduğu alan kötü drenaj özelliklerine sahip bir düzlüktür. Dolayısıyla kar erimesi ile birlikte yaz sonuna kadar Çaldıran Ovası ortası bir sulak ve bataklık alan olarak kalmaktadır. Bu alan özellikle manda otlatılan bir yerdir. Köyün güney kenarında soğuk su kaynakları bulunmaktadır²⁴. Bunlarla birlikte Çaldıran fay zonu boyunca sıcak su çıkışları 36-37 °C sıcaklığa sahip kaynak suları şeklindedir. Bu kaynak sularından alüvyal materyale çok yoğun miktarda Na⁺ (sodyum), Mg²⁺ (magnezyum), Ca²⁺ (kalsiyum) ve HCO₃⁻ (bikarbonat) taşınmaktadır. Bu suların sondaj sedimanlarında etkisi araştırılmış ve ilk belirlemelere göre yüksek alkali değerler saptanmıştır. Bölgedeki alüvyon katmanlarında da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Bu killerin alanda yapılmış kadim kültürlere ait seramiklerin yapısını etkilemiş olması beklenmektedir. Laboratuvar sonuçları alındığında bu husus aydınlatılacaktır.

Hanköy ve eski mevkii adı ile Kaz Gölü çevresi insan yaşamı için sert karasal koşullara sahip olmasına karşın sulak alanları ve otlakları ile Holosen boyunca insan yaşamına uygun alanlar teşkil etmiştir. Bu özellik Moğol Sarayı'nın inşası sırasında da doğal çevreye dayalı tercih sebeplerinden olmalıdır.

[24] Düzen, H., agt.

Harita 3. *Hanköy Alüvyon Delgi Sondajları*

Hanköy Alüvyon Delgi Sondajları

2023 yılı Eylül ayında gerçekleştirilen sondaj çalışmaları ile 5 noktadan sediman örneği alınmıştır (Harita 3). Sondajlar Han ismi ve sondaj numarası ile Han-1 gibi kodlanmıştır (Harita 3). Hanköy'ün Kuzey ve Doğusunda kalan bu noktalar köyü kuşatan bir hat boyunca çok genel bir kesit sunma imkânı vermektedir. Ancak ilerleyen yıllarda çok sayıda yeni sondaj ile bu kesitlerin detaylı olarak hazırlanması gerekmektedir. Hanköy çevresindeki sondaj çalışmaları kültür katmanlarının bazı yerlerde yüzeyde olduğunu ama çoğunlukla yüzeyin 40-50 cm altında başladığını ortaya koymuştur.

Han-1-2023 sondajı mahallenin 240 m kadar kuzeyinde yer almaktadır (Harita 3). Bu sondajda kültür katını gösteren mikro seramikler, sıva ve odun kömürü parçaları yüzeyin 20 cm altında başlayarak yaklaşık 110 cm ye kadar devam etmektedir. Bunun altında steril turbamsı bol killi katman bulunmaktadır.

Han-2- sondajı Han-1 sondajının 310 m kuzeybatısındaki eski kilise mevkiinde yer alır (Harita 3). Han-2-2023 sondajında da kültür katmanı yüzeyden 40-120 cm derinlikleri arasındadır. Tabanında yine turbamsı katman yer almaktadır. Buna göre her iki sondajda da kültür katı yaklaşık 1 m kalınlığındadır.

Han-3-2023 sondajı Han-1 sondajının 210 m kadar güneybatısında köyün kuzey kenarında bulunmaktadır (Harita 3). Bu sondajda kültür katı yüzeyden yaklaşık 40 cm derinde başlamakta ve 160 cm derinliğe kadar devam etmektedir. Buna göre Han-1 ve 2 sondajlarından farklı olarak Han-3'deki kültür katmanı 120-130 cm kalınlıktadır. 80-100 cm arasındaki hafif pembemsi-bej renkli sıva katmanı belirgindir. 160-220 cm'ler arası tamamen steril bol bitki ve organik katkılı bataklık ortamı çamurları bulunmaktadır. 200 cm derinlikten tarihlleme için bol organik katkılı katmandan karbon 14 (c14) örneği alınmıştır.

Han-4 sondajı mahallenin 201 m kadar güneydoğusundadır (Harita 3). Sondaj yerinde bir çevreden 1-2 m kadar yüksekte suni bir tepelik olup üzerinde kaçak kazı çukuru bulunmaktadır. Bu tepeliğin güney yamacında yapılan sondajda ilk 20 cm'de pudramsı volkanik küllü doğal yüzey sedimanı geçilirken 60-80 cm derinlikte yoğun sıva ve seramik parçaları gelmiş ve sondajı zorlaştırmıştır. 20-160 cm'ler arası bol sıva ve seramik katkılı bir kültür katmanı geçilmiş, 160 cm de artan taş ve seramik parçaları nedeniyle sondaja devam edilememiştir. Söz konusu bulgular tam bu noktada bir yapının olduğunu göstermektedir. Ayrıca desenli çatı kiremidi parçacıkları sondaj örneklerinde mikro kırıntılar olarak takip edilmiştir.

Han-5 sondajı saray olduğu düşünülen suni tepenin güneyinde saraya ulaştığı öngörülen yol güzergâhı üzerinde yapılmıştır (Harita 3). 5 m derinliği ile Hanköy sondajlarının en derin olanıdır. Bu sondaj Hanköy çevresi ve Çaldıran ovası bütünüyle

ilgili daha net sonuçlar vermiştir. 4-4,8 m kalınlığındaki alüvyon katmanı altındaki volkanik kül ve kireçtaşı katmanı sondajın en derin noktasındadır. Han-5 sondajının ilk 30 cm'si siltli gevşek yüzey toprağıdır. 30 cm derinliğinden itibaren mikro seramikler tespit edilmiştir. 70-80 cm derinlikte küçük kırıntılar halinde çatı seramiğı parçaları dikkat çekmektedir. Kültür katmanı 70-150 cm arasındadır. 160 cm derinlikte sterildir ve akarsu taşkın sedimanı kumlar bulunmaktadır. 220 cm'de bol konkresyon ve gastropod kavkıları mevcuttur. 245-290 cm arası bol organik katkılı turbamsı sediman. Bu sedimanın 225. cm'sinden c14 numunesi alınmıştır. 290-360 cm arası renkte belirgin açılma açık kahverengi helva görünümlü nispeten gevşek sediman yer alır. 340-360 cm arası akarsu taşkın katmanı takip edilmiştir. 360-410 cm arasında renkte çok açılma krem rengi ve yoğun kil katmanına geçilmiştir. 420-445 cm'ler arasında organik madde tekrar artıyor. Renkte koyulaşma, turbamsı ve gley oluşumlu plastik kil bulunmuştur. 445-500 cm arası bol volkanik küle ve muhtemelen anakaya olacak sert kile ulaşılmıştır.

Jeoarkeolojik İlk Sonuçlar ve Tartışma

Hanköy sondajlarının analizleri ve fiziki değerlendirmeler aşağıda belirtilen sonuçları ortaya koymuştur.

Çaldıran Ovası ve Hanköy çevresi en az Holosen başlarından bu yana geniş sulak alanları çevreleyen etek bölümlerinde birçok kadim kültüre ev sahipliğı yapmıştır. Alandaki yüzey araştırmasında tespit edilen Tunç Çağı seramikleri ve bunların sondajlarda bulunan kırıntıları bunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Moğol Sarayı'nın bulunduğu alandaki seramikler sondaj bulgularına göre Hanköy'ün doğusunda yoğunluk kazanmakla birlikte ve kuzeyinde de dağılışı göstermektedir.

Seramiklerin Hanköy çevresindeki düzlükte var olan Kazgölü sulak alanının özellikle kış aylarındaki don koşullarında ve sıcaklığın yüksek olduğu aylarda ise yüksek taban suyu seviyesi ve oksijensiz (anaerob) koşullarında iyi korunduğu belirlenmiştir. Bu ortamda biriken odun kömürü ve antropojenetik kül (ocak külü) katkılarında P ve K belirgin bir şekilde arttığı görülmüştür. İlk belirlemelere göre köyün doğrusunda şekli yayvan ve yassı olması muhtemel eski ocakların varlığı takip edilmiştir. Bu ocakların bıraktığı materyal de ocak şekli ve geometrisi ile uyumlu olarak oldukça ince ve yayvan bir yüzeydedir. Bu gözleme dayanarak detaylı element analizine başlanmıştır. Seramiklerin yüzeyindeki korrozyonun da az olması sulak-bataklık ortamda iyi korunmuş olduklarını düşündürmektedir. Korrozyon için ilgili testler ilerleyen projeler kapsamındaki bütçeler ile yapılacaktır.

Seramiklerin yapımında kullanılan killer volkanik tüf katkıli killerdir. Killerdeki Na, Ca ve $KAISi_{308}$ oranları belirgin bir şekilde yüksektir. Element analizlerinin sonuçları bunları aydınlatmaktadır. Kazgölü tabanında bulunan killer ile uyumlu görülmektedir. Bunun bilimsel olarak açıklanması için detaylı element analizlerine başlanmıştır.

Sondaj verileri Hanköy Moğol Saray'ı buluntu alanındaki kültür katmanlarının 1 m kadar kalınlıkta olduğunu göstermektedir. Yüksek step sahasında kurulan bir kale şehir niteliğindeki bir alanda kalan kültürel öğeleri içeren katmanın kalınlığının 1 m'yi pek aşmaması olağan bir durumdur. Sürekli bir yerleşim ve uzun süreli çok kültürlü stratigrafi oluşmadığı için sondajlarla yakalanan tek dönemi yansıtan kültür katmanı çoğunlukla seramik kırıntıları, mikro seramikler, odun kömürü, ocak kalıntıları ve sıva parçaları ile takip edilmiştir.

Sarayın ve yerleşimin inşa edildiği dönemde diğer bir söyleyişle İlhanlı Devleti hâkimiyeti boyunca MS 1250-1336 yılları

arasında iklimde görülen küresel ve bölgesel değişmelerin izleri sedimanlarda da takip edilebilmiştir. Hanköy sondajlarında yüzeyden 170 cm derinde kuraklığı gösteren bol karbonatlı ve konkresyonlu laminalar belirlenmiştir. CaCO_3 (karbonat) oranı % 32'yi bulmaktadır. Bu katmanın yüzeyinde görülen dalgali yüzeye sahip kaolinit kili katmanı şiddetli buharlaşma koşullarına sahip sıcak dönemin çok kısa nemli dönemlerle aralanmalı geldiğini göstermektedir. Bu katman bir vertisol niteliğindeki yüzeyi ve tabakayı temsil etmektedir. Bu oluşumlar 1250-1300 yılları arasında Avrupa ve Anadolu'da var olmuş sıcak iklim ile uyumludur. Sıcak orta çağ olarak adlandırılan bu dönemde Dünya genelinde kuraklığın belirgin olduğu göl seviyelerindeki önemli düşüşlerle saptanmıştır²⁵.

Sulak alan olarak Kaz Gölü mevkiindeki bataklık bitkilerinin çürümüş gövde ve parçaları ile tohumları kuraklığın en şiddetli olduğu dönemlerde bile sahanın taban suyu seviyesinin nispeten yüksek olduğunu göstermiştir. Bu konu araştırıldığında Han Köy doğusunda eski iki kaynak suyunun bu sulak ortamı beslediği anlaşılmış bunlardan birinin halen varlığını sürdürdüğü saptanmıştır. Bunların yanında Hanköy'ün güneydoğu kenarında bir sıcak su kaynağının bulunması yüksek bir ihtimaldir. Bu kaynağın bulunduğu alana en yakın Han-05 sondajındaki kükürt oranının belirgin olarak yüksek olması ve sedimanın hidrotermal etkilerle kızıl-sarı alacalı olması dikkat çekicidir. İlk analizlere göre bu katmandan alınan örneklerdeki flor, klor ve magnezyum miktarı tüm sondaj örneklerine göre belirgin bir şekilde artmaktadır. Nitekim bölgedeki jeotermal araştırmalarda bu alanda sıcaklığı 30-45 °C arasında değişen kükürtlü ve sodalı bir sıcak su kaynağının bulunduğu bildirilmektedir²⁶. Kaz Gölü Hanköy sulak alanında sürünücü hasırotları ve Poaceae

[25] Bradley, S., Huges, M.K., Diaz, H.F. Climate in Medieval Times. Science 302: s, 404-405; Fairbridge, R.W., Medieval Warm Period, V. Gorintz (der.) Encyclopedia of paleoclimatology and ancient environments:551-554-, Dordrecht 2009: Springer.

[26] Ünal, E., agt.

üyelerinin baskın olduğu, nemli ve besince zengin topraklarda gelişen, ağır otlatma ve çiğnemenin yaygın olduğu ve ancak yaz döneminde suların çekildiği çayır komüniteleri belirlenmiştir. Bu konu tüm ayrıntıları ile paleobotanik çalışmasıyla araştırılacaktır.

1300 yılı sonrasında ise 1900 başlarına kadar devam eden küçük buzul çağı (Little Ice Age) başlamıştır. Bu evrede buzulların ilerlediği, mevsimler arası farkların ve uç olayların (aşırı sıcak-soğuk, aşırı yağış-nemlilik ve kurak vb.) arttığı anlaşılmıştır²⁷. Küçük Buzul Çağı'nın güneş etkinliğindeki azalmalara ve volkanik patlamalara bağlı olduğu düşünülmektedir²⁸. Hanköy sondajlarında yüzeyden 170 cm derinde bulunan bol karbonatlı katmanın üzerine gelen ilk laminalar ise baskın olarak sulak ortamın anaerob koşullarını yansıtmaktadır. Gleyimsi özellikte kil katmanları dikkat çekicidir. Bununla birlikte bol organik madde içeren turbamsı oluşumlar nemli ve soğuk koşullarda korunmuş unsurlardır. Avrupa ve Anadolu'da 1314-1315 yıllarında şiddetli yaz yağışları büyük ürün kaybına ve kıtlığa neden olmuştur²⁹. Olcaytu Han (1304-1316) döneminde Hanköy ve çevresinde var olan yerleşime ait tüm seramik ve sıva vb. arkeolojik unsurların belirgin bir şekilde daha sulak ve sıcaklığın daha düşük olduğu koşullarda alüvyal dolgular içinde depolandığı anlaşılmaktadır. Bazı seramiklerde ve özellikle çevredeki Orta Çağ seramiklerinde var olan korrazyon ve seramikleri kaplayan killerin daha kıvılcı-kahve killeriyle sarılmış olması ortamın nispeten daha oksijenli ve buharlaşma koşullarının daha yüksek olduğunu göstermektedir. Yukarıda ifade edilen iklim değerlendirmeleri çok detaylı analizlerle açıklanmak zorundadır. Bu nedenle iklimin sıcaklık ve yağış elemanındaki değişkenlik için İzotopik analizler gündeme alınmış ve proje-bütçe araştırmalarına başlanmıştır.

[27] Erlat, E., İklim Sistemi ve İklim Değişimleri, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2010.

[28] Erlat, E., age.

[29] Erlat E., age.

Sonuç olarak şu husus belirtmekte yarar görüyoruz. Tüm bileşenleri ile kapsamlı bir paleocoğrafya çalışmasının uzun yıllar düzenli saha çalışmaları ile devam ettirilmesi gerekmektedir. Bu çalışmaların detaylı analizleri için proje temelli ve uygun bütçeli fırsatlar araştırılmakta olup çalışmalarımız devam edecektir.

KAYNAKLAR

- AKSARAYI, *Müsameretü'l Ahbar*, (Yay. Osman Turan), Ankara 1944.
- ALPASLAN İsmet, *Her Yönüyle Ağrı*, Ankara 1995.
- ARZHATSEVA I.-İNEVATKİNA O.-ZAV'YALOV-PANİN A.-MODİN I.-RUZANOVA S.- HÄRKE H., "Por-Bajin An Enigmatic Site of the Uighurs in Southern Siberia", *The European Archaeologist*, S.35, 2011, ss.6-11.
- BARTHOLD Wilhelm, "Azerbaycan ve Ermenistan", (çev. İ. Aka.), *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. VIII- XII, 1970-1974, Ankara 1975, ss.14-23.
- BARTHOLD Wilhelm, "Hülagü", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, C.V, İstanbul 1993, ss.581-582.
- BAYHAN A. Ali, "Yazılı Kaynaklara Göre Aladağ ve Yazlık İlhanlı Sarayları", *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2007, ss.143-152.
- BAYLAN, E., ŞATIR O., BOSTAN P.A., 2016, Peyzaj Hizmetlerinin Sosyo-Kültürel Değerlendirmesinin Peyzaj Planlamadaki Rolü: Bendimahi Deltası (Van Gölü Havzası) Örneği. Program Kodu: 3501, Proje No: 214039, TÜBİTAK.
- BUTZER, K. W., 1964. *Environment and Archaeology: An Introduction to Pleistocene Geography*. Chicago: Aldine.
- BRADLEY, S., Huges, M.K., DÍAZ, H.F., 2003. Climate in Medieval Times. *Science* 302: 404-405.
- BROWN, A. G., 1997. *Alluvial Geoarchaeology: Flood Plain Archaeology and Environmental Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CUVEYNİ Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, (Çev. M. Öztürk), Ankara 1988.
- ÇETİNKAYA Nihat, *İğdır Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)*, İstanbul 1996.

- DARKOT Besim, "Aladağ", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. I, Eskişehir 2001, ss.379.
- DAVIDSON, D. A., Shackley, M. L., (Ed.) 1976. *Geoarchaeology: Earth Science and the Past*. Duckworth Publishers, London.
- DURAK Neslihan, "İlhanlılar Döneminde Aladağ Çevresi", *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu 23-25 Ağustos 2012 Ahlat-Bitlis Bildiriler*, İstanbul 2013, ss.242-251.
- DÜZEN H., 2017. Erciş-Çaldıran-Muradiye (VAN) Bölgesinin Hidrojeolojik ve Jeotermal İncelemesi, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimler, Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 301 syf.
- ERLAT, E., 2010. İklim Sistemi ve İklim Değişimleri, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir.
- FAIRBRIDGE, R.W., 2009. Medieval Warm Period, V. Gorintz (der.) *Encyclopedia of paleoclimatology and ancient environments*:551-554-, Dordrecht: Springer.
- FAZLULLAH Reşideddin, *Cami'üt Tevarih (Tarih-i Moğol)*, C. I, (Haz. B. Kerimi), Tahran 1373.
- FAZLULLAH Reşideddin, *Cami'üt-Tevarih (Tarih-i Moğol)*, C. II, Bölüm I, (Çev. M. S. Neşet- M. M. Hindavi- F. A. El-Soyyad), 1960.
- FRANKEN Christina-ERDENEBAAT Ulambayar-BATBAYAR Tumurochir, "Erste Ergebnisse der Grabungen des Jahres 2013 in Karabalgasun und Karkorum/Mongolie", *Zeitschrift Für Archäologie Ausereuropäischer Kulturen*, Band 6, Reichert Verlag-Wiesbaden 2014, ss.355-372.
- FRENCH, C., 2015. A handbook of geoarchaeological approaches for investigating landscapes and settlement sites, Oxbow books, ISBN 978-1-78570-091-0.
- GALSTYAN A.G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII.- XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar*, (Çev. İ. Kamalov), İstanbul 2005.
- GRİGOR Aknerli, *Moğol Tarihi*, (Nşr. H. Andreasyan), İstanbul 1954.
- GÜNEYLİ H., YAMAN M., YILDIRIM V., 2020. Çaldıran Fayının Çaldıran İlçesi Dolayında Paleosismolojik ve Neotektonik Özellikleri. *Çukurova Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 35(2), s. 279-293.
- KAYA Faruk, "Aladağ'da Yayla ve Yaylacılık", *Eastern Geographical Review*, S.12(19), Erzurum 2008, ss.123-148.
- KAYAN, İ., 2002. Yeni Bir Yaklaşım: Jeoarkeoloji. *Toplumsal Tarih* 101: 64-66.

- KAZVİNİ Hamdullah Müstevfî, *Hüzhetü'l Kulub*, (Haz. M. Siyalci), Tahran 1336.
- KELEŞ Erol, *Van Gölü Havzası'nın Tarihi Coğrafyası*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2012.
- KIRZIOĞLU Fahrettin, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953.
- KIRAKOS Genceli, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", *Türkiyat Mecmuası*, C. II, (Nşr. E. Dulauerier), İstanbul 1928, ss.139-217.
- KOMAROFF Linda, *Beyond the Legacy of Cenghis Khan*, Leiden 2006.
- Oğuz Destanı*, (Ter. Z. V. Togan), İstanbul 1972.
- OKTAY Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2007.
- ÖNER, E., 2016. 'Alüvyal Jeomorfoloji, Paleocoğrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmaları. In: Fiziki Coğrafyada Araştırma Yöntemleri ve Teknikler', Bölüm 4; 91-122. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- ÖZGÜDENLİ Osman. G, "Moğollar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, S. XXX, İstanbul 2005, ss.225-227.
- POLO Marco, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı I*, (Çev. I. Ergüden), İstanbul 2003.
- ROSSABİ Moris, *Kubilay Han'ın Seyyahı Rabbon Savma ve Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, (Nşr. Z. Uşşaklı), İstanbul 2008.
- SINDIR R., 2018. Çaldıran Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojik Özellikleri, *Social Sciences Studies Journal* Vol:4, Issue:21, pp.3591-3610.
- SPULER Bertold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür; İlhanlılar Devri (1220-1350)*, (Ter. C. Köprülü), Ankara 1987.
- STRANGE G. Le, *Mesopotamia and Persia Under the Mongols in Fourteenth Century A.D.*, London 1903.
- SÜMER Faruk, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Bellefen*, L/197, (1986), Ankara 1986, ss.447-493.
- SÜMER Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I (1969), Ankara 1970, ss.1-147.
- SÜMER Faruk, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaga, Argun, Hanlar ve Ahmed-i Celayin", *Bellefen*, LIII, (206), Ankara 1989, ss.175-197.
- SÜMER Faruk, *Karakoyunlular*, Ankara 1984.
- TAŞAĞIL Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013.

- TOGAN Zeki. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş I*, İstanbul 1980.
- TURAN Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1968.
- UYAR Mustafa, "İlhanlı (İran Moğolları), Devletin Önemli Yaylak ve Kışlakları", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, ss. 244-257.
- ÜNAL E., 2018. Tendürek Volkanının Volkanostratigrafisi, Petrografisi ve Magmatik Evrimi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora tezi, 196 syf.
- VARDAN Müverrih, "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar", *Türkiyat Mecmuası*, C.5, (Nşr. E. Dulauerier), İstanbul 1936, ss.27-48.
- VARDAN Müverrih, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", (Çev. H. Andreyan), *İ.Ü. Tarih Semineri Dergisi*, S.1-2, İstanbul 1937, ss.154-244.
- VARDAR, S., 2015. Ödemiş Ovasının Paleocoğrafyası ve Jeoarkeolojisi Üzerine Yapılan Değerlendirmelerde AAS-ICP Element ve X-Ray Floresans Spektrometresi Kil Analizlerinin Kullanımı, UJES 2015, IV. Ulusal Jeomorfoloji Sempozyumu Bildiri Kitabı, s.14, Samsun.
- WATERS, M. R., 1992. Principles of Geoarchaeology: A North American Perspective. University of Arizona Press, Tucson.
- YONGACI Turgut, *Karabalgasun Örneğinde İnanç-Kent İlişkisi*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2019.
- YUVAL Abdulkadir I, *İlhanlılar Tarihi (Kuruluş Devri)I*, Kayseri 1997.
- YUVALI Abdulkadir, "Hülagü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XVIII, İstanbul 1998, ss.471-475.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILINDA TÜRKİYE MOĞOLİSTAN İLİŞKİLERİ: EĞİTİM

Prof. Dr. Şaban DOĞAN

*İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi
E-posta: saban.dogan@ikc.edu.tr*

GİRİŞ

Türkiye ve Moğolistan arasındaki ilişkiler köklü ve derin bağlara sahip bir geçmişin doğal yansıması olarak değerlendirilebilir. Derin tarihî köklere dayalı bir arada yaşama kültürü modern dünyada da iki ülkenin yakınlaşmasına önemli katkılar sunmuştur. Türkiye ve Moğolistan arasındaki ilişkiler, Orta Asya'nın zengin tarihini paylaşan iki ülke arasındaki kültürel etkileşimler üzerinde şekillenmektedir. Türk ve Moğol halklarının uzun yıllar bir arada ve/veya çok yakın yaşamış olmaları ortak bir tarihe sahip olmaları sonucunu doğurmuş; bu da dil, gelenek ve görenekler arasındaki pek çok yakınlık ve benzerliğin temellerini atmıştır.

İki ülke halkları arasındaki yakınlık ve samimiyet doğal olarak iki devlet arasında da tesis edilmiş, Türkiye Moğolistan'ı yakın ilişkiler kurulması gereken bir akraba devlet olarak görürken Moğolistan devlet politikası olarak uyguladığı üçüncü komşularından biri olarak ilan etmiştir. Türkiye ve Moğolistan arasındaki ilişkilere verilen önemin, iki ülkenin ekonomik ve siyasi gelişimine de katkı sağladığı muhakkaktır.

Ekonomik olarak, Türkiye ve Moğolistan arasındaki ilişkilerin güçlenmesi için birçok adım atılmıştır ve atılmaya da devam edilmektedir. İki ülke arasındaki ticaret hacmi her geçen yıl artmakta; Türkiye, Moğolistan'a inşaat, enerji ve sağlık gibi sektörlerde önemli yatırımlar yapmaktadır. Bu yatırımlar, Türk iş adamlarına yeni pazarlar ve iş fırsatları sunmanın yanı sıra, Moğolistan'ın ekonomik kalkınmasına da yardımcı olmaktadır.

1. Burs Programları

Türkiye ve Moğolistan arasındaki yakınlaşma eğitime de yansımış, eğitim merkezli çalışmalar burs programları ile başlayıp iş birlikleri ile devam etmiştir. Yüksek öğretim öğrencilerine yönelik burs programları Türkiye'nin uzun yıllardır devam etmekte olan eğitim desteği ile başlamıştır. Türkiye, Moğolistanlı öğrencilere çeşitli burs programları sunarak onların ülkemizdeki eğitim kurumlarında öğrenim görmelerini sağlamaktadır. Bu sayede, Moğolistanlı gençler hem Türk kültürünü yakından tanıma fırsatı bulmakta, hem de Türkçe dil becerilerini geliştirebilmektedirler. Türkiye ile Moğolistan arasında yapılan eğitim iş birlikleri sayesinde bilimsel ve kültürel alışverişler de gerçekleştirilmektedir.

Öğrenci bursları, gençlerin lisans ve lisans üstü eğitimlerine ülkeleri dışında devam etmelerini ve geleceklerini yurt dışında aldıkları eğitimle şekillendirmelerini sağlayan önemli desteklerdendir. Bu burslar sayesinde öğrenciler Türk üniversitelerinde geniş bir akademik yelpazeye ve çeşitli disiplinlere erişim imkânı bulmaktadır. Yüksek öğrenim bursları Moğolistanlı öğrencilerin uluslararası tecrübe kazanmalarını temin etmekte; kariyerlerine Türkiye'de aldıkları eğitim ile başlamalarına ve Moğolistan ile Türkiye arasında kurulan dostluk ve kardeşlik köprüsünün sağlamlaştırılmasına da zemin hazırlamaktadır.

Bilindiği gibi Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Türkiye Bursları, Türkiye'nin yurt dışında yaşayan Türk topluluklarına ve akraba topluluklarına yönelik sağladığı önemli bir fırsattır. Bu burs programı, eğitim alanında başarılı gençlere Türkiye'de üniversite eğitimi alma imkânı sunarak hem burs alan öğrencilerin kişisel gelişimlerine katkı sağlamakta hem de Türk kültürünü ve değerlerini daha yakından tanımalarını hedeflemektedir.

Bu burs programı, bir taraftan yurt dışında yaşayan gençlerin Türkiye'de üniversite eğitimi alma hayalini gerçekleştirmelerine yardımcı olurken diğer taraftan da onlara eşsiz bir deneyim sunmaktadır. Türkiye hem tarihî ve kültürel zenginlikleriyle hem de eğitim alanında başarılı üniversitelere sahip olmasıyla dikkat çeken bir ülkedir. Bu burs programı sayesinde Türkiye'nin sunduğu eğitim fırsatlarından yararlanan gençler, uluslararası arenada kendilerini geliştirme şansı da elde etmektedir.

Yurt dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Türkiye Bursları aynı zamanda Türk diasporasının ve akraba topluluklarının Türkiye ile olan bağını güçlendirmektedir. Burs alan gençler, Türk kültürüyle daha fazla etkileşimde bulunma ve Türk toplumunu daha yakından tanıma fırsatı elde etmektedir. Bu sayede, bursiyerler ülkelerine döndüklerinde hem kendi toplumlarında liderlik rolleri üstlenebilecekleri yetenekleri geliştirmekte hem de mensubu oldukları ülkelerin Türkiye'ye olan ilgisini artırmaktadır.

1.1. Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Bursları ve Moğolistan

Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı tarafından verilen Türkiye Burslarıyla 2012-2023 yılları arasında Moğolistan'dan Türkiye'ye yüksek öğretim için gelen öğren-

cilerden mezun olanların sayısı 758'dir. Bu öğrencilerden 7'si doktora; 2'si tıpta uzmanlık, 113'ü yüksek lisans; 578'i lisans, 8'i ön lisans, 57'si dil kursu eğitimi almıştır. YTB bursları kapsamında Türkiye'de eğitimleri devam eden öğrenci sayısı 139'dur.

Bu burslara 2023 yılında 540 başvuru alınmış; 33 lisans, 2 yüksek lisans, 1 doktora ve 15 Dil kursu olmak üzere toplam 51 öğrenci burslandırılmıştır.

1.2. T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Bursları ve Moğolistan

Türkiye Cumhuriyeti Devleti sadece Türkiye'de eğitim almak isteyen Moğolistanlı öğrencilere değil Moğolistan'da eğitim almak isteyen Türk öğrencilere de burs imkânı sunmaktadır. Yurt dışına lisansüstü öğrenim görmek üzere gönderilecek öğrencileri seçme ve yerleştire (YLSY) programı, Türkiye Cumhuriyeti'nin yetişmiş insan kaynağı ihtiyacını karşılamak amacıyla T.C. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yürütülen yurt dışı lisansüstü öğrenim bursluluk programıdır. Günümüzde MEB bursu olarak adlandırılan YLSY'nin tarihi Osmanlı padişahı II. Mahmut dönemine kadar uzanmaktadır. O dönemde başlatılan yurt dışı bursu politikası günümüze kadar ulaşmıştır. Atatürk döneminde de yurt dışı bursları devam etmiş, Mustafa Kemal Atatürk, YLSY bursu ile eğitim almaya gidecek öğrencilere "Sizleri birer kıvılcım olarak gönderiyorum, alevler olarak geri dönmelisiniz" demiştir. Bu program "1416 sayılı Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talebe Hakkında Kanun"a dayalı olarak devam etmektedir. YLSY bursu kapsamında dünyanın hemen her yerinde eğitim alma imkânı bulunmaktadır. Yoğunluğun en fazla olduğu ülkeler Amerika, İngiltere ve Avrupa ülkeleridir. Orta Asya ülkelerinde de belirli sayıda öğrenci eğitim görmektedir. Bu burs programı ilk kez 2018 yılında Moğolistan için açılmış olup ilgili bursla Moğolistan'da tarih alanında bir doktora öğrencisi eğitim görmektedir. Moğolistan'ın dil, tarih ve arkeoloji

alanlarındaki bilgi birikimi dikkate alınarak programın bu burs programının daha etkin kullanımı noktasında çalışmalar yapılması gerektiğini düşünüyoruz.

2. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesinin Çalışmaları

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi son yıllarda Türkiye ile Moğolistan arasındaki akademik iş birlikleri bakımından önemli işler yapmaktadır. Üniversite, Türk ve Moğol araştırmacıların bir araya gelerek ortak projeler yürüttüğü bir merkez durumundadır. Üniversite, Moğolistan'daki Türk kültür varlıkları, eski Türk dili, Türk arkeolojisi ve Moğol dili sahalarında öğrencilere kapsamlı bir eğitim sunarak, Türkiye ile Moğolistan arasındaki akademik ilişkilerin gelecekteki gelişimine katkı sağlamaktadır.

2.1. Türkoloji Ana Bilim Dalı Destek Projesi

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Moğolistan Millî Üniversitesi Asya Araştırmaları Bölümü Türkoloji Anabilim Dalını desteklemek amacıyla ana bilim dalı öğrencilerinin Türkiye Türkçesini Türkiye'de öğrenip Türkiye Türkolojisini yakından tanımalarına zemin hazırlamak için 2019 yılında önemli bir proje başlatmıştır. Proje kapsamında Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı tarafından bu ana bilim dalına kayıt yaptıran ya da Türkolojinin ilgili disiplinlerinde eğitim alan öğrencilere tahsis edilen dil bursu ile öğrenciler bir yıl süreyle İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesinde Türkiye Türkçesi öğrenmekte ve talep etmeleri durumunda Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden alanlarıyla ilgili dersler almaktadır. Proje kapsamında bugüne kadar toplam 72 öğrenci burslandırılmıştır. Bu burslar öğrenci bulamama sıkıntısıyla boğuşan ana bilim dalına can suyu olmuş, ilgili birimin yeniden canlanmasını sağlamıştır. Üniversite bu bursları kesintisiz olarak devam ettirme azim ve kararlılığındadır.

2.2. Değişim Programları

Bilindiği gibi yüksek öğretimde uluslararasılaşmanın olmazsa olmazlarından birisi de öğrenci ve öğretim üyesi değişim programlarıdır. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi bu gerçekten hareketle Moğolistan'ın seçkin üniversitelerinden olan Moğolistan Milli Üniversitesi ile 2018 yılında; Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi ile de 2019 yılında Mevlâna Değişim protokolleri imzalamıştır. İlgili değişim programlarının beklentileri tam anlamıyla karşılayamayacağı başkaca değişim protokollerine de ihtiyaç olduğu değerlendirilerek 2022 yılında her iki üniversite ile de ayrıca Erasmus+ protokolleri akdedilmiştir. Programların öğretim üyesi ve öğrenci hareketliliğiyle etkin bir şekilde sürdürülebilmesi için çalışmalar devam etmektedir.

Yukarıdaki değişim programlarından başka Moğolistan Milli Üniversitesi ile İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi arasında imzalanan protokolle İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesinin lisans üstü öğrencileri de Moğolca eğitimi almak üzere burslu olarak bir yıl süreyle Moğolistan Milli Üniversitesine kabul edilmektedir. İlgili üniversite bu protokol kapsamında Moğolistan'a giden öğrencilerimizden dil kursu ücreti talep etmemekte; dileyen öğrencilerimize de Üniversite yurtlarında barınma imkânı sunmaktadır. Bu burstan şimdiye kadar Türk Dili ve Edebiyatı doktora öğrencileri Asuman Baş ve Nurullah Karagül ile Türk İslam Arkeolojisi doktora öğrencisi Yusuf Baştürk yararlanmıştır.

2.3. Ortak Diplomalı Lisans Üstü Programlar

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Moğolistan'ın önde gelen üniversiteleri ile ortak diplomalı lisans üstü programlar açmak için de çalışmalar yapmaktadır. Bu kapsamda Moğolistan Milli Üniversitesi ve Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi ile görüşmeler yapılmış, Moğolistan Milli Üniversitesi ile Eski Türk Dili ve Mongolistik; Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

ile de Modern Türkiye Çalışmaları alanlarında ortak diplomalı lisans üstü program açmak için ön görüşmeler yapılmıştır. Yapılan görüşmelere binaen ilgili programlar için Yüksek Öğretim Kuruluna gerekli müracaatlar yapılmış olup YÖK tarafından yapılan değerlendirmelere istinaden müracaatların revizyon çalışmaları devam etmektedir. Amacımız en kısa sürede bu programları açmak suretiyle eğitim alanındaki iş birliklerimizi en üst düzeye çıkarmaktır. Tasarlanan programlar ile Türkiye’de Moğolca bilen ve Altayistik alanına ilgi duyan akademisyenlere yol açmak, eski Türk yazıtları çalışmak isteyen akademisyen adaylarının sahada çalışmasına zemin hazırlamak ve Türkiye’nin Moğolistan’da gereği gibi tanınmasına vesile olacak akademisyenler yetiştirmek mümkün olacaktır.

3. Kendi İmkanlarıyla Eğitim Alanlar

Türkiye’de eğitim almak isteyen ancak herhangi bir burs programından yararlanma fırsatı yakalayamamış Moğolistanlı gençlerle Moğolistan’da eğitim almak isteyip burs imkânı bulamayan Türk gençlerinin bazıları da kendi imkanlarıyla ilgili ülkelerde eğitimlerine devam etmektedir. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi ile Moğolistan Devlet Üniversitesi ortaklığında kurulan Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü Türkiye ve Moğolistan’daki ofislerinde bu öğrencilere destek olma gayretindedir. Kendi imkanlarıyla Moğolistan Devlet Üniversitesinde Moğol dilbilimi üzerine doktora çalışması yapan sayın Levent Kaya; Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesinde doktora çalışmasını sürdüren sayın Adil Yılmaz; Moğolistan Millî Üniversitesinde Moğol Dili ve Edebiyatı lisans eğitimine devam eden Mete Karagöz ve İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında yüksek lisans eğitimine devam eden Arailym Arman bu öğrencilerden sadece birkaçıdır. İlim aşkıyla ülkelerinden binlerce km uzaklarda eğitim alan bu kutlu yürekleri tebrik ediyor, her birine çıktıkları bu çileli yolculukta başarılar diliyoruz.

SONUÇ

Türkiye ile Moğolistan arasında eğitim alanındaki iş birliklerinin diğer alanlardaki iş birliklerine koşut olarak son yıllarda yükselen ve üniversiteler arası ikili iş birlikleriyle gelişen bir seyir takip ettiği aşıkardır. İş birliklerinin karşılıklı olarak üniversiteler arasında yapılacak yeni çalışmalarla daha da artması dost ve kardeş iki ülkenin geleceğine ışık tutması önemlidir.

MOĞOLİSTAN'IN ÜÇÜNCÜ KOMŞU POLİTİKASI VE TÜRKİYE

Doç. Dr. Battur JAMIYAN

Moğolistan Millî Üniversitesi

Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

E-posta: battur.j@num.edu.mn

Çev. Samet KALYONCU

Moğolistan Millî Üniversitesi

Bilim ve Sanat Okulu Tarih Bölümü

E-posta: sametkalyoncu@hotmail.com

ORC-ID: 0000-0003-4700-6613

GİRİŞ

Dış politika, herhangi bir ülkenin dış çevresine ilişkin olarak uyduğu ve uyguladığı kapsamlı faaliyetlerdir. Ayrıca her bağımsız ve egemen ülkenin, uluslararası ilişkilerde kendi çıkarlarını korumak ve kollamak amacıyla belirli bir amaç doğrultusunda gerçekleştirdiği bir faaliyettir. Dahası herhangi bir ülkeyi dünyanın geri kalanına bağlayan ve onu küresel, birbirine bağlı bir sistem haline getiren faydalı bir süreç olarak da tanımlanabilir.¹

Moğolistan'ın Dış Politikasının Bazı Temel Özellikleri

Moğolistan, dış ilişkiler ve diplomatik politika açısından uzun soluklu ve zengin bir tarihe sahiptir. Buna rağmen, dünyanın

[1] Д. Долгорсүрэн, “Гадаад бодлого ба Дипломат ажиллагааны харилцан хамаарал”, *Политологи XVII Эрдэм шинжилгээний бичиг*, N17 (505), 74-р тал.

yeniden kapitalist ve komünist olmak üzere iki kutba ayrıldığı XX. yüzyılda, Sovyetler Birliği'nin etkisi altına girmiş ve komünist eğilim göstermiştir. Ancak 1990 yılında yapılan reformlar sonucunda dış politikada değişiklik yapılmaya başlanmıştır. Öncelikle 1992 yılında yeni Anayasayı kabul ederek insan hak ve özgürlüklerine dayalı bağımsız, demokratik bir ülke olmayı hedeflemişti. Yeni Anayasanın X. bölümünün I. maddesinde "Moğolistan, uluslararası hukukun norm ve ilkelerine bağlı kalarak barışa değer veren bir dış politika izler" ve "Kanun çıkarmadan kendi topraklarına yabancı birliklerin konuşlandırılması veya bu topraklardan geçmesi yasaktır" belirtilmektedir.² Bu, geçmiş tarihte Mançu Hanedanı ve daha sonra Sovyet Ordusu'nun Moğolistan'da bulunması gibi yaşanan acı tecrübelerden kurtulmak için ülkenin büyük bir gücün etkisi altına girmesini engellemeye yönelik bir politikaydı. Ayrıca Moğolistan'ın 1993 yılında "Bağılantısızlar Hareketi"ne katılması mümkün olduğu kadar çok ülkeyle ilişkilerin geliştirilmesinin önemli bir örneğidir.

1994 yılında "Moğolistan'ın Dış Politika İdeolojisi" ve "Moğolistan'ın Ulusal Güvenlik İdeolojisi"ni ayrı ayrı onaylanması yeni dönem³ dış politikasının temeli haline geldi. Bunların sonucunda 2011 yılında dış politika ideolojisi yenilenerek onaylandı.⁴ Revize edilen bu ideolojide dış ilişkilerde beş ilke belirlendi. Birinci ilke, iki komşu olan "Rusya Federasyonu ve Çin Halk Cumhuriyeti ile dostane ilişkiler kurmanın Moğolistan'ın dış politikasının önceliği ve ... her ikisiyle de dengeli ilişkiler⁵" şeklindedir. Dış politikanın ikinci ilkesi "ABD, Japonya, Avrupa Birliği, Hindistan, Güney Kore, Türkiye gibi Doğu ve Batı ülkeleri ile bağlantılı "Üçüncü Komşu" politikaları çerçevesinde ortaklık ilişkilerini ve iş birliğini genişletme ve geliştirme⁶" şeklindedir.

[2] *Үндсэн хууль*, 4-р бүлгийн 3-р зүйл, <https://legalinfo.mn/mn/detail/367>.

[3] Komünist sistemin çökmesi.

[4] <https://mfa.gov.mn/documentation/55645>.

[5] *Гадаад бодлогын үзэл баримтлал*, 14.1.

[6] *Монгол улсын гадаад бодлогын үзэл баримтлал*, 14.2.

Üçüncü Komşu Kavramının Kökeni

Bu kavramın kökeni, 1990 yılında ABD Beyaz Saray Genel Sekreteri J. Baker'in ülkemize yaptığı ziyaretle ilişkilidir. Dışişleri Bakanı Ts. Gombosuren ile yaptığı görüşmelerde, "Sizin ... iki komşunuz var. Amerika Birleşik Devletleri bunlardan herhangi biriyle ilişkinize zarar vermek niyetinde değil. Ülkeniz, ABD dahil üç büyük ülkeyle iyi komşuluk ilişkilerine sahip olabilir" demiştir.

Böylece Moğolistan, 1990 yılından itibaren dünyaya açık, çok bloklu bir dış politika yürüteceğini duyurmuştu. Öncelikle ABD'nin "Üçüncü Komşu" olacağını ilan etmişti. Bu durum, son 300 yıldır güney komşumuz Çin Halk Cumhuriyeti'ne ya da kuzey komşumuz Rusya'ya aşırı bağımlı olan dış ilişkilerimizde üçüncü taraflarla ilişkileri genişleterek ve bunların etkisini devreye sokarak bir "denge" stratejisi oluşturma anlamına geliyordu. Ancak bu belirli bir ülkeyi ima etmek değil, genel bir jeopolitik anlayıştı.

2011 yılında "Dış Politika İdeolojisi"nin kabul edilmesiyle sadece ABD değil, bölgesel ve küresel düzeyde gelişmiş, demokratik sistemlere sahip güçlü ülkeler de "Moğolistan'ın Üçüncü Komşusu" ilan edildi. Üçüncü komşu politikası kendine özgü bir dış politika modelidir. Bazı açılardan bu politika sanal ittifakların ve komşuluğun seçkin bir örneğidir.⁷

Moğolistan'ın dış politikasının ve diplomatik faaliyetlerinin özgün bir şekli olan "Üçüncü Komşu" fıkırının birbiriyle bağlantılı ve ayrılmaz 3 büyük unsurdan oluştuğu görülmektedir. Bu politika:

- Güvenlik araçları
- Küçük ülkelerin dış politikası

[7] Д. Мягмарсүрэн, "Хэджинг онол ба Монгол улсын Аюулгүй байдлын үзэл баримтлал", *Политологи сэтгүүл*, N15 (476), 85-р тал.

- Güç Dengesi veya Dengeleme Politikası
- Zayıf devletlerin güçlü devletlerin yanında yer alması
- Riskten korunma politikası
- Moğolistan'ın gelişme yönü
- Bölgesel politika
- Demokrasinin gelişimi
- Yatırım politikası
- Dış ticaret politikası
- Eğitim ve bilim
- Yabancı dil kursları ile ilgilidir.

Bu kavram;

- Genellikle ikili zirvelerde ve diğer toplantı, görüşmelerde belirtilir.
- Ortak belgelerde beyan edilir.
- Siyasi ve diplomatik dilimizde ve dış politika düşüncemizde sağlam bir konum edinmiştir.
- Sadece benzersiz bir kavram değil, aynı zamanda Moğolistan dış politika ideolojisinin anlayışıdır.

Bu kavram dış ilişkilerimizde "... iki komşumuzun yanı sıra Doğu ve Batı'nın gelişmiş ülkelerinin konum ve rollerinin önemli ölçüde artmasıyla bağlantılı olarak ortaya çıkan bir anlayıştır... Diğer bir deyişle belirli bir ülkeye ait değil, genel bir jeopolitik kavramdır.⁸⁹

Moğolistan tarihinin belirli dönemlerinde "Üçüncü Komşu Politikası" her zaman var olmuştur. Her ne kadar tam bu kavram kullanılmamış olsa da, iki komşudan diğer gelişmiş ülkelere yönelik bilinçli bilinçsiz hareketler veya iletişim kurma,

[8] Монгол Улсын Гадаад харилцааны зуун жилийн түүхийн тойм, 1911-2011. УБ, Detaylı bilgi için bkz. 2011 basımı.

müttefik olma, destek alma gibi durumların Moğolistan'ın tarihi boyunca sürekli olarak var olduğu görülmektedir. Örneğin 1911 yılında Moğolistan, Mançu Hanedanı'ndan ayrılıp bağımsızlığını ilan ettiğinde İngiltere, ABD ve Japonya onu desteklemeye çalışmıştı. Bazı tarihçiler, Moğolistan'ın 1911'de bağımsızlığını dünyaya ilan ettikten sonra bunun uluslararası düzeyde kabul görülmesi amacıyla Türkiye Cumhuriyeti'ne yöneldiğini belirtmektedir. Ancak bu durumu ayrıntılı bir şekilde araştırmak gereklidir. Ayrıca Moğolistan 1961 yılında Birleşmiş Milletlere katıldığında Türkiye Cumhuriyeti aktif olarak desteklemişti.⁹

Bazı araştırmacılar, Türkiye Cumhuriyeti'nin Moğolistan'ın resmî olarak üçüncü komşu ilan edilmesini, Türkiye'nin İslam dünyasının bir ülkesi olması ve en önemlisi Moğolistan ile olan derin tarihî, kültürel ve dilsel bağlarının olmasıyla açıklamaktadır.¹⁰ Dahası ortaklıklar ile bağlantılı olarak da değerlendirilmektedir.

Diğer bir deyişle “Üçüncü Komşu” olarak değerlendirme yapılırken ilişkinin düzeyi ve önemi ile karşı tarafla karşılıklı anlaşma yapılması gerekmektedir. Özellikle “Resmî” ortaklık ilişkileri olan ülkeler anlamına gelir. Bu durumda “Stratejik Ortaklık” ilişkisi olan Japonya ve Hindistan, “Kapsamlı Ortaklık” ilişkisi olan ABD, Güney Kore, Almanya, Türkiye ve “Geniş Ortaklık” ilişkisi olan Kanada ile Avustralya “Üçüncü Komşu” olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca “Üçüncü Komşu Politikası” esas olarak siyasî, ekonomik, kültürel ve insanî anlam taşıyan, ikili ve çok taraflı ilişkileri, iş birliğini ifade eden bir politikadır.

[9] Moğolistan'ın Birleşmiş Milletlere katılmasında Türkiye'nin desteği hakkında bkz. Türkiye Cumhuriyeti'nin Ulanbator Büyükelçisi Zafer Ateş'in 23 Ekim 2023 tarihinde “Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılında Türkiye-Moğolistan İlişkileri Çalıştayında sunduğu “Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılında Türkiye ile Moğolistan Arasındaki Diplomatik İlişkiler” adlı tebliğ.

[10] Д. Уламбаяр, Монгол Улсын “Гуравдагч хөршийн” бодлого: Онолын баримтлал, түүх, орчин үеийн зангилаа асуудалд, *Монгол улсын үндэсний аюулгүй байдлын гадаад, дотоод орчны судалгаа, дүн шинжилгээ*, УБ., 2014.

Moğolistan ve Türkiye Cumhuriyeti Siyasî İlişkilerinin Tarihi

Moğolistan, Türkiye ile uzun yıllar yoğun ilişki içerisinde olmasına rağmen modern dönemin resmî ilişkileri 1969 yılından veya diplomatik ilişkilerin kurulmasının ardından başlamıştır. Dünyanın kapitalizm ve komünizm olmak üzere iki kutba ayrıldığı ve ağır çatışmaların yaşandığı Soğuk Savaş döneminde, Moğolistan ve Türkiye iki farklı sistem içerisinde yer almıştı. Dahası bu dönemde ikili ilişkilerini ve iş birliklerini geliştirme konusunda çok sınırlı imkânlara sahip olmuşlardı. Ancak Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından ülkelerin ideolojik bölünmelerden kurtulmasıyla iki ülke arasındaki ilişkiler doğal olarak gelişmeye başlamıştı.

1996 yılında Ulaanbaatar'da Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliği ve 1997 yılında Ankara'da Moğolistan Büyükelçiliği kurulmasıyla ilişkiler gelişmeye başladı. Moğolistan'ın eski Cumhurbaşkanı N. Bagabandi, Mart 1998'de Türkiye'ye yaptığı resmî ziyarette, iki ülke arasındaki ilişki ve iş birliğini "Kapsamlı Ortaklığa" dönüştürme isteğini dile getirdi. Türk tarafı da iki ülke arasındaki ilişkilerin genişletilmesi ve derinleştirilmesi arzusu-nu dile getirerek öneriye destek verdi. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, 2013 yılında Başbakan sıfatıyla Moğolistan'ı ziyaret etmiş ve yaptığı ortak açıklamada "Moğolistan ile Türkiye arasında kapsamlı bir ortaklık ilişkisinin hayata geçirildiğini, artık ilişki düzeyini bir üst seviyeye çıkararak 'Stratejik Ortaklık' için uzun vadeli bir hedefe ulaşılması gerektiğini" ifade etti. 2023 yılında Moğolistan Dışişleri Bakanı B. Battsetseg, iş birliğinin bütün alanlarda genişletilmesi, ilişki düzeyinin bir üst seviyeye çıkarılıp 'Stratejik Ortaklık'a getirilmesi ve gelecek yıl iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasının 55. yıl dönümü münasebetiyle üst düzey bir karşılıklı ziyaretin gerçekleştirilmesi konusunda mutabakata vardı.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Binali Yıldırım, Moğolistan eski Başbakanı U. Khurelsukh'un davetlisi olarak 6-8 Nisan 2018 tarihlerinde Moğolistan'a resmi bir ziyaret gerçekleştirdi.

Bu ziyaret çerçevesinde tarım, hafif sanayi, turizm, karayolu ve ulaştırma gibi alanlarda karşılıklı iş birliğinin genişletilmesi ve geliştirilmesi de dahil olmak üzere ikili ilişkiler konusunda görüş alışverişinde bulunulması ve iş birliği yapılması kararlaştırıldı. Ziyaret sonucunda:

- Tarım ve gıda işleme sanayisi
- Kentsel gelişim planlaması
- Su, su arıtma tesisleri, ağaçlandırma
- Küçük ve orta ölçekli sanayinin geliştirilmesi
- Altyapı ve enerji
- Toplu taşıma
- Eğitim, kültür, bilim ve turizm
- Sağlık sektörlerindeki fırsatlar konusunda mesafe kaydedildi.

Moğolistan Hükümeti ile Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti arasındaki "İKİLİ" anlaşmalar:

- Ticarî, ekonomik ve teknik işbirliği anlaşması
- 1992. Hava İlişkileri Anlaşması
- 1995. Turizmde İşbirliği Anlaşması
- 1995. Dostluk ve İşbirliği Antlaşması
- 1995. Gelir Vergilerinde Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi ve Vergi Kaçakçılığının Önlenmesi Anlaşması
- 1995. Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunmasına İlişkin Anlaşma
- 1998. Gümrük Sektöründe İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşması

- 1999. Savunma İşbirliği Anlaşması
- 1999. Hukukî, Ticarî ve Cezaî Konularda Adli Yardım Anlaşması
- 2000. Savunma İşbirliği Anlaşması
- 2001. Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması,
- 2002. Sağlık İşbirliği Anlaşması
- 2004. Çevresel İşbirliği Anlaşması
- 2006. Terörle Mücadele İşbirliği Anlaşması
- 2010. Askerî Malî İşbirliği Anlaşması
- 2012. Güvenlik İşbirliği Anlaşması
- 2013. Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti ile Moğolistan Hükûmeti vatandaşların karşılıklı seyahatine ilişkin anlaşmalar ayrı ayrı imzaladı.

Moğolistan ile Türkiye Cumhuriyeti Arasındaki İlişkilerde Benzerlikler

Moğol araştırmacılar Moğolistan ile Türkiye arasındaki ilişkiyi araştırmış ve iki ülke arasındaki benzerlikleri şu şekilde tespit etmişlerdir:

Tarihsel ilişkilerin mirası: İki ülke, eski Avrasya uygarlığının mirasını taşıyan iki egemen ülke olduğundan (Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar Altay dilini konuşan yalnızca iki bağımsız ülke vardı) iki ülke ve halklar arasındaki bağlar önemlidir. Bunun yanı sıra somut ve somut olmayan ortak tarih, kültür mirasının korunması, incelenmesi ve geliştirilmesi için çaba sarf edilmiştir. Moğolistan ve Türkiye'nin tarihleriyle ilgili uyumsuzluk, çatışma gibi sorunların olmaması, iki ülke arasındaki ilişkilerin derinleşmesine katkı yapmaktadır.

Stratejik düşünce yapısının özellikleri: Tarihsel ve coğrafi faktörler nedeniyle iki ülkenin stratejik kültür ve düşünce ya-

pısında, kendilerini uygarlıkların sınırlayıcısı ve büyük jeopolitik aktörler (imparatorluklar, makro bölgeler veya uygarlıklar gibi) arasındaki bağlantı olarak görme eğilimini oluşturmuştur. Bu stratejik düşünce, millî özelliklerin, geleneklerin ve reform değerlerinin birleşik bir millî ideallerde yoğunlaştırılması sürecinin bir yansımasıdır. Her iki ülke için de bu benzer ideoloji, bölgesel sorunlara aktif katılım yönündeki dış politika tutumunu belirlemektedir. “Bölge” kavramı, Türkiye için Avrupa-Atlantik bölgesi ve Avrasya/Orta Doğu, Moğolistan için ise Asya-Pasifik ve Avrasya/Orta Asya anlamına gelmektedir. Bu aynı zamanda iki ülkenin uluslararası konularda genel olarak aynı veya benzer konumları benimsemiş olmaları ile de ilgilidir.

Siyasi kimlik: İki ülke de demokrasiye ve siyasi çoğulculuğa eşit derecede bağlı kalmaktadır. Aynı zamanda geleneksel değerlerine ve millî çıkarlarına saygı duymaya ve onları korumaya çabalamaktadır. İnsan haklarını ve onurunu evrensel bir saygıyla tanıırken sosyal kurumların ve demokratik sistemlerin temellerini sarsabilecek liberalizmin nüfuzunu doğrudan yasaklamasa bile kabul edilmemesi konusunda toplumsal bir fikir birliği oluşması da benzerdir. Bu sayede insan hakları ve özgürlük düşüncesini sosyal liberalizm ve devlet karşıtı özgürlükçülük ideolojisi ile karıştırılmaması için sağlam bir duruş sergilenmektedir. Demokrasi herkese uyan tek bir model değil, ortak insanî değerlerin geleneksel değerlerle millî çıkarların birleşimidir.

Tamamlayıcı farklılıklar: Coğrafi uzaklığın yol açtığı karayolu ulaşım sorunları nedeniyle Moğolistan ile Türkiye arasındaki ticaret hacmi düşük, ekonomik iş birliği ve alışveriş yavaş ilerlemektedir. Ancak Moğolistan Başbakanı’nın önerdiği iki ülke arasında serbest ticaret anlaşması girişiminin hayata geçirilmesi, ekonomik iş birliğinin yoğunlaştırılması için şüphesiz uygun koşullar yaratacaktır.

Bilişsel yükseliş. İki ülke vatandaşlarının karşılıklı ilgisi ve bilgisi artmaktadır. Türk vatandaşları sadece Moğolistan'ın tarihiyle değil (esas olarak Moğolistan'daki eski devletler dönemindeki Türk Kağanlığı tarihi ve Büyük Moğol İmparatorluğu dönemi), Moğolistan'a ilişkin diğer bilgilerle de ilgilenmektedir. Karşılıklı bilginin modern şekillerinin teşvik edilmesi, en az tarihsel bilgi kadar önemli olacaktır.¹¹

Türkiye'nin Moğolistan'ın "Üçüncü Komşusu" Olduğu Fikrinin Geliştirilmesi

Moğolistan ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişki son 55 yılla sınırlı değildir. Moğollar çok uzun zamandır Türk devletleriyle temas halindedir. Moğolistan'da aktif olarak kullanılan ve okunan tarih ders kitapları ile araştırma eserlerinde eski Türk Kağanlıkları net bir şekilde çalışılmaktadır. Örneğin Moğolistan ortaokulu 8. sınıf "Tarih" dersinde öğrencilere aşağıdaki içerik öğretilmektedir:

MS 555-842 yıllarında Moğolistan'daki Türk devletlerinin egemenliğini anlatılmaktadır.¹² Ayrıca 11. sınıf ders kitapları ile üniversite ders kitapları Moğolistan'daki Türk Kağanlığı ve diğer aymag, hanlıklarla nasıl ilişki içerisinde bulunduğunu açıkça anlatmaktadır.¹³

Diğer bir sorun ise günümüz Moğolistan topraklarında Türk dönemine ait zengin tarihi ve kültürel eserler ile ilgilidir. Bugünkü durumuyla Moğolistan'da Türk dönemi ve sonrasına ait yaklaşık 14 anıt ve 120 kadar küçük anıt bulunmaktadır. Bu sayı daha da artabilir. Bu konu hakkında yerli ve yabancı Türkoloji araştırmacıları, tarihçileri ve yazarları pek çok araştırma yap-

[11] Niss.gov.mn/ archives/570. Kasım 2023'te alıntı yapıldı.

[12] А. Алтанбагана, 13-р тал; Samet Kalyoncu, "Moğolistan'ın Ortaokul Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4 (2022), s.429.

[13] Монгол улсын түүх, Их сүргүүлийн сурах бичиг, УБ. 2017, 109-115; Samet Kalyoncu, "Moğolistan'ın Lise Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2022), s.85.

mişlardır.¹⁴ Ayrıca pek çok arkeolojik buluntu da mevcuttur. Bununla birlikte tarihi ilişkiler, kültürel miras, yazıtlar ve uygarlık açısından bakıldığında bu eşsiz ve değerli anıtlar hem Moğolistan hem de Türkiye açısından iki ülke arasındaki ilişkiyi açıkça ifade eden somut gerçeklerdir. En değerlisi Türkiye'nin neden Moğolistan'ın üçüncü komşusu olduğunu gösteren önemli bir anlam taşımaktadır. Bu runik anıtlar ve eşsiz arkeolojik miras, iki ülke arasındaki temel iş birliği alanlarından birini de oluşturmaktadır.

Genel olarak üçüncü komşu politikasının bir unsuru tarihî mirastır. Örneğin Güney Kore, Moğolistan'ın Doğu Asya'daki üçüncü komşusu olarak kabul edilmektedir. Resmî belgelerde de bu şekilde belirtilmektedir. Bu şekilde Moğolistan ile Güney Kore arasındaki kültürel ve tarihî ilişkiler, iki ülke halkının karşılıklı anlayışında önemli rol oynamaktadır. Özellikle Koreliler de Moğollar gibi 'mavi leke' hakkında çok bahsetmektedir. Dahası Moğolcadan Koreceye geçen kelimeler, Moğol İmparatorluğu döneminde yemek kültürü, içki, giyim ve saç stilleri dahil olmak üzere kültürel alışverişler üzerine de birçok çalışma vardır. Türk-Moğol ilişkilerinin incelenmesine benzer şekilde, gelecekte daha fazla benzer kültürel miras ve tarihî eserlerin incelenmesi gerekmektedir. Böylece ülkelerle kurulan üçüncü komşuluk, sürekli araştırılarak, yeni bilgiler keşfedilerek yeni bir aşamaya geçilmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Yardımları

Türkiye Cumhuriyeti, hibe sözleşmeleri çerçevesinde Moğolistan'da aşağıdaki proje ve kurumlara katkı sağlamıştır:

- 46 kilometrelik Harhorin (Karakurum)-Höşöö Çaydam yolu inşaatı (6,7 milyon ABD Doları)

[14] Ц. Баттулга, “Монголын руни бичгийн дурсгалын шинэ судалгаа”, *МУИС, Монгол судлалын Хүрээлэн*, УБ. 2022; Detaylı bilgi için birinci cilde bakınız.

- Türk anıtları restorasyonu (5 milyon ABD Doları)
- Orhun Vadisi'nde Dünya Kültür Mirası Müzesi Kurulması (1 milyon ABD Doları)
- Devlet kliniğinin merkez hastanesi yanında kan merkezi kurulması (251 bin ABD Doları)
- Hükûmet Sekreterliğinin elektronik arşiv projesi
- Moğolistan-Türkiye Dostluk Bahçesi Projesi
- Küçük hayvanların küpelenmesine yönelik "Çip" projesi
- Övörhangay aymagındaki Harhorin ilçe merkezinden Erdene Zuu Manastırına kadar 2,4 km'lik asfalt yol inşaatı
- Genel eğitim veren ortaöğretim okulları için 150 bin ABD doları değerinde öğretim ekipmanı
- Türk hükûmetinden 100 bin ABD doları tutarında gıda yardımı
- "Bilge Tonyukuk Karayolu" projesi, Ulaanbaatar-Öndörhaan karayolunun Ar Cançivlan Spa merkezine doğru ayrıldığı noktadan Bilge Tonyukuk anıtına kadar 10 km'lik karayolunun yapımını finanse etti.¹⁵

Moğolistan ile Türkiye Arasındaki İlişkilerin Durumu ve Fırsatlar

1. Moğolistan ile Türkiye derin tarih, benzer dil ve kültüre sahip ülkelerdir.
2. Türkiye, ülkemizin demokrasi ve piyasa sistemine geçiş sürecini başından beri siyasî, ekonomik, kültürel, eğitimsel ve teknik yardımlarla desteklemiştir.
3. Ekonomik gelişmişlik açısından dünyada 19. sırada yer alan ve 2023 yılında ilk 10'a girmeyi hedefleyen gelişmiş bir ülkedir.

[15] Ana kaynak: <https://mof.gov.mn/article/entry/Turkey>; Х. Анхбаяр, Монгол улсын Засгийн газар, БНТУ-ын Засгийн газар хоорондын хамтын ажиллагааны тухай, УБ хот, 2018 он.

4. Son yıllarda vatandaşlarımız Türkiye’de seyahat etmekte, çalışmakta ve okumaktadır.

5. Ülkemiz, Türkiye üzerinden Avrupa, Amerika ve Afrika’ya yeni ulaşım yolları açıp kullanabilir.

6. Türkiye, Ekonomik İşbirliği Kalkınma Örgütü ve NATO üyesi olarak ulusal güvenliğimizin güçlendirilmesine ve elverişli bir dış ortamın yaratılmasına destek verebilir.¹⁶

SONUÇ

Moğolistan ile Türkiye arasındaki ilişkiyi genel olarak özetlemek gerekirse; kadim tarihî ilişkiler, büyük tarihî miras, gün geçtikçe gelişen dostluk ilişkileri ve iş birlikleri iki ülke arasındaki ilişkilerin olumlu taraflarıdır. Bu faktörler, Türkiye Cumhuriyeti’nin Moğolistan’ın üçüncü komşusu olmasının temelini oluşturduğu söylenebilir. Ancak coğrafi konum bakımından uzak olan Moğolistan’ın bazı ekonomik sektörlerinin geri kalmışlığı olumsuz tarafı oluşturmaktadır. Moğolistan ile Türkiye arasındaki ilişki büyük bir potansiyele sahiptir. Özellikle stratejik ortaklık, tarım sektöründeki kaynaklar ve ileride geliştirilebilecek henüz keşfedilmemiş sektörler, iki ülkenin geleceğe yönelik önemli alanlarını oluşturmaktadır.

En önemlisi, bu araştırma yapılırken Moğolistan’daki eski Türkçe, runik yazı ve arkeoloji alanında yapılan araştırmalar toplam araştırmaların büyük bir bölümünü oluşturmaktaydı. Modern Moğolistan-Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler, sorunlar ve bunların çözüm yolları ile Modern Türkiye’nin iç ve dış politikaları hakkındaki araştırmaların küçük bir yüzdeyi oluşturması, bu alanlarda daha fazla araştırma yapmanın zorunluluğunu göstermiştir.

[16] Чүлүүнбаатарын Цэрэннадмид, “Монгол улсын “Гуравдагч хөрш”-ийн бодлого дахь Монгол, Түркийн харилцаа, хамтын ажиллагаа”, УБ хот, 2020 он, 94-р тал. Yukarıdaki görüşleri Dr. D. Bathışig de desteklemiştir.

KAYNAKLAR

- Д., Долгорсүрэн, “Гадаад бодлого ба Дипломат ажиллагааны харилцан хамаарал”, *Политологи XVII Эрдэм шинжилгээний бичиг*, N17 (505)
- Д. Мягмарсүрэн, “Хэджинг онол ба Монгол улсын Аюулгүй байдлын үзэл баримтлал”, *Политологи сэтгүүл*, N15 (476).
- Д. Уламбаяр, Монгол Улсын “Туравдагч хөршийн” бодлого: Онолын баримтлал, түүх, орчин үеийн зангилаа асуудалд”, *Монгол улсын үндэсний аюулгүй байдлын гадаад, дотоод орчны судалгаа, дүн шинжилгээ*, УБ., 2014.
- <https://mfa.gov.mn/documentation/55645>
- <https://mof.gov.mn/article/entry/Turkey>
- Kalyoncu, Samet, “Moğolistan’ın Ortaokul Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4 (2022), 421-440.
- Kalyoncu, Samet, “Moğolistan’ın Lise Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2022), 76-95.
- Монгол улсын гадаад бодлогын үзэл баримтлал, 14.1
- Монгол улсын гадаад бодлогын үзэл баримтлал, 14.2
- Монгол Улсын Гадаад харилцааны зуун жилийн түүхийн тойм*, 1911-2011. УБ.
- Монгол улсын түүх*, Их сургуулийн сурах бичиг, УБ. 2017.
- [Niss.gov.mn/ archives/570](https://niss.gov.mn/archives/570)
- Үндсэн хууль*, 4-р бүлгийн 3-р зүйл, <https://legalinfo.mn/mn/detail/367>
- Х. Анхбаяр, *Монгол улсын Засгийн газар, БНТУ-ын Засгийн газар хоорондын хамтын ажиллагааны тухай*, УБ хот, 2018 он.
- Чулуунбаатар, Цэрэннадмид, “Монгол улсын “Туравдагч хөрш”-ийн бодлого дахь Монгол, Туркийн харилцаа, хамтын ажиллагаа”, УБ хот, 2020 он.
- Ц. Баттулга, “Монголын руни бичгийн дурсгалын шинэ судалгаа”, *МУИС, Монгол судлалын Хүрээлэн*, УБ. 2022.

МОНГОЛ УЛСЫН ГУРАВДАГЧ ХӨРШИЙН БОДЛОГО БА ТҮРК УЛС

Ж. Баттөр

Дэд профессор, МУИС, Оухнус,
Олон улсын харилцааны тэнхим.

Аливаа улс орон гадаад орчныхоо талаар баримталж, хэрэгжүүлж буй байр суурь, цогц үйл ажиллагааг гадаад бодлого гэдэг. Энэ нь бие даасан, бүрэн эрхэт улс бүр олон улсын харилцааны субъектүүдэд дунд өөрийн эрх ашгийг хадгалах, хамгаалахын тулд тодорхой, чиглэсэн зорилготой явуулж буй үйл ажиллагаа юм. Мөн аливаа улсыг дэлхийн бусад орнуудтай холбож, дэлхий нийтийн харилцан уялдаа холбоотой нэгдмэл систем рүү оруулж буй үр өгөөжтэй үйл явц ч гэж тодорхойлж болно.¹

Монголын гадаад бодлогын голлох зарим онцлог

Монгол улс хэдийгээр гадаад харилцаа, дипломат бодлогын урт удаан, арвин түүхтэй ч 20-р зуунд дэлхий дахин капиталист, коммунист гэсэн 2 туйлд хуваагдсан үед хуучин ЗХУ-ын нөлөөнд байж, коммунист чиг шугамыг дагадаг байсан юм. Харин 1990 онд өөрчлөлт шинэчлэлтийн үр дүнд гадаад бодлогодоо ч өөрчлөлт хийж эхлэсэн юм. Юуны түрүүнд 1992 онд шинэ Үндсэн хуулиа батлах замаар хүний эрх, эрх чөлөөнд суурилсан Ардчилсан бие даасан улс болохоор зорих болсон. Шинэ Үндсэн хуулийн 10-р бүлгийн 1-р зүйлд “Монгол Улс олон улсын эрх

[1] Д. Долгорсүрэн, “Гадаад бодлого ба Дипломат ажиллагааны харилцан хамаарал” Политологи XVII Эрдэм шинжилгээний бичиг, N17 (505): 74-р тал

зүйн нийтээр хүлээн зөвшөөрсөн хэм хэмжээ, зарчмыг баримталж энхийг эрхэмлэсэн гадаад бодлого явуулна” гэж зарласан бөгөөд түүнчлэн “Хууль гаргахгүйгээр гадаадын цэргийг нутаг дэвсгэртээ байрлуулах, дамжин өнгөрүүлэхийг хориглоно” гэж заасан.² Энэ нь урьд өмнийн түүхэндээ Чин гүрний дарангуй цэрэг Монголд оршиж байсан хожим нь ЗХУ-ын арми оршиж байсан гашуун туршлагаас ангижирч гэсэн их гүрний нөлөөнд орохоос сэргийлэх бодлого байсан билээ. Түүнчлэн дэлхийн аль болох олон улс оронтой харилцаагаа хөгжүүлэхийг эрхэмлэх болсны жишээ нь 1993 онд “Эвсэлд үл нэгдэх хөдөлгөөн”-д элсэн орсон үйл явдал юм.

1994 онд “Монгол улсын гадаад бодлогын үзэл баримтлал”, “Монгол улсын Үндэсний Аюулгүй байдлын үзэл баримтлал”-ыг тус тус батлан гаргасан нь шинэ цаг үеийн³ гадаад бодлогын үндсэн суурь баримт бичгүүд болсон юм. Улмаар 2011 онд гадаад бодлогын үзэл баримтлалыг шинэчлэн баталсан билээ.⁴ Энэхүү шинэчлэн баталсан үзэл баримтлалд гадаад харилцааны таван зарчмыг тодорхойлсноос эхний зарчимд хоёр хөрш болох ОХУ, БНХАУ-тай найрсаг харилцаатай байх нь Монгол Улсын гадаад бодлогын эн тэргүүний зорилт бөгөөд ... аль алинтай нь тэнцвэртэй харилцана”⁵ гэж заасан буй. Гадаад бодлогын 2 дахь зарчим чиглэлд “АНУ, Япон, Европын Холбоо, Энэтхэг, БНСУ, Турк зэрэг Өрнө Дорнын улс, холбоотой “Гуравдагч хөрш”-ийн бодлогын хүрээнд Түншлэлийн харилцаа, хамтын ажиллагааг өргөжүүлэн хөгжүүлнэ”⁶ гэж тодорхойлсон буй.

Гуравдагч хөрш гэдэг нэр томъёоны үүсэл

Энэ нэр томъёоны үүслийг 1990 онд АНУ-ын Төрийн нарийн бичгийн дарга Ж.Бейкерийн манай улсад хийсэн айлчлалтай

[2] Үндсэн хууль. 4-р бүлгийн 3-р зүйл. <https://legalinfo.mn/mn/detail/367>

[3] Коммунист тогтолцоо тогтолцоо унаж,

[4] <https://mfa.gov.mn/documentation/55645>

[5] Гадаад бодлогын үзэл баримтлалын 14.1

[6] “Монгол улсын гадаад бодлогын үзэл баримтлал”, 14.2

холбон үздэг. Тэрээр ГЯЯ-ны сайд Ц.Гомбосүрэнтэй хэлэлцээ хийх үеэрээ “Танайх ... хоёр хөрштэй. АНУ тэдний аль нэгтэй харилцахдаа танай харилцаанд сэв суулгахыг боддоггүй. Танай улс АНУ-ыг оролцуулаад гурван том улстай сайн хөршийн харилцаатай байж болох юм” хэмээсэн байдаг.

Ингээд 1990 оноос Монгол улс дэлхий дахинд нээлттэй, олон тулгуурт гадаад бодлого явуулахаа зарласан бөгөөд нэн түрүүнд АНУ-ыг Монгол улсын “Гуравдагч хөрш” болохыг зарлан тунхаглав. Энэ нь сүүлийн 300 жилийн турш нэг бол өмнөд хөрш болох БНХАУ, нэг бол хойд хөрш Орос улсаас хэт хамааралтай явж ирсэн гадаад харилцаандаа гуравдахь этгээдийн нөлөөллийг оруулах, гуравдахь этгээдтэй харилцаагаа өргөтгөн замаар “Тэнцвэржүүлэх” стратеги гэсэн үг. Гэхдээ аль нэг улсыг тухайлан хэлсэн бус, ерөнхий геополитикийн утга илэрхийлсэн ойлголт юм.

Харин 2011 онд “Гадаад бодлогын Үзэл баримтлал”-ыг баталснаар дан ганц АНУ бус нэмээд бүс нутгийн болоод дэлхийн хөгжингүй бөгөөд хүчирхэг бас Ардчилсан тогтолцоотой улс орнуудыг “Монгол улсын Гуравдагч хөрш мөн” гэж тунхагласан. Гуравдагч хөршийн бодлого нь гадаад бодлогын өвөрмөц загвар, томъёолол юм. Энэ нь зарим талаараа виртуаль эвсэл, хөршлөлтийн сонгомол жишээ болдог.⁷

Монгол улсын гадаад бодлого, дипломат үйл ажиллагааны нэн өвөрмөц хэлбэр болсон Гуравдагч хөршийн тухай үзэл санаа нь хоорондоо салшгүй холбоо, харилцан хамаарал бүхий 3 том бүлэг элементээс бүрдэж буйг харж болно. Юуны түрүүнд энэ бодлого нь

-Аюулгүй байдлыг хангах хэрэгсэл

-Жижиг буурай улсын гадаад бодлого

[7] Д. Мягмарсүрэн, “Хэджинг онол ба Монгол улсын Аюулгүй байдлын үзэл баримтлал”, Политологи сэтгүүл, N15 (476), 85-р тал/

- Хүчний Тэнцвэр буюу Тэнцвэржүүлэх бодлого Balancing
- Аялдан дагалдах буюу Band-wagoning
- Хэджинг бодлого /Hedging/
- Монгол улсын хөгжлийн чиг баримжаа
- Бүс нутгийн бодлого
- Ардчиллын хөгжил
- Хөрөнгө оруулалтын бодлого
- Гадаад худалдааны бодлого
- Боловсрол, шинжлэх ухаан
- Гадаад хэлний сургалт зэрэгтэй холбогддог.

Энэхүү нэр томъёо нь:

-Хоёр талын дээд хэмжээний болон бусад уулзалт, яриа хэлцээний үеэр байнга цохон тэмдэглэгддэг,

-Хамтарсан баримт бичгүүдэд энэ үзэл санаа тусгалаа олдог болсон.

-Манай улс төр, дипломатийн хэллэг, гадаад бодлогын сэтгэлгээнд баттай байр сууриа эзэлсэн байна.

-Монголын гадаад бодлогын сэтгэлгээний өвөрмөц нэртомъёо төдийгүй ухагдахуун, ойлголт.

Энэ нэр томъёо нь манай гадаад харилцаанд “...хоёр хөршөөс гадна Өрнө, Дорнын хөгжингүй орнуудын байр суурь, үүрэг ихээхэн өссөнтэй холбогдон гарч ирсэн ойлголт... Өөрөөр хэлбэл аль нэг улсыг тухайлан хэлсэн бус ерөнхий геополитикийн утга илэрхийлсэн ойлголт юм”⁸.

Түүнчлэн “Гуравдагч хөршийн бодлого” нь Монгол улсын түүхийн тодорхой үеүдэд байнга оршсоор ирсэн. Яг ийм нэр томъёог томъёолоогүй ч хоёр хөршөөс бусад хөгжингүй

[8] Монгол Улсын Гадаад харилцааны зуун жилийн түүхийн тойм-1911-2011”. УБ.,2011 бүтээлээс тодруулан үзнэ үү

улсууд руу чиглэсэн ухамсартай, ухамсаргүй буюу анхаарлаа хандуулсан, сонирхсон хандлагууд, холбоо тогтоох, холбоотон болох, тусламж дэмжлэг авах үйл явцууд Монголын түүхийн туршид байнга оршсоор ирсэн нь харагддаг. Тухайлбал, 1911 онд Монгол улс манж Чин гүрнээс салж тусгаар тогтнолоо зарлаж байх үед Англи, АНУ, Япон гэхчилэн олон орноор дэмжүүлэх гэж оролдож байв. Зарим түүхчид Монгол улс 1911 онд тусгаар тогтнолоо дэлхий дахинаа зарлаад түүнийгээ олон улсын түвшинд баталгаажуулахаар чармайж байх үедээ БН Турк улс руу хандаж байсан гэж үзсэн байдаг ч үүнийг улам бүр тодруулах шаардлагатай байгаа юм. Түүнчлэн 1961 онд Монгол улс НҮБ-д элсэхэд БНТУ ихээхэн идэвхи зүтгэл гарган дэмжиж байв.⁹

Зарим судлаач нар БНТУ-ыг Монгол улсын Гуравдагч хөрш гэж албан ёсоор зарласныг Исламын ертөнцийн орон, дээр нь Монгол улстай : түүх, хэл, соёлын гүн хэлхээ холбоотой учраас Турк улсыг оруулдаг гэж тайлбарласан байдаг.¹⁰ Мөн Түншлэлтэй холбон авч үздэг. Өөрөөр хэлбэл “Гуравдагч хөрш” хэмээн тооцохдоо харилцааны түвшин, чанарыг харгалзах учиртай бөгөөд нөгөө талтайгаа ойлголцон тохиролцсон байх шаардлагатай. Тухайлбал, “Албан ёсны” түншлэлийн харилцаатай улсуудыг хэлнэ гэнэ. Энэ тохиолдолд “Стратегийн Түншлэлийн” харилцаатай Япон, Энэтхэг, “Иж бүрэн Түншлэлийн” харилцаатай АНУ, БНСУ, Герман, Турк, “Өргөн түншлэлийн” харилцаатай Канад, Австралийг одоогоор “Гуравдагч Хөрш” хэмээн үзэх болж байна. Мөн “Гуравдагч хөршийн бодлого” нь голлон улс төр, эдийн засаг, соёл, хүмүүнлэгийн утга агуулсан бодлого бөгөөд хоёр талын болон олон талт харилцаа, хамтын ажиллагааг илэрхийлдэг.

[9] Монгол улсыг НҮБ-д элсэхэд Турк улсын дэмжлэг тусламжийн талаар БНТУ-аас Монгол улсад суугаа Элчин сайд Зафер Атешийн хэлсэн үгнээс үзнэ үү. БНТУ байгуулагдсаны 100 жилийн ойд зориулсан эрдэм шинжилгээний хурал дээр хэлсэн үг. 2023 оны 10-р сарын 23.

[10] Д.Уламбаяр. Монгол Улсын “ГМоуравдагч хөршийн” бодлого: Онолын баримтлал, түүх, орчин үеийн зангилаа асуудалд. Монгол улсын үндэсний аюулгүй байдлын гадаад, дотоод орчны судалгаа, дүн шинжилгээ-УБ., 2014/

Монгол улс БНТУ-ын улс төрийн харилцааны товчоон

Хэдийгээр Монгол улс Турк улстай олон зуунаар яригдах өргөн харилцаатай байсан ч орчин үеийн албан ёсны харилцаа 1969 оноос буюу дипломат харилцаа тогтоосноос эхлэлтэй юм. Хүйтэн дайны үед дэлхий улс орнууд капитализм, коммунизм гэсэн хоёр лагерьт хуваагдаж, эрс тэс сөргөлдөж байх үед хоёр өөр тогтолцоонд байсан Монгол, Турк улсууд харилцаа хамтын ажиллагаагаа хөгжүүлэх боломж, бололцоо туйлын хязгаарлагдмал байсан юм. Харин Хүйтэн дайн дуусч улс орнууд үзэл суртлын хуваагдалаас ангижирсан үеэс хоёр орны харилцаа жам ёсны шинжтэйгээр хөгжиж эхлэсэн билээ.

1996 онд Улаанбаатар хотноо БНТУ-ын Элчин сайдын яам, 1997 онд Анкарад Монгол улсын элчин сайдын яам байгуулагдснаар энэхүү харилцаа улам идэвхижсэн. Монгол Улсын Ерөнхийлөгч асан Н.Багабанди 1998 оны 3-р сард Турк улсад хийсэн албан ёсны айлчлалын үеэр хоёр орны харилцаа, хамтын ажиллагааг “Иж бүрэн түншлэл” болгон өргөжүүлэх хүсэл эрмэлзлээ илэрхийлсэн. Туркын тал ч хоёр орны харилцааг өргөжүүлэх, гүнзгийрүүлэх хүсэлтэй буйгаа илэрхийлээд тус саналыг дэмжсэн. Ерөнхийлөгч Тайп Эрдоган 2013 онд Монгол Улсад Ерөнхий сайдын хувиар айлчилж, хамтарсан мэдэгдэл хийхдээ “Монгол, Түркийн хооронд иж бүрэн түншлэлийн харилцаа бодитой хэрэгжиж байна, одоо харилцааны түвшинг ахиулж, “Стратегийн түншлэл”-д хүргэх хэтийн зорилтыг дэвшүүлэх ёстой” хэмээн тэмдэглэсэн. 2023 онд Монгол улсын Гадаад хэргийн сайд Б.Батцэцэг Хамтын ажиллагааг бүх салбарт өргөжүүлэх, харилцааны түвшнийг ахиулж, “Стратегийн түншлэл”-д хүргэх, ирэх жил тохиох хоёр улсын хооронд дипломат харилцаа тогтоосны 55 жилийн ойг угтуулан дээд, өндөр түвшний харилцан айлчлал хэрэгжүүлэхээр тохиролцсон.

Монгол Улсын Ерөнхий сайд асан У.Хүрэлсүхийн урилгаар БНТУ–ын Ерөнхий сайд Бинали Йылдырым 2018 оны 4-р сарын 6-8-ны өдрүүдэд Монгол Улсад албан ёсны айлчлал хийсэн.

Энэхүү айлчлалын хүрээнд хоёр талын харилцаа, түүний дотор хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэр, аялал жуулчлал, зам, тээвэр зэрэг харилцан сонирхсон салбарт хамтын ажиллагааг өргөжүүлэн хөгжүүлэх асуудлаар санал солилцож хамтран ажиллахаар тохирсон. Айлчлалын үр дүнд:

Хөдөө аж ахуй, хүнсний бүтээгдэхүүн боловсруулах үйлдвэрлэл,

Хот суурин газрын хөгжлийн төлөвлөлт

Ус, ус цэвэрлэх байгууламж, ойжуулалт

Жижиг дунд үйлдвэрлэлийн хөгжил

Дэд бүтэц, эрчим хүч

Тээвэр

Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, аялал жуулчлал

Эрүүл мэндийн салбаруудад хамтран ахиц дэвшил гаргах боломж бүрдэв.

Монгол улсын Засгийн газар, БНТУ улсын Засгийн газрын “ХОЁР ТАЛТ” гэрээнүүд:

Худалдаа, эдийн засаг, техникийн хамтын ажиллагааны хэлэлцээр

1992. Агаарын харилцааны тухай гэрээ

1995. Аялал жуулчлалын салбарт хамтран ажиллах тухай хэлэлцээр

1995. Найрсаг харилцаа, хамтын ажиллагааны гэрээ

1995. Орлогын албан татварт давхар татвар ногдуулахгүй байх, төсвөөс зайлсхийхээс урьдчилан сэргийлэх тухай хэлэлцээр

1995. Хөрөнгө оруулалтыг харилцан дэмжих, хамгаалах тухай хэлэлцээр

1998. Гаалийн салбарт хамтран ажиллах, харилцан туслалцаа үзүүлэх тухайхэлэлцээр,

1999. Батлан хамгаалах салбарын хамтын ажиллагааны гэрээ

1999. Иргэний, арилжааны болон эрүүгийн хэрэгт эрх зүйн туслалцаа үзүүлэх тухайгэрээ

2000. Батлан хамгаалах салбарын хамтын ажиллагааны гэрээ

2001 . Олон улсын авто тээврийн тухай хэлэлцээр, 2002. Эрүүл мэндийн хамтын ажиллагааны гэрээ,

2002. Эрүүл мэндийн хамтын ажиллагааны гэрээ

2004.Байгаль орчны хамтын ажиллагааны гэрээ

2006. Терроризмтой тэмцэх хамтын ажиллагааны хэлэлцээр

2010. Цэргийн санхүүгийн хамтын ажиллагааны хэлэлцээр

2012. Аюулгүй байдлын хамтын ажиллагааны гэрээ

2013. Бүгд Найрамдах Турк Улсын Засгийн газар, Монгол Улсын Засгийн газар хоорондын иргэдийн харилцан зорчих тухай хэлэлцээрийг тус тус байгуулаад байна.

Монгол улс БНТУ-ын хоорондын харилцаан дахь ижил шинжүүд

Монголын судлаачид Монгол Туркын харилцааг судлаад хоёр орны ижил төстэй шинж, байдлуудыг дараах байдлаар тодорхойлсон байдаг.

Түүхэн харилцааны өв. Хоёр улс эртний Евразийн их соёл иргэншлийн өвийг залгамжлан тээж буй хоёр бүрэн эрхт улс (Зөвлөлт Холбоот Улс задрах хүртэл алтай язгуурын хэлээр ярьдаг хоёрхон тусгаар улс байсан) болохын хувьд хоёр улс, ард түмнүүдийн хэлхээ холбоог чухалчилж, түүх, соёлын нийтлэг биет болон биет бус өвийг хамгаалах, судлах, хөгжүүлэхийн төлөө хүчин чармайлт гаргаж ирсэн. Монгол, Турк улс түүхээс улбаатай ямар нэгэн үл ойлголцол, зөрчил зэрэг бэрхшээл учруулахуйц асуудал огт байдаггүй нь хоёр орны харилцааг улам гүнзгийрүүлэхэд түлхэц өгч байдаг.

Стратегийн сэтгэлгээний онцлог. Түүхэн болон газар зүйн хүчин зүйлсээс шалтгаалан хоёр улсын стратегийн соёл, сэтгэлгээнд соёл иргэншлүүдийг зааглагч, геополитикийн томоохон тоглогчдын (их гүрнүүд, макро бүс нутгууд, эсхүл соёл иргэншлүүд зэрэг) хооронд холбогч гэх байдлаар өөрийгөө үзэх хандлага тогтсон байна. Стратегийн энэхүү сэтгэлгээ нь үндэсний онцлог, уламжлал, шинэчлэлийн үнэт зүйлсийг үндэсний нэгдмэл үзэл санаа болгон нягтруулж буй үйл явцын тусгал юм. Хоёр улсын хувьд энэхүү төстэй үзэл санаа нь бүс нутгийн хэрэг явдалд идэвхтэй оролцох гадаад бодлогын төлөв хандлагыг тодорхойлж байна. “Бүс нутаг” хэмээх нь Туркийн хувьд Евро-Атлантын бүс нутаг болон Еврази/Ойрхи Дорнод гэсэн хосолмол утгаар, Монголын хувьд Ази-Номхон далай болон Еврази/Төв Ази гэсэн хосолмол утгаар ойлгогддог аж. Олон улсын асуудлаар хоёр улс ерөнхийлөө адил буюу төстэй байр суурь баримталж ирсэн нь ч үүнтэй холбоотой.

Улс төрийн ижилсэл. Хоёр улс ардчилал, улс төрийн олон ургалч үзлийг адилхан тууштай баримтлахын сацуу өөр өөрийн уламжлалт үнэт зүйл, үндэсний ашиг сонирхлыг дээдлэн, хамгаалахыг эрмэлздэг. Хүний эрх, эрхэм чанарыг нийтээрээ хүндэтгэн хүлээн зөвшөөрдөхийн сацуу нийгмийн байгуулал, ардчилсан тогтолцооны үндсийг ганхуулж болзошгүй хэт либерал үзлийн нэвтрэлтийг шууд хориглох биш гэхэд хүлээн авахгүй байх нийгмийн зөвшилцөл үүсэн бүрэлдсэн нь адил байна. Үүгээрээ хүний эрх, эрх чөлөөний үзэл санааг нийгмийн либерализм, төрийн эсрэг либертарианизмын үзэл сурталтай хольж хутгахгүй байх дархлааг буй болгож, эдгээрийг адилтган үзэх улам бүр өсөн нэмэгдэж буй хандлагаас эрс зөрж байгаагаараа онцлог юм. Ардчилал бол нэг загварт бүхнийг хамруулсан нэгэн хэвийн цутгамал биш, харин хүн төрөлхтний нийтлэг үнэт зүйлсийг уламжлалт үнэт зүйл, үндэсний язгуур ашиг сонирхолтой зөв хослуулах боломжтой.

Харилцан нөхөх ялгаа. Газар зүйн алслагдмал байдлаас үүдэлтэй зам тээврийн бэрхшээлээс шалтгаалан Монгол, Туркийн хооронд худалдааны эргэлт бага, эдийн засгийн хамтын ажиллагаа, солилцоо удаан байсаар ирсэн.

Монгол Улсын Ерөнхий сайдын санал болгосон хоёр улсын хооронд чөлөөт худалдааны хэлэлцээр байгуулах саначилга хэрэгжсэнээр эдийн засгийн хамтын ажиллагааг эрчимжүүлэхэд таатай нөхцөл бүрдэнэ.

Танин мэдэхүйн өсөлт. Хоёр улсын иргэдийн харилцан сонирхол, мэдлэг улам нэмэгдсээр ирлээ. Туркийн иргэдийн сонирхлыг зөвхөн Монголын түүх төдийгүй (гол төлөв монгол нутаг дахь эртний төр улсуудын үе дэх Түрэгийн хаант улсын түүх, түүнчлэн Их Монгол Улсын үе) Монголын тухай бусад мэдээлэл ч татах болсон. Харилцан танин мэдэхүйн орчин үежсэн хэлбэрийг хөхиүлэн дэмжих нь түүхийн мэдлэгээс ч дутахгүй, бүр илүү ач холбогдолтой байх болно.¹¹

Турк улс бол Монгол улсын “Туравдагч хөрш” гэсэн үзэл санааг хөгжүүлэх нь

Монгол улс БНТУ-ын харилцаа нь зөвхөн сүүлийн 55 жилээр тоологдохгүй юм. Монголчууд Түрэг угсаатны улс аймгуудтай нэн эртнээс холбоо харилцаатай явж ирсэн байна. Монгол улсад идэвхитэй хэрэглэдэг, уншиж ашигладаг түүхийн сурах бичиг, судлагааны бүтээлүүдэд эртний Түрэгийн тухай заавал үзэж судладаг юм. Тухайлбал, Монголын дунд сургуулийн 8-р ангид үзэх “Түүх” хичээл дээр гэхэд дараах агуулгаар сурагчдад заадаг. Үүнд:

МЭ 555-842 онд Монгол нутагт Түрэг угсааны улсууд ноёрхож байсан тухай өгүүлдэг.¹² / Мөн 11-р ангийн сурах бичиг,

[11] Niss.gov.mn/ archives/570/ 2023 оны 11 сард иш татав.

[12] А. Алтанбагана, 13-р тал; Samet Kalyoncu, “Moğolistan’ın Ortaokul Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4 (2022), s.429.

их дээд сургуулийн сурах бичгүүдэд Монгол улсад оршиж байсан Түрэгийн хаант улс болон бусад аймаг, ханлигуудтай хэрхэн харилцаж байсныг нэлээд тодорхой өгүүлсэн байдаг.¹³

Дараагийн нэг асуудал нь өнөөгийн Монгол улсын нутаг дэвсгэр дээр буй Түрэгийн үеийн түүх соёлын арвин их дурсгалууд орно. Өнөөгийн байдлаар Монгол улсад Түрэгийн үед болон түүнээс дараах үед ч хамаарах сонгодог дурсгал 14 орчим, бага дурсгал 120 орчим олноор байгаа бөгөөд энэ тоо улам бүр өсөж нэмэгдэх боломжтой юм. Энэ талаар дотоод гадаадын Түрэг судлаачид, түүхчид, үсэг бичиг судлаачид ихээхэн судлагаа хийсэн.¹⁴

Түүнчлэн асар олон археологийн олдворууд бий. Түүхэн харилцааны талаасаа ч, өв соёлын талаасаа ч, бичгийн дурсгал, иргэншлийн талаасаа ч эдгээр хосгүй нандин дурсгалууд нь Монголын ч Туркын хувьд ч хоёр орны харилцааг тод томруун илэрхийлэх бодит баримтууд юм. Дээр нь Турк улс яагаад Монгол улсын гуравдагч хөрш вэ гэдгийг илэрхийлэг нэгэн чухал утга учрыг тээж байгаа болно.

Тэдгээр руни бичгийн дурсгалууд, археологийн хосгүй өвүүд нь хоёр орны харилцаа хамтын ажиллагааны голлох нэгэн чиглэл яах аргагүй мөн билээ.

Ерөөсөө Гуравдагч хөршийн бодлогын нэг элемент нь түүхэн өв байдаг. Тухайлбал, Өмнөд Солонгосыг нь Зүүн Ази дахь Монгол улсын гуравдагч хөрш гэж үздэг. Албан баримт бичиг дээр ч тэгж заасан. Ингэж үзэх, хоёр орны ард иргэд ч бие биенээ ойлголцоход Монгол Солонгосын хоорондын өв соёл, түүхэн харилцаа чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Тухайлбал, Солонгосчууд Монголчуудтай адил хөх толбо-ыг их ярьдаг. Мөн Монгол хэлнээ

[13] Монгол улсын түүх. Их сургуулийн сурах бичиг. УБ. 2017. 109-115; Samet Kalyoncu, "Moğolistan'ın Lise Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2022), s.85.

[14] Ц. Баттулга, "Монголын руни бичгийн дурсгалын шинэ судалгаа". МУИС, Монгол судлалын Хүрээлэн. УБ. 2022. 1-р ботиос дэлгэрүүлэн үзнэ үү.

Солонгос хэлэнд орсон ормол үгс, Монголын эзэнт гүрний үеийн соёлын солилцоо түүний дотор тухайлбал махан хоолны соёл, архи, хувцас, үс засалт гээд олон судлагаа бий. Турк Монголын харилцааг судлахад ялгаагүй цаашид улам өргөн хүрээнд ижил төстэй соёлын өв, түүхэн дурсгалуудыг улам ихээр байнга судлах шаардлагатай байгаа юм.

Тийнхүү тогтмол уйгагүй судлаж, шинэ шинэ мэдлэг мэдээлэл нээж, тэдгээр шинэ хэрэглэхүүн хэвлэх нийтлэх хэрээр тухайн улстай тогтоосон Гуравдагч хөршийн үзэл санаа шинэ шатанд гарч байдаг.

БНТУ-ын тусламж

БНТУ нь Монгол улсад буцалтгүй тусламжийн хүрээнд дараах төсөл, барилга байгууламжид тусламж дэмжлэг үзүүлсээр иржээ. Үүнд:

- Хархорин-Хөшөө цайдмын 46 км авто зам барих (6.7 сая ам.доллар)
- Түрэгийн хөшөө дурсгалыг сэргээн хамгаалах (5 сая ам.доллар),
- Орхоны хөндийд Дэлхийн соёлын өвийн музей байгуулах (1 сая ам.доллар)
- Улсын клиникийн төв эмнэлгийн дэргэд Цусны төв байгуулах (251 мянган ам.доллар),
- Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газрын цахим архив төсөл
- Монгол, Туркийн найрамдлын цэцэрлэгт хүрээлэн төсөл.
- Бог малыг ээмэгжүүлэх “Хас цахим” төсөл.
- Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын төвөөс Эрдэнжзуу хийд хүртэл 2.4 км хатуу хучилттай зам тавих төсөл.
- Ерөнхий боловсролын дунд сургуулиудад 150 мянган ам.долларын сургалтын тоног

төхөөрөмж.

- Туркийн Засгийн газар 100 мянган ам.долларын хүнсний тусламж.

- “Мэргэн Тонюкукын авто зам” төсөл Улаанбаатар-Өндөрхаан чиглэлийн автозамын Ар

Жанчивлан рашаан сувилал руу салдаг цэгээс Мэргэн Тонюкукын хөшөө хүртэлх 10 км автозам барих төслүүдийг санхүүжүүлсэн байна.¹⁵

Монгол Туркын харилцааны нөхцөл байдал, боломж бололцоо

1. Монгол, Турк улсууд нь түүхийн эртний гүн хэлхээ холбоотой, ижил төстэй хэл, соёлтой улсууд,

2. Манай улс ардчилал, зах зээлийн тогтолцоонд шилжих үйл явцыг Турк Улс эхнээс нь дэмжиж, улс төр, эдийн засаг, соёл боловсрол, техникийн тусламж үзүүлж ирсэн,

3. Эдийн засгийн хөгжлөөрөө дэлхийд 19- д ордог бөгөөд 2023 онд эхний 10-т орох зорилт тавьж буй хөгжингүй улс,

4. Сүүлийн жилүүдэд манай иргэд Турк улсад олноор зорчих, ажиллах, суралцах болсон,

5. Манай улс Туркээр дамжин Европ, Америк, Африк хүрэх тээврийн шинэ гарцыг нээж ашиглах боломжтой,

6. Турк улс нь Эдийн засгийн хамтын ажиллагаа, Хөгжлийн Байгууллага ба НАТО-гийн гишүүн орны хувьд манай Үндэсний аюулгүй байдлыг бэхжүүлэх, гадаад таатай орчин бүрдүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх боломжтой юм.¹⁶

[15] Эх сурвалж: <https://mof.gov.mn/article/entry/Turkey> , Х. Анхбаяр, Монгол улсын Засгийн газар, БНТУ-ын Засгийн газар хоорондын хамтын ажиллагааны тухай, УБ хот, 2018 он

[16] Чулуунбаатарын Цэрэннадмид, “Монгол улсын “Гуравдагч хөрш”-ийн бодлого дахь Монгол, Туркийн харилцаа, хамтын ажиллагаа”, УБ хот, 2020 он , 94–р тал. Дээрх саналуудын доктор Д. Батхишиг дэвшүүлсэн юм.

Дүгнэлт

Монгол улс Турк улсын харилцааг ерөнхийд нь дүгнэж хэлбэл, эртний түүхэн харилцаа, түүхийн их өв дурсгал, өдрөөс өдөрт гүнзгийрэн хөгжиж буй найрсаг харилцаа, хамтын ажиллагаа зэрэг нь хоёр орны харилцааны давуу талууд мөн. Эдгээр БНТУ-ыг Монгол улсын Гуравдагч хөрш болгож буй үндэслэл гэж хэлж болно. Харин газарзүйн байршлын хувьд алс хол оршиж буй, Монгол улсын эдийн засгийн зарим салбарын хоцрогдол нь сул тал болно. Монгол улс болон Турк улсын харилцааны асар их боломжуудыг тээж буй бөгөөд ялангуяа Стратегийн Түншлэлийн харилцаа тогтооход ойртсон, хөдөө аж ахуйн салбарт буй нөөц, цаашид хөгжүүлж болох хамтын ажиллагааны хараахан ашиглаагүй байгаа салбарууд нь тус хоёр нь ирээдүйн чухал чиглэлүүд гэж үзэж байна.

Дээр нь уг судлагааг хийж байхад Монгол улсад эртний Түрэг, руни бичиг, археолгийн талаарх судлагаа нийт хийгдсэн судлагааны дийлэнх хувийг эзлэж, харин орчин үеийн Монгол улс БНТУ-ын харилцаа, тулгамдаж буй асуудлууд, шийдвэрлэх арга зам, орчин үеийн Туркын гадаад, дотоод бодлогын талаарх судлагаа бага хувийг эзлэж буй нь харагдсан бөгөөд энэ чиглэлээр илүү их судлагаа хийх шаардлагатай байна.

НОМЗҮЙ

- Д., Долгорсүрэн, “Гадаад бодлого ба Дипломат ажиллагааны харилцан хамаарал”, *Политологи XVII Эрдэм шинжилгээний бичиг*, N17 (505).
- Д. Мягмарсүрэн, “Хэджинг онол ба Монгол улсын Аюулгүй байдлын үзэл баримтлал”, *Политологи сэтгүүл*, N15 (476).
- Д. Уламбаяр, Монгол Улсын “Туравдагч хөршийн” бодлого: Онолын баримтлал, түүх, орчин үеийн зангилаа асуудалд”, *Монгол улсын үндэсний аюулгүй байдлын гадаад, дотоод орчны судалгаа, дүн шинжилгээ*, УБ., 2014.
- <https://mfa.gov.mn/documentation/55645>
- <https://mof.gov.mn/article/entry/Turkey>
- Kalyoncu, Samet, “Moğolistan’ın Ortaokul Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4 (2022), 421-440
- Kalyoncu, Samet, “Moğolistan’ın Lise Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2022), 76-95.
- Монгол улсын гадаад бодлогын үзэл баримтлал, 14.1
- Монгол улсын гадаад бодлогын үзэл баримтлал, 14.2
- Монгол Улсын Гадаад харилцааны зуун жилийн түүхийн тойм*, 1911-2011. УБ.
- Монгол улсын түүх*, Их сургуулийн сурах бичиг, УБ. 2017.
- [Niss.gov.mn/ archives/570](https://niss.gov.mn/archives/570)
- Үндсэн хууль*, 4-р бүлгийн 3-р зүйл, <https://legalinfo.mn/mn/detail/367>
- Х. Анхбаяр, *Монгол улсын Засгийн газар, БНТУ-ын Засгийн газар хоорондын хамтын ажиллагааны тухай*, УБ хот, 2018 он.
- Чулуунбаатар, Цэрэннадмид, “Монгол улсын “Туравдагч хөрш”-ийн бодлого дахь Монгол, Туркийн харилцаа, хамтын ажиллагаа”, УБ хот, 2020 он.
- Ц. Баттулга, “Монголын руни бичгийн дурсгалын шинэ судалгаа”, *МУИС, Монгол судлалын Хүрээлэн*, УБ. 2022.

TÜRK BASININDA MOĞOLİSTAN

Samet KALYONCU

Moğolistan Millî Üniversitesi

Bilim ve Sanat Okulu Tarih Bölümü

E-posta: sametkalyoncu@hotmail.com

ORC-ID: 0000-0003-4700-6613

GİRİŞ

Türkiye-Moğolistan ilişkileri üçüncü komşu politikasıyla devam etmekte olup iki ülke arasında öğrenci değişimi, dil hazırlık sınıfları gibi birçok program bulunmaktadır. Özellikle İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi ve Moğolistan Millî Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü arasında imzalanan protokol kapsamında her yıl 15 Moğol öğrenci, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'nde Türkçe dil hazırlık sınıfında eğitim görmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak Moğol öğrenciler Türk kültürünü yakından tanıyıp Türkiye gündemini takip etme fırsatını da yakalamaktadır.

Günümüzde Moğol araştırmaları artarak devam etse de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonraki süreçte süreli yayınlarda Moğolistan ve Moğollar hakkında ne gibi bilgilerin yer aldığı, gazete sayfalarındaki Moğol algısı hakkında herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Kaynak sınırlılığının olduğu bu alana yönelik olarak İstanbul Üniversitesi'nin "Gazeteden Tarihe Bakış Projesi" kapsamında halka açık hale getirilen gazeteler incelenmiştir. Elektronik ortamda ulaşılan gazetelerden toplam 43 tanesi çalışma kapsamında ele alınmıştır.

Gazetelere baktığımızda Moğolistan ve Moğollarla ilgili ilk haberlere 1929 yılında rastlamaktayız. 1930'lu yıllarda ise haberlerin sayısında artış gözlenmektedir. Özellikle 1935-1939 yılları arasında gazetelerde iki bini aşan haber bulunmuştur. Genel itibarıyla Moğolların siyaset, tarih, kültür, sanat, spor alanlarıyla ilgili dikkat çekici haberler ve görsellere yer verilmiştir.

Türk Basınında Moğollar: Tarih ve Dil Haberleri

Gazete sayfalarında hemen hemen her yıl Moğol tarihiyle ilgili haberler, yazı serileri, kitap tanıtımlarına rastlanmıştır. Özellikle Çingis Han'ın ilk yılları, onun hayatı ve çocukları başta olmak üzere birçok konuda detaylı bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Çingis Han'ın çocuklarından Ögedey, Hülegü hakkında yazılmış birçok roman yer almaktadır. Bunların haricinde Hunlar, Babürler, Çağatay, Kubilay dönemlerini geniş bir bakış açısıyla ele alan romanlar mevcuttur. Bu bölümde en ilgi çekici haberler ise 1930'lu yıllarda İç Moğolistan'da bulunan Çingis torunu Prens De Wang hakkında yazılmış olanlardır.

Prens Teh (De Wang, Demchug Dongrub), 1930'lu yıllarda İç Moğolistan'da bir Moğol devleti kurmak için mücadele etmiş Çingis Han'ın torunuydu.¹ Prens'in mücadelelerinden başlayarak özel hayatına kadar birçok konu ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır. Bazı görseller ise ilginç detaylar barındırmaktadır. Japonya'nın desteğiyle İç Moğolistan'da yeni bir devlet kurma girişimlerini aktaran haberler harita ve görsellerle zenginleştirilmiş olarak sunulmaktadır.

Çingis Han'ın doğumundan ölümüne kadar olan zaman dilimiyle ilgili konularda genel bir Çingis portresi de yer almaktadır. Bazı haberlerin birkaç yıl sonradan yeniden basıldığı gö-

[1] Зоригт Дорж, Дэ Ван, Адмон принт, Улаанбаатар 2011, s.13; Ayrıca bkz. Г. Хишигжаргал, Дэ Вангийн Хөвгүүний Өчил, Адмон принт, Улаанбаатар 2014.

rülmüştür. Ayrıca bazı yazılar aynı tarihlerde farklı gazetelerde de yayımlanmıştır. Yazılarda Ögedey'den genel olarak Oktay olarak bahsedilmiştir.

Yazı, Dil ve Edebiyat konularında büyük bir yoğunluk görülmektedir. Bazı yabancı dildeki tarihî romanlar Türkçeye tercüme edilerek gazeteye aktarılmıştır. Bunların çoğunluğu uzun bir seri şeklinde yer almıştır. Yazı serilerinin haricinde Moğolca söz varlıkları, eski vesikalar ve bazı destanlar hakkında da bilgiler mevcuttur. Uygurca, Çağatayca, Mançuca, Tunguzca gibi birkaç dil hakkında örnekler üzerinden benzerlikler, farklılıklar aktarılmıştır.

Türk Basınında Moğollar: Politika Haberleri

Gazete sayfalarında yer alan siyasî içerikli haberlerde Moğolistan'ın Rusya, Japonya ve Çin ile olan ilişkileri ön plana çıkmaktadır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı öncesinde meydana gelen Rusya-Moğolistan ve Japonya-Mançukuo mücadelesi hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır. Bazı gazeteler bu olayları günü gününe takip ederek gazete sayfalarına aktarmışlardır. Fakat bu haberleri Rus haber ajansları üzerinden takip etmişlerdir. Bunun yanı sıra Çin, Japon haber ajanslarının bildirileri üzerinden de bilgiler aktarılmıştır. Diğer taraftan Moğolistan'ın Avrupa ülkeleriyle olan ilişkilerine dair fazla haber bulunmamaktadır. Çin ile ilgili haberlere bakıldığında ise İç Moğolistan coğrafyası üzerine yazılmış haberler mevcuttur. Genel itibarıyla politika başlığı altında Japonya ve Rusya'nın Orta Asya üzerindeki çekişmeleri, Moğolistan ile Çin'in sınır sorunları ön plana çıkmaktadır.

Moğolistan'ın iç siyaset haberlerine baktığımızda ise 1937 yılında yaşanan "Büyük kıyım, Büyük terör, Represiya²²" gibi

[22] Represiya dönemi hakkında detaylı bilgi için bkz. Oğuz Kağan Bayraktar, Samet Kalyoncu, "Büyük Tasfiyenin Etki ve Sonuçları Bakımından Ülke Eksenli Bir Karşılaştırma: Azerbaycan ve Moğolistan", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 132/ 260, İstanbul 2022, 159-

adlarla anılan olaylarda idam edilen hükûmet yetkililerinden bahsedilmiştir. Bunların içerisinde Moğolistan'ın siyasî tarihinde önemli izler bırakmış olan Dogsom, Amar, Çoybalsan gibi isimler de bulunmaktadır.

Türk Basınında Moğollar: Kültür Sanat Haberleri

Arkeolojiden tarihe, coğrafyadan antropolojiye kadar birçok alanda haberler görsellerle aktarılmıştır. Bu haberlerden dikkat çekici olanlara bakıldığında "Amerika'da yirmi bin yıllık Moğol şehri bulundu", "Çingis Han'ın torunları", "Avrupa'da veya dünyanın değişik yerlerinde yaşayan Moğollar" hakkında geniş konular vardır. Politika haricinde gündelik yaşama dair özel konular da yer almaktadır. Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurulurken Moğolların gösterdiği yardımlar hakkında haberler de yer almaktadır.

Magazinsel haberlere bakıldığında Hitler'in Moğol kökenli olduğu, aşk, ihtiras konuları, ajanlık, Moğol elmasları, komünizm konuları çokça görülmektedir. Moğolların günlük hayatına dair bilgilerin yer aldığı haberlerde Çingis Han'ın hazinesi, Moğol kadınları, Moğol kumaşları, Moğollarda radyo hakkında geniş bilgiler yer almaktadır.

SONUÇ

Türkiye'deki süreli yayın arşivinde bulunan gazetelerde yapılan incelemede Moğolistan ve Moğollarla ilgili çalışmalarda hemen hemen her konudan haberler bulunmuştur. Bazı alanlarda sınırlı sayıda haber bulunurken bazı alanlarda elliden fazla haber bulunmuştur. Gazetelerde Çingis Han ve halefleri,

188; Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, "Stalin'in 'Büyük Temizlik' (Их хэлмэгдүүлэлт) Politikası: Kazakistan ve Moğolistan Örneği", *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, Edi. İlhan Şahin, Enkhbat Avirmed, Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul 2021, 155-167; Гэндэн Тогооч, *Гурван Түмэн Хүний Амь*, Шувуун Саарал Хэвлэл, Улаанбаатар 1999; Туяа С., "Дело No: 17093", *Улс Төрийн Хэлмэгдүүлэлт: Шалтгаан, Үр Дагавар, Сургамж*, Ред. Даш-Очир С., Конрад Аденауэр-Сан Хэвлэл, Улаанбаатар 2017, 251-269.

XVI. yüzyıla kadarki Moğol tarihi ile ilgili konulara sıkça rastlanmıştır. Dil yönünden ise daha çok Moğolca ile Türkçenin benzerlikleri üzerine haberlere rastlanılmıştır. İstanbul Üniversitesi “Gazeteden Tarihe Bakış Projesi” kapsamında İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, Merkez Kütüphane koleksiyonunda 1928-1947 yıllarını kapsayan 43 başlık yerel gazete çevrimiçi olarak taranmıştır. Bu 43 başlık gazetelerden 60626 tane haber taranmıştır. Bu haberlerden Moğol ve Moğolistan ile ilgili 5255 haber bulunmuştur.

KAYNAKLAR

- Anadolu, 4 Kasım 1937.
- Bayrakdar, Oğuz Kağan, Kalyoncu, Samet, “Büyük Tasfiyenin Etki ve Sonuçları Bakımından Ülke Eksenli Bir Karşılaştırma: Azerbaycan ve Moğolistan”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 132/ 260, İstanbul 2022, 159-188.
- Cumhuriyet, 29 Ocak 1935, 2 Ağustos 1935.
- Дорж, Зоригт, *Дэ Ван*, Адмон принт, Улаанбаатар 2011.
- Г., Хишигжаргал, *Дэ Вангийн Хөвгүүний Өчил*, Адмон принт, Улаанбаатар 2014.
- Haber, 30 Ocak 1935, 20 Ekim 1937.
- Kurmangaliyeva Ercilasun, Güljanat, “Stalin’in ‘Büyük Temizlik’ (*Их хэлмэгдүүлэлт*) Politikası: Kazakistan ve Moğolistan Örneği”, *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, Edi. İlhan Şahin, Enkhbat Avirmed, Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul 2021, 155-167.
- С., Туяа, “Дело No: 17093”, *Улс Төрийн Хэлмэгдүүлэлт: Шалтгаан, Үр Дагавар, Сургамж*, Ред. Даш-Очир С., Конрад Аденауэр-Сан Хэвлэл, Улаанбаатар 2017, 251-269.
- Son Telgraf, 19 Temmuz 1938.
- Тогооч, Гэндэн, *Гурван Түмэн Хүний Амь*, Шувуун Саарал Хэвлэл, Улаанбаатар 1999.

EKLER

Çingis Han görseli³

Prens The Wang otomobilinde⁴

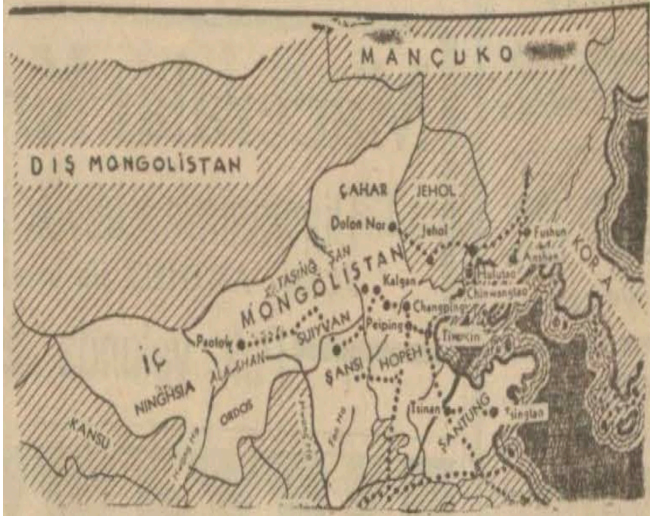
[3] Son Telgraf, 19 Temmuz 1938.

[4] Cumhuriyet, 2 Ağustos 1935.

Moğol hükûmetinin müstakbel krallığına aday olan Prens Teh⁵

Yeni kurulacak İç Moğolistan devleti haritası⁶

[5] Anadolu, 4 Kasım 1937, sayfa 6.

[6] Haber, 20 Ekim 1937.

Kuzey Moğolistan ve Japon kıtalarının taarruz istikametlerini gösteren harita⁷

Bir Moğol süvari kolu hareketten önce son teftişlerini yapıyor⁸

[7] Cumhuriyet, 29 Ocak 1935.

[8] Haber, 30 Ocak 1935

MOĞOLİSTAN'DAKİ TÜRK EDEBİYATI: DÜNÜ, BUGÜNÜ VE GELECEĞİ

Prof. Dr. Bold LUVSANDORJ

Moğolistan Bilimler Akademisi

Munkhbayar B.

GİRİŞ

Bir milletin millî edebiyat mirasında, o milletin ana diline çevrilmiş ve o milletin, halkın, ülkenin yerli edebiyatı ve kültürüyle bir arada olup kendi ülkesinin insanlarının tarihini, hayallerini, özlemlerini ve mücadelelerini, yaşantılarını, sosyal hayatını, yaşam alanını gösteren ve söz sanatının güzelliğini hissettiren eserler de bulunmaktadır. Bu tür edebi ürünlere çeviri edebiyat ürünleri denir. Herhangi bir ülkenin edebiyatındaki çeviri edebiyat ürünleri, o ülkenin edebi gelişiminin katalizörü olarak kabul edilmektedir.

Moğol çeviri edebiyatının temel amaçları şunlardır:

1. Moğol yazar ve sanatçılarına dünya klasiklerini öğretme fırsatını yaratmak,
2. Dünya edebiyatının en iyi yöntemlerini ve yenilikçi biçimlerini öğretmek,
3. İnsanları aydınlatmak ve geliştirmektir.

Modern Moğol Edebiyatı Tarihi'nin üçüncü cildinde de belirtildiği gibi:

"Bugün tercümanlarımız 120'den fazla ülkenin söz sanatı ustalarının eserlerini Moğolcaya çevirmiş olup Moğollar dünyadaki klasik eserlerin neredeyse yüzde 80'ini anadiliyle okuma olanağına sahiptir". Bu ise Moğol çeviri edebiyatının bağımsızlığını gösteren bir kanıttır. Peki Moğolca çeviri mirasında Türk edebiyatının yeri nasıl değerlendiriliyor? Biz bunu "Turkey's literary DIASPORA in Mongolia" olarak değerlendiriyoruz. Diaspora, belirli süreç ve kriterlerin üstesinden gelen özel bir kültürel olgudur. Moğolistan'daki Türk edebiyatına gelince; öylesine zengin bir iletişim ve gelişim yolunu yaratıp inşa edebildiği için bunu *geçmiş, bugün ve gelecek* olarak değerlendiriyoruz. Bunu açıklığa kavuşturmak için aşağıdaki literatür düzeylerini ele alalım.

1. Sözlü Edebiyat Kapsamında:

V. Propp ve V. Zhirmunsky öncülüğündeki sözlü edebiyat ve epik teorisyenleri destanın kökenini:

"Hayvan Destanları (başkahramanı bir mittten türeyen uyarlaştırıcı bir kahramandır), *Arkaik Destanlar* (işin övgüsü ile karakterize edilir; Karelo-Fin destanı "*Kalevala*"), *Ana-erkilden esas olarak bahsedilen hikayeler* (Gürcülerin "*Alpamış*"), *Sümer- Akad Destanları* (Eski Babil'in Masalları), *Tarihî Destanlar* (Orta Asya ve Kırgızların "*Manas*")"

şeklinde tasnif ederken "Masallarda Epik Dönem" diyerek bunun temel kanıtının Moğol-Türk Kahramanlık Destanı olduğunu öne sürmüşlerdir. Moğol-Türk destanlarının aynı kökene sahip olmasının sebebi ise:

- 1.Sosyo-ekonomik durumun benzemesi,
- 2.İki halkın aynı kökene sahip olması,
- 3.Moğol ve Türk halklarının uzun süredir aynı coğrafyada beraber yaşaması gibi kriterlerin önemli bir etkisi olmuştur. Bir masalın temel özellikleri şunlardır:
 - 1.Masalsı anlatım fazla; tarihî olay az anlatılır.
 - 2.Pek çok açıdan birbirlerine benzerler.
 - 3.Ataerkilliği yansıtan – kahramansı bir evlilik söz konusudur.
 - 4.Çeşitli olağanüstü varlıklar ile yapılan mücadelelere yer verilir.

Bütün bunlar Türk-Moğol destanlarının ana konusu olmaktadır. Kahramanlık destanlarının yanı sıra Türk halk hikâyeleri ve atasözlerinin tercümelerinin de yapılması, düşünce birliğinin bir diğer göstergesidir.

Sözlü edebiyatın bir sonraki önemli türü masallardır. Moğolistan'daki Türk halk masalları mirasına bakıldığında, halkın hayallerini ve iç huzurunu yansıtan "Kırk Çeri Masalı", "Kral ve Kraliçe Masalı", "Çeri Masalı" gibi halk masalları bulunmaktadır. Ayrıca Türk atasözlerinden

Altın ayakkabılar bile aynı ayağa giyilir.

Kaybedip öldü de canlanması yok.

Korkak kralın cahil bakanı.

Zengin adamın başında şemsiye, yoksulların başında tokmak.

Otuz yıllık mutluluk yok, otuz yıllık acı yok.

Tek göz, göz değil; tek oğlan, oğlan değil.

gibi atasözleri Moğolcaya çevrilip Moğol edebiyatında yayılmıştır.

Sözlü edebiyat, halkın millî düşünce ve duygusunun mü-kemmel bir ifadesidir ancak tür bakımından öne çıkan kendine

özgü özellikleri olan bir söz sanatıdır. Örneğin halk masalları insanın hayatından, gelişiminden, çatışmalarından, sıkıntılardan kurtulmaya yönelik hayallerini ve iç duygularını yansıtırken atasözleri daha çok hayatın sınıdığı gerçek deneyimlerin ve derslerin içeriğini ifade eder. Bu açıdan bakıldığında sözlü edebiyat, halkı tanımanın, anlamının kültürel yönünün “ilk” anahtarıdır. Moğol çeviri edebiyatında Türk folkloruna ait eserlerin ve sözlerin bu şekilde çevrilmiş olması iki ülke halkları arasındaki güven ve karşılıklı anlayışın temellerinin çok önceden atıldığını göstermektedir. Özellikle burada ele aldığımız, *“korkak kralın aptal bakanı”* atasözünün gerçek yaşam tecrübesinin, Bilge Tonyukuk (646-732) Yazıtı’nın fıkriyle benzer bir ilişki içinde olduğu vurgulanmaktadır. Bu, anlatıların bir yandan birbirlerini tamamladığını gösteriyor, diğer yandan da sözlü ve yazılı eserler arasındaki iletişim sorununun gerçek bir örneğidir. Yani sözlü edebiyat yazılı edebiyata ve anıtlara mı yansıdı, yoksa yazılı edebiyat sözlü edebiyatı mı etkiledi ve yazılı edebiyat da sözlü edebiyat gibi yayıldı mı? gibi teorik problemleri ele almak için iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Her halükârda Türk folklorunun üç düzeyli çevirisi, Türk diasporasının sistemini oluşturan ana, önemli ve temel üç düzeyli çeviridir ve bu tür üç düzeyli çevirinin Moğol çeviri edebiyatında özümsemesi önemli bir kaynaktır.

2. Eski Yazılı Eserlerdeki Sanatsal Düşünce

Orhun Yazıtları, Moğolistan’daki Türk edebiyatının eşsiz bir kanıtıdır. Bunlar arasında Bilge Tonyukuk (646-732) Yazıtı da yer almaktadır. Bu anıt dil, tarih, etnoloji ve eskiçağ araştırmaları açısından önemli bir eser olmakla beraber Türk edebiyatının ele aldığımız anıtlarından biridir.

Edebiyat teorisinde yazılı edebiyat kavramı aşğıdaki gibidir:

- Sanatsal düşünceye dayalı,
- Bir çeşit atmosfer hissedilen,
- Uzay ve zaman ifadeleriyle,
- Değerler, değerlendirmeler ve deneyimleri özümseyen,
- Sorun-değer içeren eser olarak kabul edilir ve yorumlanır.

Bu teorik anlayışa dayanarak Bilge Tonyukuk (646-732) Yazıtı'na baktığımızda:

"Herhangi bir yerdeki kağanı olan halkta benim gibisi varsa ne sıkıntıları olacaktı? Türk Bilge kağan ülkesinde tamamladım. Ben Bilge Tonyukuk."

Bu sıradan bir ders niteliğindeki uyarı değil, hayatı boyunca devlet işlerinde sadakatle çalışan Bilge Tonyukuk'un çalışma hayatı boyunca edindiği **deneyim, ders** ve **anlayış** ile hükümetin doğru yönetilmesi için en önemli şeyin ne olduğunu ve düşündüklerini yazdırdı. Yaşantısı boyunca başından geçenleri değerlendirerek bunun sonucunda da bazı **deneyimler ve görüşler geliştirmiştir**. Dolayısıyla böyle bir anıt eski dönemlerin edebi gelişiminin eşsiz bir örneğidir.

Moğolistan ile Türkiye'nin kültür ve düşünce birliğini gösteren sonraki çalışmalardan biri de "Moğolların Gizli Tarihi"dir. Akademisyen Ts. Damdinsuren:

"Gizli Tarih'in dilinde epeyce alıntı kelime mevcuttur. Bunların çoğu Çince ve Türkçedir. Örneğin; Cengiz'in annesi Öülen Üjin. Cengiz'in eşinin adı Börte Üjin'dir. Ujin, Çince Fujin'dir. Asilzadenin karısı Fujin'dir. Bunun dışında chung "büyük bardak", luusa "looze", un-khan "wang-khan", sengün "asker" §273 xiaozhe "hizmetçi" gibi birçok Çince kelime mevcuttur. Moğolların Gizli Ta-

rihi'ndeki Türkçe alıntı kelimelerden bazıları; bor "meyve şarabı", bulha "düşmanlık", hörşis "komşu", sarhud "içki", tengis "deniz" Ulug-tag "büyük dağ" gibi alıntı kelimeler vardır. Ayrıca Wang Khan'ın küçük kardeşi Jaha Hambo adında bir adam vardı. Burada ünvanı olan hambbo Tibetçe alıntı bir kelimedir. Çince ve Türkçe dışındaki diğer dillerden alıntı kelimeler azdır." (Ts. Damdinsüren "Mongolin uran zokhiolin toim-l bot" UB, 1957)

şeklinde ifade etmiştir. Ayrıca, "Moğolları Gizli Tarihi" 1949 yılında Türk bilim adamı Ahmet Temir tarafından, 2016 yılında ise araştırmacı Mehmet Levent Kaya tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Araştırmacı Mehmet Levent Kaya'nın Moğolistan Devlet Üniversitesinde okuyup Profesör D. Baasanbat'ın öğrencisi olduğunu, Altay araştırmalarının yanı sıra Moğolca şiir ve hikâyeler de yazdığını belirtmek istiyoruz. Bu ürünlerin Moğolca yazılmış Türk edebiyatına ait bir olgu olduğu gerçeğinin özellikle dikkate alınması gerekmektedir. Aynı zamanda Türk kültürünün yayılış ve dağılım çalışmalarına kaynak teşkil ettiğini söylemek gerekir.

Böylece Moğol-Türk sanat düşüncesinin sözlü ve eski yazılardaki ortak yönleri ve iletişim durumu dikkate alındığında:

1. Moğol ve Türk milletleri eski çağlardan beri ortak bir zihniyete sahiptir.
2. Bu durum iki milletin ortak kültürel özelliklerine katkıda bulunmuştur.
3. Ortak düşünce anlayışı hâkimdir. Kültürel asimilasyon olgusu-yerelleşme karakteristik hâle gelmiştir.

3. XX. Yüzyılda Moğolistan'da Türk Edebiyatı

20. yüzyılda Türk edebiyatının Moğol edebiyatına güçlü bir şekilde girmeye başladığı dönemin 1950'li yılların sonu olduğu

söylenabilir. 1958 yılında Taşkent'te düzenlenen "Asya-Afrika Yazarlar Birliği Birinci Toplantısı"nın bunda önemli bir etkisi olmuştur. Bundan sonra Nazım Hikmet'in eserleri Moğolcaya çevrilmeye başlanmış ve kendisi Moğol yazar ve sanatçılarla yakın ilişkiler kurmuştur. Bu yazarlar arasında Ts. Damdinsüren, D. Sengge, Ç. Çimed ve B. Baast gibi isimler yer alır.

Akademisyen Ts. Damdinsüren "Taşkent'e Geliş Günümün Anısına" başlıklı konuşmasında şöyle der: "Ünlü Türk şairi Nazım Hikmet ile tanıştım. Ona selam vererek elini sıktım ve 'Ben Moğol bir yazarım' dedim. O da 'Biz tanışıyoruz. Biz ikimiz eski tanışız' diye cevap verdi. Birkaç yıl önce Viyana'da tanışmıştık. Nazım Hikmet bunu unutmamıştı.

Türkiye yazarlar birliği konferansına kimseyi göndermediği için Nazım Hikmet yurt dışından gelmişti. "Türkiye'den kaç yazar geldi?" diye sorulduğunda Nazım Hikmet şakayla, "Ben Türkiye delegesinin lideri ve üyesiyim. Bu da Türkiye delegasyonunun tamamıdır" dedi. Drujba Dergisi'nin dokuzuncu sayısında onun bir şiiri yayımlandı. Bu şiirin ilk birkaç dizesi şu şekildedir:

*Memleketim, memleketim, memleketim,
Ne kasketim kaldı senin ora işi
Ne yollarını taşımış ayakkabım.*

Nazım Hikmet Türkiye'de 17 yıl hapis yattı ve zar zor yurt dışına kaçtı. O tarihten sonra Türkiye'ye dönmek için izin alamadı. Bulunursa hapse girecekti. Bunun nedeni, Türk yetkililerin Amerika'nın saldırgan politikasından etkilenmesi ve ülkesine önem veren kutsal ve dürüst insanlara zulmetmenin orada artık aşırı hâle gelmesidir.

Çalışmamızda Türkiye hakkında neler var? Öncelikle belirtmek gerekir ki, Nalayh ve Orhun gibi yerlerde eski Türk yazıtları vardır. Atalarımız da Türkiye'yi farklı adlandırıyordu. Ünlü

“Yengeç, Kedi ve Fare Hikayesi” kitabında yüksek burunlu yaşlı bir adam “Hunheer’li bir adam gibi” şeklinde tanımlanmıştır. Moğollar Türkiye’ye *Hunheer* adını vermişlerdi. Çünkü Türklerin eski padişahı bu ünvanı taşıyordu. Bu kayıtlar Moğolların geçmişte Rusya ve Çin dışında başka ülkeleri tanımadıklarını söyleyen bazı “alimlerin” söylemlerinin hâlâ hatalı olduğunu gösteriyor diyen D. Sengee:

Sıcak elini tutamadım, güzel yüzünü göremedim
Siyah da sarı da olsa rengin sis için önemi yok
Fakat tüm dünyaya tanındık geldi
Güzel kalbini biliyoruz, iyi biliyoruz
Doğduğun ülkeyi üzüntüye soktu
Türk diktatörlerinin kapkaranlık zindanlarından
Halka heyecan, ihtişam oluyor
Kusursuz kalbini bilmeyen yoktur
Ben uzak diyarın insanı Nazım, Moğolistan’dan bir parçayım
Eski kitaplardan biliyorsundur, yurdumuzu
Hayır, eski Moğolistan değil, yeni Moğolistan
Ben bağımsız dönemin Moğol’uyum
Altın güneş avuçla kapatılamadığı gibi
Tertemiz gerçek hapiste tutulmaz
Demir parmaklıkların arkasından sızıyor doğruluğun
Bütün engelleri aşarak Moğolistan’a ulaştın
Şöhretin kanatlandı, gerçekliğe güç verdi
Halk ile dostluk kurup hayatını mücadeleye adadı
Öylesine korkusuz bir güç her ne olursa olsun yalnız değildir
Toprak ananın bütün dürüst insanları seninle birlikte
Vatansever biri zulüm etmeyi bilmez
Memleketim insanının öfkesi artıyor
Kıymetli seni serbest bıraksın Türk hükümeti

Hevesli şekilde ümit eden milyonlarda sesi bir araya getiriyor şiirini yazmıştır. D. Sengee’nin öğrencisi Ç. Çimed “Macel-

lan Nereye Gitti?" belgeselinde "1930'lardan itibaren KUTV'da okuyan Türk şair Nazım Hikmet, daha sonra bana Eldev-Oçır ve kıdemli parti üyesi ve gazeteci B. Banzragç ile çalıştığını söyledi. Ayrıca o dönemde bir romanında KUTV'dan bahsederken Moğol öğrencilere değinmişti." der. Bu tarihten itibaren yirminci yüzyılın Moğol çeviri edebiyatında Nazım Hikmet de yer almıştır. Ardından 2022 yılında Nazım Hikmet, Moğol Ulusal Radyosu'nun "XX. Yüzyıl" serisine dahil edilmiş ve Türk şiirinin klasik bir temsilcisi hâline gelmiştir. Bu durum, bugün Moğolistan'daki tanınırlığının ne kadar büyük olduğunu göstermektedir.

Moğolistan'da büyük yer edinen yazarlardan biri de Aziz Nesin'dir. Ünlü Türk hicivcisi, eserlerini "Ağaçkakan" gibi bir dizi profesyonel dergide yayımladı. 1960'lı yıllardan itibaren de eserleri tercüme edilip yayımlandı. "Kadın Olsaydım" adlı eserini T. Sodnomdarja Rusça'dan Moğolcaya tercüme etmiştir. Ayrıca mizahi öykülerinden oluşan bir derleme, çevirmen J. Ozhgoosh tarafından "Beni Kes" adı altında tercüme edilip yayımlanmıştır.

Aziz Nesin ile ilgili ilginç bir gerçek de modern Moğol edebiyatının (2000'den sonraki) sanatsal anlayış ve kuramsal yapısında, biyografinin yeniden şekillenmesinde etkili olan Japon Udo Toshio; Amerikalı film yönetmeni, yapımcı ve yazar Quentin Tarantino gibi yabancı yazarlarla birlikte "Pazar Eğlencesi" hikayesinde bir araya gelmiş olmasıdır.

G. Orçin tarafından Reşad Runi Güntekin'in "Aşk Mektupları", Nail Gürel'in "Halkını Öp" adlı eserleri Moğolcaya tercüme edilmiştir. Muzaffer İzgü'nün "Ehliyet Alan Adamın Maceraları"; Aziz Nesin'in "Cerrahlar", "Arabanın Kapısı", "Bay Düdük", "Cevap Almış", "Kırk Yıl Önce", "Modernleşme"; Rifat Ilgaz'ın "Bu Senin Yapacağın İş Değil", "Aradığım Apartman", "Suyu Isıtıp Banyo Yapın", "Karpuz" ve "Eski Şeyler Alacağım" gibi mizahi romanları Moğol okuyucuların beğenisine sunulmuştur.

Bu tür yazıların yayılmasında, günümüzde toplumsal ilerleme ve internet kaynaklarının gelişmesi sebebiyle dünyamızın “düz” hâle gelmesi, bilgi alma ve yayma imkânları olumlu bir etki yaratmaya devam etmektedir. Örneğin Facebook, We-Chat ve diğer sosyal medya platformlarında Türk yazarların eserlerinin Moğolcaya yapılmış yeni tercümeleleri yer almaktadır. Aziz Nesin’in “Kedi Neden Kaçtı?”, “Şimdiki Çocuklar Harika” gibi birçok eseri bu platformlarda Moğolcaya çevrilmiştir.

Çocuk edebiyatı her milletin edebiyatında geniş bir yer tutar. Bu nedenle Moğol çeviri edebiyatına ait eserleri çeviren yazarların odaklandığı alan, çocuk edebiyatının en iyi eserlerini çevirip tanıtmak ve böylece yaratıcı deneyimlerini yaymaktır. Bu açıdan bakıldığında Türkiye’de çeşitli dönemlerde yazılmış çocuk edebiyatının en iyi yazarlarının eserleri Moğolcaya çevrilmiştir. Örneğin Tevfik Fikret’in “Hayat”, Ahmet Uysal’ın “Elma”, Fazıl Hüsni Dağlarca’nın “Evim”, “Açık Saray”; Tahsin Saraç’ın “Çocuklar Kardeş Oldu Mu?” gibi eserleri Moğol çocuk edebiyatı eserleri mirasında övgüye layık bir yer edinmiştir.

Bu eserler hem sosyal psikolojiye dost olmaları hem de insanları sevmeye ve onlara saygı duymaya idealini geliştirme gayesine sahip oldukları için çocuklara saygı duyan Moğollara yakındır. Bu açıdan bakıldığında bu romanların tasvir ve anlatım açısından Moğol çocuklarına yakın olduğu ve onları etkileme gücüne sahip olduğu belirtilmelidir.

4. 2000’den Sonra

19. yüzyılın başı, 20. yüzyılın sonlarından itibaren dünya edebiyatında anlatı türünün gelişimi güçlenmiştir. Bu yaratıcı düşünme süreci Türk edebiyatında da yaşandı ve Nobel ödüllü bir yazar doğdu. Bu olay dünya edebiyatında büyük bir etki bırakmış ve Nobel ödüllü yazar Orhan Pamuk’un eserleri birçok dile çevrilerek okunmuştur.

Orhan Pamuk'un yazdığı 6 roman, Moğolcaya çevrilerek yayımlanmıştır. Bunun dışında Orhan Pamuk'un pek çok romanı internette tercüme edilmiş olarak yayınlanmaktadır. Sonuç olarak o ve diğer ünlü Türk yazarları hakkındaki bilgiler 2022 yılında Moğolistan Bilimler Akademisi Dilbilim Enstitüsü edebiyat araştırmacıları tarafından yayımlanan "Moğol Edebiyatı Ansiklopedisi"nde yer almıştır.

SONUÇ

Bunlardan hareketle Moğolistan'daki Türk edebiyatı:

1. Derin kültürel geleneklere sahiptir (sözlü kültür, sözlü gelenek, sözlü edebiyat ve eski yazıtlarda sanatsal düşüncenin değeri).
2. Bu zengin geleneğe dayalı olarak modern Türk edebiyatının en iyi yazarlarının ve eserlerinin tercümeleri bulunmaktadır (İki ülke arasındaki resmi iş birliğinin sonucu; eğitim, kültür, bilimsel iletişim alanında iş birliği).
3. En iyi Türk romanlarının çeviri sistemi oluşturuldu.
4. Gelecekteki eğilimler: Türk dili ve kültürünün iletişim ve iş birliği, anlayış ve dostluk avantajlarına dayanan kapsamı genişlemeye devam edecektir.

МОНГОЛ ДАХЬ ТҮРЭГ УРАН ЗОХИОЛ: ӨНГӨРСӨН, ОДОО, ИРЭЭДҮЙ

Л. Болд

Академич, Монгол улсын Шинжлэх Ухааны Академи

Б. Мөнхбаяр

Аливаа улс үндэстний үндэсний уран зохиолын өв санд, тухайн үндэстний эх хэлээр орчуулагдан, тэр үндэстэн, ард түмэн, улс орны уугуул уран зохиол, утга соёлтой нь хамт зэрэгцэн оршиж, өөрийн улс орон ард түмнийхээ үүх түүх, хүсэл мөрөөдөл, санаа сэтгэл, зөрчил тэмцэл, ахуй амьдрал, нийгмийн аж байдал, ахуй орчныг үзүүлж, үгийн урлагийн гоо сайхныг мэдрүүлдэг өөр нэгэн зохиолууд байдаг. Ийм уран зохиолыг ОРЧУУЛГЫН УРАН ЗОХИОЛ гэдэг. Ямар ч улсын утга зохиолд орчуулгын уран зохиолыг утга зохиолын хөгжлийнх нь нэгэн хурдасгуур гэж үздэг.

Монголын орчуулгын уран зохиолын үндсэн зорилго нь:

1. Монголынхоо зохиолч уран бүтээлчдэдээ дэлхийн сонгодог уран зохиолоос суралцах боломжийг нь нээж өгөх
2. Дэлхийн уран зохиолын туурвил зүйн шилдэг арга, шинэлэг хэлбэрт суралцуулах,
3. Хүн ардаа соён гэгээрүүлж, хөгжүүлэн боловсруулахад оршиж байсан билээ.

“Монголын орчин үеийн уран зохиолын түүх – III боть”-д тэмдэглэснээс үзвэл:

“Өнөөдөр манай орчуулагчид дэлхийн 120 гаруй орны үгийн урлагийн мастеруудын бүтээлийг монгол хэлээр орчуулж, монголчууд дэлхийн сонгодог зохиол бүтээлийн 80 шахам хувийг эх хэл дээрээ унших бололцоотой болсон”

нь Монголын орчуулгын уран зохиолын бие даасан байдлыг илтгэх баримт болж байна. Тэгвэл Монгол орчуулгын зохиолын энэ өв санд Туркийн уран зохиолын эзлэх байр суурийг хэрхэн үнэлж байна вэ?

Үүнийг бид “Turkey’s literary DIASPORA in Mongolia” гэж үнэлж байгаа болно. Diaspora гэдэг бол ТОДОРХОЙ ҮЙЛ ЯВЦ, ШАЛГАРЛЫГ ДАВАН ТУУЛЖ БАЙЖ ХЭРЭГЖДЭГ СОЁЛЫН ОНЦГОЙ ҮЗЭГДЭЛ. Монгол дахь Турк уран зохиолын тухайд: харилцаа холбоо, хөгжил дэвшлийн ийм баялаг замналыг буй болгож, бүтээж байгуулж чадсан учраас бид ийнхүү ӨНГӨРСӨН, ОДОО, ИРЭЭДҮЙ гэж авч үзэж байгаа юм. Үүнийг тодорхой болгохын тулд утга зохиолын дараах түвшний хүрээнд авч үзье.

1. АМАН ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭНД:

В. Пропп, В. Жирмунский тэргүүтэй аман зохиол, Баатарлаг туулийн онолчид Баатарлаг туулийн гарал үүслийг:

Адгуусны тууль (Домог үлгэрээс үүсэлтэй гол баатар нь соёлжуулагч баатар), Хуучирсан баатарлаг туульс (хөдөлмөрийг магтан дуулсан шинж чанартай. Карело-Фины баатарлаг тууль “Калевала”), Эхийн эрхт ёсны тухай голлон өгүүлдэг нартын үлгэрүүд (Гүржийн “Алпамыш”) Шумер-Аккадын бичгийн тууль (Эртний вавилоны үлгэрүүд) Түүхэн баатарлаг тууль (Дундад Ази, Киргизийн “Манас”)

гэж ангилж үзэхдээ “ҮЛГЭРТ ТУУЛИЙН ҮЕ” гээд үүний гол баримт нь МОНГОЛ-ТУРКИЙН БААТАРЛАГ ТУУЛЬ болно гэж үзжээ. Монгол Туркийн баатарлаг тууль нь ямар учраас ийнхүү нэг гаралтай байна гэхээр:

1. Нийгэм эдийн засгийн байдал нь төстэй
2. Эдгээр үндэстний үүсэл гарал нь нэг үндэстэй
3. Монгол Турк угсаатнууд удаан хугацаанд хоорондоо хутгалдан байсан түүхтэй зэрэг шалгуур томоохон нөлөө үзүүлжээ. Эндээс Үлгэрт туулийн үндсэн шинжийг томъёолбол:

1. Үлгэрлэг өгүүлэмж ихтэй, түүхийн зүйл бага
2. Туулиуд хоорондоо олон юмаар хоорондоо төстэй
3. ЭЦГИЙН ЭРХТ ЁСНЫ ТУСГАЛТАЙ - БААТАРЛАГ ГЭРЛЭЛТ
4. ЭЛДЭВ ЯНЗЫН МАНГАС ЧӨТГӨРТЭЙ ХИЙХ ТЭМЦЭЛ

Энэ бүхэн нь Турк Монголын туульсын үндсэн сюжет нь болдог юм. Тэгвэл баатарлаг туулиас гадна Турк ардын үлгэр, зүйр цэцэн үгийн орчуулга хийгдсэн нь сэтгэлгээний нэгдмэл байдлыг илтгэх бас нэгэн үзүүлэлт болж байна.

Аман зохиолын дараачийн нэгэн томоохон төрөл зүйл бол Үлгэр билээ. Монгол Улсад Турк ардын үлгэрийн өв санг үзвэл Туркийн ард түмний хүсэл мөрөөдөл, дотоод сэтгэлийн амар амгаланг тусгасан “Дөчин түшмэлийн үлгэр”, “Хааны хатны үлгэр”, Түшмэлийн үлгэр” гэх мэт ардын үлгэрүүд байна. Тэгвэл үүнээс гадна Турк ардын

1. Алтан гутал ч бай
Адилхан хөлд өмсөнө
2. Алдаж үхлээ гэвч
Амилах нь үгүй
3. Аймхай хаанд
Ухаангүй сайд
4. Баяны толгойд шүхэр
Ядуугийн толгойд муна

5. Гучин жил жаргах нь үгүй

Гучин жил зовох нь үгүй

6. Ганц нүд нүд биш

Ганц хүү хүү биш

тэргүүт зүйр цэцэн үгс монгол утга зохиолд орчуулагдан түгжээ. Аман зохиол нь тухайн ард түмний үндэсний сэтгэлгээ мэдрэмжийн төгс илэрхийлэл байдаг ч, төрөл зүйлийн хувьд төвшнөөрөө ялгардаг өөрийн онцлог бүхий үгийн урлаг байдаг. Тухайлбал ардын үлгэр нь ард түмний ахуй амьдрал, хөгжил хөдөлгөөн, зөрчил тэмцэл, зовлон бэрхшээл энэ бүхнээс ангижрах гэсэн ардын хүсэл мөрөөдөл, дотоод сэтгэлийг илүүтэй тусгасан байдаг бол зүйр цэцэн үгс нь амьдралаар шалгагдсан үнэн бодит туршлага, сургамж сануулга болох агуулгыг илүүтэй илэрхийлдэг.

Энэ үүднээс нь үзвэл тухайн ард түмнийг зөв таних, зөв ойлгох, зөв ухаарах соёлын талын “анхны” түлхүүр нь аман зохиол болж байна. Тэгвэл Монгол орчуулгын утга зохиолд Турк ардын аман зохиол ийнхүү орчуулагдан, идээшсэн нь хоёр орны ард түмний итгэлцэл, ойлголцол, бие биеэ зөв танин мэдэх харилцааны нэгэн үндэс, суурь эртнээс тавигдсаныг харуулж байгаа билээ. Нэн ялангуяа энд онцлон авч үзэхэд “Аймхай хаанд Ухаангүй сайд” гэсэн зүйр цэцэн үгийн амьдралаар шалгагдсан үнэн бодит туршлага нь Тоньюкук мэргэн (646-732)-ий гэрэлт хөшөөний бичээсний үзэл санаатай нэгэн ижил харьцаатай байгаа нь нэг талаар харилцан бие биеэ нөхөж байгааг харуулсан өгүүлэмж нөгөө талаар аман ба бичгийн зохиол, дурсгалын харилцаа холбооны асуудлын бодит жишээ болж байна. Өөрөөр хэлбэл энэ нь аман зохиолоос бичгийн зохиол, дурсгалд нөлөөлсөн үү?, эсвэл бичгийн дурсгал зохиолоос аман зохиолдоо нөлөөлж, бичгийн зохиол нь аман зохиол мэт түгэн дэлгэрсэн үү? гэдэг онолын асуудлыг авч үзэх сайхан жишээ болж байна.

Ямар ч атугай Турк ардын аман зохиолын гурван түвшний орчуулга хийгдсэн байгаа нь турк diaspora-гийн тогтолцоог бүрдүүлж байгаа гол, чухал, үндсэн гурван түвшинд орчуулга хийгдэж, ийм гурван түвшний баримтууд Монгол орчуулгын утга зохиолд идээшсэн байна гэдэг нь чухал сурвалж мөн.

2.ЭРТНИЙ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ ДАХЬ УРАН САЙХНЫ СЭТГЭЛГЭЭ:

Орхон бичгийн дурсгал нь Монгол дахь түрэг уран зохиолын содон баримт болдог юм. Үүнд, жишээ нь: Тоньюкук мэргэн (646-732)-ий гэрэлт хөшөөний бичээсийг дурдаж болно. Энэ дурсгал нь хэл, түүх, угсаатан, эртний судлалын чухал баримт болохын сацуу бидний авч үзэж буй Турк уран зохиолын дурсгалын нэг болж байгаа юм.

Утга зохиолын онолд: БИЧГИЙН ЗОХИОЛ хэмээх ойлголт, ухагдахууныг:

Уран сайхны сэтгэлгээнд суурилсан

- Ямар нэгэн уур амьсгал (atmosphere) мэдрэгдэж байгаа
- Орон зай, цаг хугацааны илэрхийлэл бүхий
- Үнэлэмж, Үнэлэлт, Туршлага шингэсэн
- Асуудал – Үнэт зүйлтэй бүтээл гэж үзэж, тайлбарлах болжээ.

Онолын энэ ойлголтонд тулгуурлан Тоньюкук мэргэн (646-732)-ий гэрэлт хөшөөний бичээс үзвэл:

“Ямар ч газрын хаантай ард түмэнд мунхаг (түшмэл) байвал, (түүнээс илүү) гай зовлон (гэж) юу байх билээ. (Ийн учир) түрэгийн ухаант цэцэн хааны харьяат түмэнд (үүнийг) цэцэн Тоньюкук би (гэрээслэн) бичүүлэв” (Л.Болд “Орхон бичгийн дурсгал-III”)

Энэ бол жирийн нэгэн сургамжийн агуулга бүхий сануулга бус, төрийн хэрэгт насан өндөр болтлоо үнэнчээр зүтгэсэн Тоньюкук мэргэний ажил амьдралын явцад таньж мэдсэн ТУРШЛАГА, СУРГАМЖ, УХААРАЛ, төрийг зөв жолоодоход юу хамгийн чухал болох талаар өөрийнхөө бодож бясалгаж тунгаасан зүйлээ хэлж бичүүлсэн, өөрийн туулж өнгөрүүлснээ үнэлж, дүгнэсэн, улмаар тодорхой ТУРШЛАГА, ҮЗЭЛ БАРИМТЛАЛ ДЭВШҮҮЛСЭН. Тиймээс энэ мэт дурсгал нь нэн эртний үеийн утга зохиолын хөгжлийн өвөрмөц жишээ болох юм. Чухам өдгөө цагийн уран бүтээлийн туурвил зүйн сэтгэлгээгээр авч үзвэл БАРИМТАТ ЗОХИОЛЫН ҮНЭЛЭМЖ БҮХИЙ БҮТЭЭЛ болж байгаа юм.

Тэгвэл Монгол Туркийн соёл сэтгэлгээний нэгдмэл байдлыг харуулах дараачийн нэгэн бүтээл бол “Монголын нууц товчоо” мөн. Академич Ц.Дамдинсүрэн:

“Нууц товчооны хэлэнд гадаадаас нэвтэрсэн үг нэлээд тохиолдож байна. Хамгийн олон нь хятад, турк үгнүүд болно. Чингисийн эхийг Өүлэн үжин. Чингисийн эхнэрийг Бөртэ үжин гэж байна. Үжин гэдэг нь Хятадын фүжин гэсэн үг юм. Язгууртан хүний гэргийг Фүжин гэдэг байна. Чун /том аяга/, лууса /хятадаар лоозэ/, ун-хаан /ван хаан/, сэнгүн /цэргийн ноён/, сэүсэ /§273/ /хятадаар сяозэ/ зарц зэрэг нэлээд хятад үг байна. Нууц товчоонд байгаа зарим турк үгийг дурдвал, бор /жимсний архи/, булха /дайсагнах/, хөршис /хөрш/, сархуд /архи/, тэнгис /далай/. үлуг-таг /их уул/ гэх зэрэг байна. Үүнээс гадна Ван хааны дүү Жаха хамбо гэж хүн байсан. Үүний цол хамбо бол төвд үг юм. Энэ мэт хятад, туркээс өөр хэлний цөөн үг байна.”

Хэмээн тэмдэглэсэн байдаг. Тийм учраас “Монголын нууц товчоо”-г 1949 онд Туркийн эрдэмтэн Ахмет Темир, 2016 онд судлаач Мехмет Левент Каяа нар тук хэлээр орчуулсан байна. Энэд нэмэн дэлгэрүүлэхэд судлаач Мехмет Левент Каяа нь

МУИС-д суралцаж, профессор Д.Баасанбат багшийн гарын шавь болж, Алтай судлалаар гүнзгийрсний зэрэгцээ монгол хэлээр шүлэг зохиол, хүүрнэл зохиол туурвиж ирснийг нь бид сайн мэдэх бөгөөд, энэ нь Монгол хэлт Турк уран зохиолын үзэгдэл болж байгааг тусгайлан авч үзэх нь Туркийн соёлын дэлгэрэлт, түгэлтийн судалгаанд эх сурвалж болох ёстой билээ.

Ийнхүү аман ба эртний бичгийн зохиол дахь монгол түрэгийн уран сайхны сэтгэлгээний нэгдмэл тал, харилцаа холбооны байдлыг авч үзвэл:

1.Монгол Түрэг хоёр үндэстэн эртнээс нааш сэтгэлгээний талаасаа нийтлэг аястай

2.Энэ нь хоёр үндэстний соёлын зүйл дундын шинж чанартай үзэгдэл болоход нөлөөлсөн

3.Сэтгэлгээний нийтлэг тал нь давамгай - Соёл ижилсэх үзэгдэл – Нутагших (localization) шинжтэй болсон байна.

3.XX ЗУУНЫ МОНГОЛ ДАХЬ ТУРКИЙН УРАН ЗОХИОЛ

XX зууны Монгол уран зохиолд Туркийн уран зохиол хүчтэй нэвтэрч эхэлсэн цаг үе бол 1950-иад оны сүүлч үеэс гэж үзэж болно. Тодруулбал 1958 онд Ташкент хотноо хуралдсан “Ази африкийн зохиолчдын анхдугаар уулзалт” томоохон нөлөө үзүүлжээ. Энэ цагаас эхлэн Назым Хикметийн уран бүтээл монгол хэлээр орчуулагдахын зэрэгцээ, монголын зохиолч уран бүтээлчидтэй дотно харилцаатай болж ирсэн байна. Үүнд, Ц.Дамдинсүрэн, Д.Сэнгээ, Ч.Чимэд, Б.Бааст зэрэг зохиолчдыг хэлж болно.

Академич Ц.Дамдинсүрэн “Ташкентад очсон өдрийн тэмдэглэлээс” хэмээх өгүүлэлдээ: “Туркийн алдарт зохиолч Назым Хикметтэй дайралдаад, амрыг нь эрж гары нь бариад “-Би Монголын зохиолч” гэж хэлсэнд “-Бид таныг мэднэ. Та бид хоёр

чинь хуучин танил шүү” гэж хэлэв. Хэдэн жилийн урьд Вена хотод бид танилцсан юм. Түүнийгээ нөхөр Хикмет мартаагүй байна. Тус зохиолчдын хуралд Турк улс зохиолчоо илгээхгүй гэсэн тул гадаадаас нөхөр Хикмет ирсэн юм байна. “Туркээс хэдэн зохиолч ирсэн бэ?” гэж асуухад нөхөр Хикмет тоглож хэлсэн нь: “Би Туркийн төлөөлөгчдийн тэргүүн бөгөөд гишүүн юм. Туркийн төлөөлөгчдийн бүх бүхэлдэхүүн нь энэ байна” гэж гараараа цээжээ заав. “Дружба” сэтгүүлийн 9 дүгээрт Хикметийн нэг шүлгийг хэвлэсэн байна. Тэр шүлгийн эхний хэдэн мөр нь:

“Эх орон, эх орон!

Эх нутагт минь хийсэн

Эсгий малгай ч надад байхгүй

Эх орны тоос шороо

Элэнхий гуталд минь ч наалдаагүй”

гэж байна. Учир нь Хикмет Туркт 17 жил шоронд сууж байгаад арай гэж гадаадад гарсан байна. Түүнээс хойш Туркт очих зөвшөөрөл Хикметэд олддоггүй ажээ. Хэрэв олдвол шоронд орох гэсэн хэрэг юм. Учир нь Туркийн төрийн эрх баригчид Америкийн түрэмгий бодлогод автагдаж, эх орноо бодох ариун шударга хүмүүсийг хавчих хяхах нь даанч хэтэрхий болсон байна. Туркийн тухай манай ном сударт юу бий билээ? Юуны өмнө хэлэхэд Налайх, Орхон зэрэг газар эртний Туркийн бичигт хөшөөнүүд байна. Тэгээд манай дээд өвгөд Туркийг бас өөрөөр нэрлэж байжээ. Хав, муур, хулгана гурвын үлгэр гэдэг олонд алдартай номонд нэг өндөр хамартай өвгөнийг “Хүнхээрийн хүн мэт” гэж жишээлсэн байна. Туркийн эртний султан хаан нь тийм цолтой байсан учир монголчууд Туркийг Хүнхээр гэдэг байжээ. Монголчууд урьдын цагт Орос Хятад хоёроос өөр улсыг мэдэхгүй байсан гэж зарим “мэргэдийн” айлддаг нь арай буруу болохыг эдгээр баримт үзүүлж байна.” гэсэн байдаг бол Д.Сэнгээ:

Назым Хикметэд
 Халуун гары чинь атгаагүй, хайрт зүсий чинь үзээгүй
 Хар ч байг, шар ч байг, өнгө мананд хамаагүй
 Харин хамаг ертөнцөд эртний танил болсон
 Хатан зүрхний чинь бид мэднэ, сайн мэднэ
 Төрсөн эх орныг чинь өлсгөлөн гасланд учруулсан
 Туркийн харгисуудын хав харанхуй гяндан дотроос
 Түмэн ардаа зул гэгээ, цог заль болж байгаа
 Төгөлдөр зүрхний чинь мэдэхгүй хүн манайд байдаггүй
 Би холын хүн Назым, монгол нутгийн хүн
 Бичиг судраас чи мэдэх байлгүй дээ, манай орныг
 Биш ээ, дээр үеийн Монгол биш шүү, шинэ Монгол
 Би эрх чөлөөт үеийн монгол хүн
 Алтан нарыг алгаар халхалж болдоггүй шиг
 Ариун үнэнийг шоронд түгжиж болохгүй
 Сараалж торын цаанаас сацарч байгаа чиний үнэн
 Саад бүхнийг нэвтлэн туулж Монгол хүрсэн юм
 Алдраар жигүүр хийж, үнэнд хүчээ өгсөн
 Ардаар нөхөр хийж, тэмцэлд амьдралаа зориулсан
 Аймшиггүй тийм хүч хэрхэвч ганцаарддаггүй юм
 Алтан дэлхийн шударга хүн бүхэн чамтай хамт байна
 Эх оронч билэг авьяасыг хавчин доромжлохыг мэддэггүй
 Эх нутгийн минь түмэн ард уур хилэнгээ бадруулаад
 Эрхэм чамайг чөлөөл гэж эзэрхэг Туркийн засгийн газар
 Эрс шаардаж байгаа олон сая хоолойтой, дуугаа нийлүүлж
 байна

гэсэн зориулалт шүлэг бичсэн байдаг бол Д.Сэнгээгийн шавь
 Ч.Чимэд “Магеллан хаагуур гарсан бэ? баримтат тууждаа

“... 1930-аад оны үеэс КУТВ-т суралцаж байсан Туркийн яруу найрагч Назым Хикмет хожим нь надад ярихдаа Элдэв-Очир, мөн намын ахмад гишүүн, сэтгүүлч Б.Банзрагч зэрэг хүмүүстэй цуг суралцаж байснаа ярьж билээ. Мөн тэр үеийн КУТВ-ийн тухай нэгэн романдаа бичихдээ монгол оюутны тухай оруулан бичсэн байдаг билээ ...”

гэж тэмдэглэжээ. Энэ цагаас эхлэн XX зууны монголын орчуулгын уран зохиолд Назым Хикмет байр сууриа эзэлж, улмаар 2022 онд Монголын үндэсний радиогийн “XX зуун” цуврал нэвтрүүлгийн зочин хойморын нэг гишүүн нь Назым Хикмет байж, Туркийн яруу найргийн сонгодог төлөөлөгч болсон байгаа нь түүний орон зай Монгол Улсад өнөө хэр томоохон байгааг харуулна.

Үүний дараа уран бүтээлээрээ томоохон байр эзлэх болсон зохиолч бол Азиз Несин болно. Туркийн алдартай шог хошин зохиолч түүний уран бүтээлийг “Тоншуул” зэрэг мэргэжлийн сэтгүүл цувралаар нийтлэх болж, улмаар 1960-аад оноос эхлэн ном бүтээлийг нь орчуулан хэвлэх болсон байна. “Хэрэв би эмэгтэй байсан бол ...” хэмээх зохиолын түүврийг нь орчуулагч Т.Содномдаржаа орос хэлээс орчуулан хэвлүүлжээ. Бас түүний хошин өгүүллэгийн түүврийг нь орчуулагч Ж.Ожгоош “Намайг тайраад өгөөч” нэртэйгээр орчуулан хэвлүүлсэн байна.

Азиз Несинтэй холбоотой өөр нэг содон баримт бол Монголын нэн шинэ үе [2000 аад оноос хойш]-ийн уран зохиолыг уран сайхны сэтгэлгээ, туурвил зүйн хувьд шинэчлэл хийхэд нөлөөлсөн Японы Үдо Тошио, Америкийн кино найруулагч, продюсер зохиолч Күэнтин Тарантино зэрэг гадаадын зохиолчдын хамт “Ням гарагийн зугаа” өгүүллэгээрээ орсон нь тун сонирхолтой.

Бас Г.Очийн орчуулсан Ард түмнээ үнсээч дээ” (1994) бүтээлд Решад Нури Гюнтеки “Дурлалын захидал” Наиль Гюрели “Ард түмнээ үнсээч дээ. (Ярилцлага) Музаффар Изгю ЗЖолооны

үнэмлэх авсан паян” Азиз Несин “Мэс засалчдын их хурал”, “Зөөврийн тэрэгний хаалга” “Ноён шүгэл. “Хариугаа авсан нь”, “Дочин жилийн өмнө”, “Орчин үеийн хөгжлийн төвшин” Рифат Ылгаз “Энэ чиний хийх ажил биш”, “Хөлсний байр эрсэн минь”, “Ус халаагаач, усанд орох юм сан”, “Тарвас”, “Хуучин юм худалдаж авна” зэрэг хошин шог зохиолууд Монгол уншигчдын хүртээл болсон байна.

Иймэрхүү зохиол бүтээлийн дэлгэрэлтэд энэ цаг үеийн нийгмийн хөгжил дэвшил, интернет сүлжээний дэвшлийн улмаас манай дэлхий ертөнц “хавтгай” болсон, мэдээллийг хүлээж авах, түгээх боломжтой болсон байдал сайнаар нөлөөлсөөр байна. Тухайлбал фейсбүүк, ви чат болон нийгмийн бусад сүлжээ тавцангаар Туркийн шиллэг зохиолчдын бүтээлийн шинэ монгол орчуулга, Азиз Несиний “Муур яагаад ухаан жолоогүй зугтав”, “Одоогийн хүүхдүүд ийм л болж” зэрэг олон бүтээл монгол хэлээр орчуулагдан түгж байна.

Ямар ч улс үндэстний утга зохиолын бүрэлдэхүүнд хүүхдийн утга зохиол томоохон байр эзэлдэг. Тиймээс монгол орчуулгын утга зохиолчдын анхаарч ирсэн салбар бол гадаадын улс үндэстний хүүхдийн уран зохиолын шилдэг бүтээлийг орчуулж, танилцуулах, улмаар тэдний туурвил зүйн туршлагыг түгээн дэлгэрүүлэх явдал мөн. Энэ үүднээсээ Туркийн янз бүрийн цаг үеийн олон шилдэг хүүхдийн зохиолын төлөөлөгчдийн бүтээл монгол хэлнээ орчуулагдан түгсээр байна. Тухайлбал Табфик Фикретийн “Амьдрал”, Ахмет Уйсалын “А-Алим”, Фазыл Хюсию Дагларжагийн “Манай гэр”, “Нээлттэй ордон”, Тахисин Сарачийн “Хүүхэд бүхэн ах дүүс болоосой” зэрэг бүтээл монгол хүүхдийн орчуулын зохиолын өв санд хүндтэй байрыг эзэлсэн байгаа нь сайшаалтай.

Хүүхэд бгачуудыг дээдэлдэг Монгол Улсын хувьд эдгээр зохиолууд нь нийгмийн сэтгэл зүйд ээлтэй байгаагаараа

нийцэхийн зэрэгцээ бас хүнийг хайрлах, хүний дээдлэх үзэл санааг төлөвшүүлэх үзэл санаатайгаараа бидэнтэй их ойр байдаг юм. Энэ үүднээсээ эдгээр зохиол нь Монголчуудын хүүхэд хандах сэтгэлгээтэй дүрслэгдэхүүн, өгүүлэмжийн хувьд ойр, нөлөөлөх чадалтай байгаа нь тэмдэглэх үзүүлэлт болж байна.

4. 2000-ААД ОНООС ХОЙШ

XX зууны төгсгөл, XIX зууны эхэн үеэс дулхийн уран зохиолд хүүрнэл зохиолын төрөл зүйлийн хөгжил хүчээ аван гарч ирсэн байна. Туркийн уран зохиолд ч туурвил зүйн сэтгэлгээний энэ үйл өрнөж, улмаар Нобелийн шагналт зохиолч төрөн гарчээ. Энэ явдал дэлхийн уран зохиолд томоохон нөлөө болж, Нобелийн шагналт зохиолч Орхан Памукийн олон бүтээл дэлхийн олон хэлээр орчуулагдан уншигдах болов.

Монголын уран зохиолд түүний бичсэн 6 роман монгол хэлээр орчуулагдан хэвлэгдсэний гадна олон зохиол нь интернет сүлжээгээр орчуулагдан нийтлэгдсээр байна. Улмаар түүний уран бүтээлийн талаар болон туркийн алдартай зохиолчдын тухай 2022 онд хэвлэгдсэн Монгол Улсын ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Утга зохиол судлаач эрдэмтдийн хамтын бүтээл “Монгол утга зохиолын нэвтэрхий толь” бүтээлд орсон байна.

ДҮГНЭЛТ

Энэ бүхнээс харахад Монгол Улс дахь Турк уран зохиол:

1. Соёлын гүн зузаан хөрс бүхий уламжлалтай (аман соёл, аман уламжлал, аман зохиол, эртний бичгийн дурсгал дахь уран сайхны сэтгэлгээний үнэт зүйл)
2. Энэ баялаг уламжлалд тулгуурласан орчин үеийн Туркийн уран зохиолын шилдэг зохиолч, зохиол бүтээлийн орчуулгатай. (Хоёр орны албан ёсны хамтын ажиллагаа, Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны харилцаа холбоо хамтын ажиллагааны үр дүн)
3. Туркийн шилдэг зохиолын орчуулгын тогтолцоо бүрдсэн. (Diaspora)
4. Ирээдүйн хандлага: Харилцаа, хамтын ажиллагааны тэлэлт, ойлголцол, нөхөрлөлийн давуу талд тулгуурласан турк хэл, соёлын хүрээ улам бүр өргөжих хандлагатай байна. Цаашид улам лавшруулах (Номын баяр, ЕБС-ийн сургалтын хөтөлбөр, энэ сэдвээр судалгааны төсөл хэрэгжүүлэх ... зэрэг эрдэм судлал, соён гэгээрэл, танин мэдэхүйн үйл ажиллагаа).

TÜRKİYE’DE CUMHURİYET DÖNEMİ’NDE MOĞOLİSTAN COĞRAFYASINDAKİ TÜRK SANATI ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Prof. Dr. Ali Uzay PEKER¹

ODTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Öğretim Üyesi

E-posta: peker@metu.edu.tr

ORC-ID: 0000-0003-1175-6121

GİRİŞ

Moğolistan, tarihte ilk Türk devletlerinin hüküm sürdüğü coğrafya olarak, Türk düşünce hayatında önemli bir yere sahiptir. 2000’li yıllara kadar Sovyet rejiminin oluşturduğu ortam nedeniyle, seyahat olanaklarının kısıtlı olması sonucu, araştırmacılara kapalı kalan bölge, yakın geçmişte daha bilinir olmaya başlamıştır. Moğolistan’da yirminci yüzyılın başında yabancı bilim adamları tarafından yapılan arkeolojik keşifler, bölgeye ilginin tarihini 100 yıldan fazla geriye götürmemize imkân tanımaktadır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş aşamasında, Türk tarihine duyulan ilgi sonucunda, Türklerin ilk devletini kuran Gök Türkler, daha sonra gelen Uygurlar ve onların ortak ataları olduğu düşünülen Hunlar üzerine araştırma ve yayınlar, Moğolistan ve çevresine ilgiyi arttırmıştı. Öncesinde, Türkiye’de Osmanlı döneminde, on dokuzuncu yüzyıl ikinci yarısından itibaren yazılan tarih kitaplarında Moğolistan, Orta Asya Türk

[1] Türkiye Cumhuriyeti’nin 100. Yılında Türkiye Moğolistan İlişkileri Çalıştay’ına (23 Ekim 2023) katılımlına ve bu makalenin yazımına vesile olan UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Kültürlerin Yakınlaşması İhtisas Komitesi Başkanı Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) Başkanı Serkan Kayalar’a ve UNESCO ile TİKA’ya teşekkür eder.

kültür coğrafyasının parçası olarak yer almaya başlamıştı.² Ancak, Geç Osmanlı döneminde basılan “sanat tarihi” içerikli yayınlarda Hun, Gök Türk, Uygur sanatı bulunmamakta; sadece coğrafya olarak bile olsa Moğolistan bahsi yer almamaktadır.³ Bu dönemde yapılan sanat tarihi çalışmalarının çerçevesini Batı odaklı bakış açıları ve sanat tarihi anlayışı belirlemiştir. Cumhuriyet öncesindeki yayınlarda, “Orta Asya Türk Sanatı” kavramı şekillenmemiştir. Moğolistan’a değinen sanat tarihi çalışmaları yirminci yüzyıl ikinci çeyreğinden itibaren basılmaya başlamıştır. Bu açıdan, Türk sanatı tarihi, genel Türk tarihi çalışmalarını izlemiştir denilebilir.

Bu yazıda, Cumhuriyet döneminde Türkçe yayımlanmış sanat tarihi çalışmalarındaki Moğolistan konusu üzerinde durulmuştur.⁴ Türkiye’de, Cengiz Han dönemi sanatı hakkında çeviri makalelerden oluşan nitelikli bir sergi kataloğu hariç tutulursa, Moğolistan’daki Türk sanatı tarihine adanmış kitap veya monografi içeriğinde yayın bulunmamaktadır.⁵ Bir yandan da Orta Asya üzerine basılmış makale, kitap ve kitap bölümü mahiyetinde çok sayıda sanat tarihi çalışmasında Moğolistan konusu geçer. Bu yayınlarda, Moğolistan’daki Türk kültürüne

[2] Bu erken dönemde yazılan kitapların bazıları Türk kamuoyunda etkili olmuştur. Yazarlar arasında şu araştırmacılar sayılabilir: Konstantin Borzecki (Mustafa Celâleddin Paşa) (1826-1876); Léon Cahun (1841-1900); Necib Asım (1861-1935); Yusuf Akçura (1876-1935), Ziya Gökalp (1875-1924), Zeki Velidî Togan (1890-1970), Mehmed Fuad Köprülü (1890-1966) (Bu konuda bknz. Elif Kök, “İslam Öncesi Türk Sanatı Literatürü,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7/14, 2009, 33-49)

[3] Cumhuriyet öncesi sanat tarihi yayınlarının kapsam ve içeriği konusunda bknz. Mustafa Sürün, “Cumhuriyet Öncesi Sanat Tarihi Yaklaşımları: 1850-1923: Sanat Tarihi Yayınları Üzerine Bir İnceleme,” Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi (İstanbul, 2012).

[4] Bilindiği gibi Cengiz Han ve sonrasında oluşan Moğol hâkimiyeti bugünkü Moğolistan sınırlarının çok ötesine ulaşmıştır. Bu yazıda asıl olarak, günümüz Moğolistan topraklarının kapsadığı alan üzerine yapılan çalışmalar içerilmiştir. Moğolistan’ın kuzey ve güneyinde, tarihte ortaya çıkan Hun ve Uygur sanat alanları Moğolistan ile örtüşebilmektedir. Bu nedenle, bu bölgeler de yazarların değindiği ölçüde sınırlı da olsa kapsanmıştır. Ancak, bu yazının asıl odak noktasını bugünkü Moğolistan oluşturmaktadır.

[5] Alman bilim adamlarının projesi öncülüğünde, Sakıp Sabancı Müzesi’nde düzenlenen Cengiz Han dönemine odaklanan bu serginin kataloğu, Moğolistan konusuna Cengiz Han dönemi Moğol İmparatorluğu çerçevesinde, ancak öncü dönemlerden itibaren en kapsamlı şekilde değinen Türkiye’de Türkçe basılmış sanat tarihi çalışması olarak görülebilir. Ancak, içerdiği 36 makaleden sadece biri bir Türk yazar tarafından yazılmıştır (Samih Rifat (Der.), *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu*, Sakıp Sabancı Müzesi (Sergi, 07 Aralık 2006-08 Nisan 2007) (İstanbul: SSM, 2006).

ait arkeolojik buluntular veya diğer maddî kültür unsurlarına değinilmektedir. Ayrıca, çeşitli üniversitelerin sanat tarihi ve güzel sanatlar fakülte veya bölümlerinde yazılan doktora ve yüksek lisans tezlerinde Moğolistan bahsi, Orhun Anıtları veya başka Orta Çağ sanat unsurları vesilesiyle yine coğrafi mekân olarak geçmektedir.⁶ Bu yazıda, var olanlar içinden bir seçme yapılarak, Moğolistan'daki Türk sanatı bulgularını nispeten kapsamlı ele alan ve alanında mihenk taşı oluşturan yayınlar içerilmiştir. Burada, Orta Asya kavramı altında Moğolistan'a referans veren bütün yayınları kapsamak mümkün olmadığı gibi, içirilenler de sadece isimleri ile aktarılmamıştır. Yayınlar-
dan genel olarak bahsetmek yerine, alana hem bilgi hem de yaklaşımlar açısından belli başlı katkılarda bulunan kaynaklar kapsanmıştır. Bunlara ilaveten, konuya kısaca değinen bazı yayınlar da örnekleme olması hedefiyle içerilmiştir. Seçilen yazarlar arasında sanat tarihçileri ağırlıkta olmasına rağmen, tarihçi ve kültür tarihçileri de yer almaktadır. Çünkü bölge-
deki pek çok sanat eseri arkeolojik buluntu niteliği ile kültür tarihi açısından değerlendirmelere konu olmuştur. Bu yazıda, bir bibliyografya denemesi yapmak yerine, Moğolistan'daki Türk kültür unsurlarının Cumhuriyet Dönemi'nde yapılan sanat tarihi yayınlarında daha çok hangi içerikte değerlendirildiğini göstermek amaçlanmıştır. Bu yazıdaki bölümler, yazarların isimlerine göre ayrılmıştır. Yazılar, eleştirel bir yaklaşımla değil yazarların alana katkıları dikkate alınarak aktarılmıştır.

Öncü Çalışmalar

Yirminci yüzyıl ilk çeyreği sonunda, 1924-1925 yıllarında Moğolistan'ın Batsumber bölgesinde, Rus araştırmacı Pyotr Kozlov tarafından ortaya çıkarılan Hiung-nulara ait Noin Ula Kurganındaki buluntular, Moğolistan'ın Türkiye'de yazılan ge-

[6] Örneğin Can Şahin, "Türklerde Ejder ve Simurg Motiflerinin Grafik Gelişimi," Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi (2001) 411-436.

nel Türk sanatı kitaplarında yer almaya başlamasına neden olmuştur. Noin Ula Kurganı yanında, Moğolistan'ı sanat tarihi çalışmalarında gündeme getiren bir diğer konu ise, Orhun Yazıtları veya Anıtları olarak genel bir isimle adlandırılan, Orhun Vadisi'nde, Övörkhangay ili'ndeki Harhorin (Karakurum) yakınında Koşo Çaydam'daki (Khoshoo Tsaidam) Gök Türkler'e ait Bilge Kağan ve Kül Tigin Yazıtları ile başkent Ulanbator yakınındaki Bayantsog'da bulunan Tonyukuk Yazıtı olmuştur.⁷ Yazıtların 1893'de Danimarkalı filolog Vilhelm Thomsen tarafından çözülmesinden sonra Türkiye'de yapılan ilk yayın, 1924 yılında, Türkolog Necib Asım tarafından Osmanlı Türkçesi ile yazılmış Orhun Abideleri başlıklı kitaptır.⁸ Ardından, 1936 yılında Hüseyin Namık Orkun'un Eski Türk Yazıtları başlıklı Latin alfabesiyle basılmış kitabı, Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarında Orhun Yazıtları ve Moğolistan'a büyük bir ilgi doğurmuştur.⁹ Bu iki kaynak asıl olarak, kültür tarihi ve dilbilim içerikli olsa da Türkiye'de Moğolistan'ın gündeme getirildiği en erken çalışmalar olarak önem taşır. Bunlara ilaveten, yirminci yüzyılın ilk yarısında Noin Ula buluntularının ve Orhun Yazıtlarının sanat özellikleri genel Türk sanatı çalışmalarında ele alınmıştır. Moğolistan, "en eski Türk yurdu" olarak daha batıda ve farklı tarihi dönemlerde ortaya çıkan Türk hâkimiyet sahasındaki sanat ürünlerinin anayurdu olarak gösterilmiştir. Orhun Vadisi'nde, Gök Türkleri takip eden Uygur hükümrânlığı, güneye genişlemişti. Dolayısıyla, Moğolistan ve çevresindeki medeniyet alanını kapsayan destansı coğrafya, Türk sanatı ve kültürü araştırmalarında, özellikle 1950-1990 yılları arasında yapılan araştırmalarda önemli referans kaynağı olmuştur.

[7] Bu yazıda Kül Tigin ve Tonyukuk özel isimlerin yazılışında Muharrem Ergin'in çalışmasındaki yazım şekli örnek alınmıştır (Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri* (İstanbul: MEB, 1970). "Gök Türk" isminin yazım şekli için de Ahmet Taşağıl'ın kitabı örnek olmuştur (Ahmet Taşağıl, *Türk Model Devleti Gök Türkler* (İstanbul: Bilge, 2017).

[8] Necib Asım, *Orhun Âbideleri* (Osmanlı Türkçesi) (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1924). Bu kitap öncesinde Necib Asım, 1897 yılında, *En Eski Türk Yazısı* adlı 35 sayfalık bir yayında Gök Türk harflerini tanıtmıştı.

[9] Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Anıtları* (İstanbul: TDK Devlet Basımevi, 1936).

Josef Strzygowski

Polonya asıllı Avusturyalı sanat tarihçisi Josef Strzygowski'nin (1862-1941) dünya sanat tarihinde Avrasya'yı öne çıkartan çalışma ve yayınları Türkiye'deki Türk sanatı araştırmacılarının konuya yaklaşımının teorik çerçevesini şekillendirmiştir. Strzygowski, Türkçeye çevrilerek *Türkiyat Mecmuası*'nda basılan Türk sanatı üzerine olan yazısında Moğolistan'a değinmişti.¹⁰ Strzygowski "hümanistler" diye adlandırdığı Greko-Romen merkezli sanat tarihini temel alan araştırmacıları eleştirerek, Altaylardan Macaristan'a kadar bir alanda varlık gösteren Türklerin sanatının önemini vurgular.¹¹ Hatta onların sanatının pek çok Akdenizli sanat unsurunun kökeninde olduğunu belirtir. Örneğin, "İslam sanatına arabeski getiren Araplar olmayıp Türklerdir."¹² Çeşitli coğrafyalardaki Türk sanatının bütünlüğünü ele alan bu makalesinde, Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk anıtlarındaki kitabe ve heykellere de yer verir. Strzygowski'ye göre, Orhun Kitabelerindeki silah ve askeri teçhizat ile mücevher gibi kıymetli eşyalar hakkındaki bilgiler, Türklerin maddi kültürleri hakkında önemli veriler sağlamaktadır.¹³ Strzygowski, Kuzey Moğolistan'da Selenga Nehri kıyısında bulunan Noin Ula mezar alanındaki kurganların sağladığı malzemeye de eğilerek, bunları Hiong-Nularla (Xiongnu) (M.Ö.3.-M.S.1.yy) ilişkilendirir. Strzygowski kurganlardan gelen malzemenin Türk sanat tarihi açısından önemini vurgular. Ona göre, Noin-Ula'da bulunan boğuşan hayvan şekillerinden geyik-kartal (grifon) ve boğa-pars mücadele sahneleri Sibiryaya sanatı ile paralel özellikler gösterir. Batı Asya'daki örnekler de bunlardan kökenlenmiştir. Ona göre, Çin sanatının Batı'ya etkisi de Orhon Kitabeleri'nin

[10] Josef Strzygowski, "Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi," *Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi*, çev. A. Cemal Köprülü (Ankara: İş Bankası, ty.) 1-118 (İlk basımı *Türkiyat Mecmuası*, 1926-1933, c. 3)

[11] Strzygowski, 3-4, 5-11, 21, 104.

[12] Strzygowski, 38, 102.

[13] Strzygowski, 12-13, 30.

gösterdiği gibi Türkler üzerinden olmuştur.¹⁴ Strzygowski kitaplarında ve bu makalesinde aktardığı bilgi ve fikirlerle Moğolistan'ı da içeren eski Türk sanat bölgelerinin önemini ortaya koyarak Türk sanat tarihçilerinin önünü açmıştır. Bunlardan biri de Celâl Esat Arseven'dir.

Celâl Esat Arseven

Cumhuriyet döneminin ilk sanat tarihçisi olarak görülebilecek olan Celâl Esat Arseven (1875-1971), Türk Sanatı Tarihi adlı kitabında, İskit kavmini Hazar Deniz'inden Altay Dağları'na kadar olan bölgede yaşayan Sakalar olarak adlandırarak, Volga'yı geçerek Karadeniz'in kuzeyine yayıldıklarını, Gök Türklerin de Sakaların torunları olduğunu belirtir. Ona göre, Hunlar Altay Dağları'nın doğusunda hüküm sürüyordu. Onlar da Oğuzların atasıydı. Oğuz boyları birleşerek Gök Türkleri oluşturmuştu. Gök Türkler yerini Uygurlara bıraktı.¹⁵ Bu kitap Arseven'in 1920'li yıllarda yapmaya başladığı çalışmalara dayanmaktadır.¹⁶ Arseven'in 20. Yüzyıl ilk yarısındaki bu tarih anlatısı, Altaylardan Trakya'ya kadar bir Türk Sanatı yazma hedefiyle Türk tarihinde ardışık egemenlikleri ifade eder. Arseven'in hem kronolojik hem de coğrafi olarak "lineer" yani birbirini takip eden dönemlere dayanan çizgisel yaklaşımı, okuyuculara Türk Sanatının kökleri hakkında iyi bir fikir vermektedir. Arseven, Türk medeniyetinin kaynak bölgesi olarak Baykal Gölü civarında Yenisey havzasını işaret eder. Güneyindeki Orhon Abideleri ile birlikte düşünüldüğünde Moğolistan'ın da kapsandığı bu bölge Arseven tarafından Türk medeniyetinin

[14] Strzygowski, 17, 40, 81.

[15] Celal Esat Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, c. 1 (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1952) 12-13; A. Taşgılı'a göre, Çin kaynakları, 542 yıllarında Altay Dağları'nın güney eteklerinde yaşayan Gök Türklerin Hunlardan geldiğini ittifakla belirtir (Taşgılı, *Türk Modeli*, 39).

[16] Arseven'in ilk Türk sanatı kitabı 1928'de eski harflerle basılmıştır: Celal Esat, *Türk Sanatı*, (İstanbul: Türk Ocakları Merkez Heyeti) 1928; Celal Esad Arseven, *L'Art Turc: Depuis son origine jusqu'à nos jours* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1939) s10-14, 281-282; a.y.z., *Les Arts decoratifs turcs* (İstanbul: M.E. Basımevi, ty. 195?) 12. Bu kitaplarda Orhon Anıtları ve Gök Türkler (Fransızca metinlerde Toukious olarak geçer), kısaca değinilmiştir.

anavatanı olarak gösterilmiştir.¹⁷ Böylece, Celâl Esad Arseven, Türk sanatının Orta Asya ile ilişkisini kuran ilk Türk sanat tarihçisi olmuştur.

Çadır mimarisi, kökeni doğrudan Orta Asya'ya bağlanan bir sanat geleneğiydi. Özellikle Türkiye'de, örneklerine Batı Anadolu yaylalarında rastlanan yuvarlık planlı çadır böyledir. Moğolistan'dan İran'a kadar geniş bir coğrafyada görülen çadırların Orta Çağ'daki örnekleri bugüne kalmadığı için kronolojik bir tipoloji çalışması yapılamamıştır. Çadırlar arasında "yurd" denilen yuvarlak planlı, kubbeli çadırlar, büyük bir alan kapsayan bu bölgedeki yaygınlığı nedeniyle en fazla değinilmiş çadır çeşididir. Moğolistan'da bu çadırlara bugün "ger" adı verilmektedir. Yurd, tarihte ilk kez Kül Tigin Yazıtı'nda kamp yeri, konaklama yeri olarak, geçer: "öl(ü)gi : yurtta : yolta : y(a)tuk(a)lt(a)ç : (e)rt(i)g(i)z:" (K/9) yani "ölenler yurttta yolda yatıp kalacaktınız".¹⁸ Tonyukuk Yazıtı'nda ise karargah, merkez anlamında "yurtta : y(a)tu k(a)lur (ä)rti" (D/19) yani "yurttta yata kalıyordu" şeklinde geçer.¹⁹ Bugün "yurd", "vatan" içeriğiyle günümüz Türkçesinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Kısacası "yurd" kavramı çadırdan bugün anladığımız "vatan" kavramına doğru bir değişim göstermiştir. Ancak, "yurd" kavramının Orhun Anıtları'nda bu ikili anlama daha o zaman sahip olduğu düşünülmektedir.

Böylesine önemli bir barınma unsurunun Türkiye'deki Sanat Tarihi edebiyatında geniş bir şekilde yer alması doğaldı. Celâl Esad Arseven çadır bahsine uzunca değinir. Bugünkü Anadolu Türkçesinde kullanılan pek çok terimin Kazak-Kırgız çevresindeki çadırlarda da kullanılmış olmasına dikkat çeker. Bunlar arasında tüteklik karşılığı "tünglük" yani ocak duman

[17] Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, 14-15.

[18] Talat Tekin, *Orhon Yazıtıları* (Ankara: TDK, 1988) 22, 189; *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü*, Haz. Osman Fikri Sertkaya, Cengiz Alyılmaz, Tsendiyn Battulga, Çev. Işık Kuşçu v.d. (Ankara: TİKA, 2001) 21; Ergin, 14, 59.

[19] Talat Tekin, *Tonyukuk Yazıtı* (Ankara: Simurg, 1994), 9, 72; Ergin, 39 (2), 77 (2).

deliği; çember karşılığı “çangrak” yani çadırın ahşap çubuklarını tutan en tepedeki yuvarlak çember (Moğolca “toono”); ortadaki ocak karşılığı “korluk” yani kor ateş yeri bulunur. Bu adlar bölgelere göre farklı şekilde telaffuz edilse de ortak bir hançerenin ürünüdür. Arseven Selçuklu mimarisinde görülen kümbetlerin kökenini de yurt mimarisinde bulur. Ona göre, Selçukluların kubbesi açık medreseleri Orta Asya yurtlarından ilham almıştır.²⁰ Türk çadırının kökeninin doğrudan Moğolistan olduğunu göstermek mümkün olmasa da bu ülkede bugün yaygın olarak kullanılan “ger” denilen yuvarlak çadırlar Orta Asya yurt tarzı çadır tipolojisinin içindedir. Bu mânâda, Moğolistan Orta Asya çadır coğrafyasının önemli bir parçasıdır. Arseven’in kitabında, Moğolistan’ı daha doğrudan konu alan kısım, ikinci ciltteki “Heykel ve Oyma Sanatı” başlıklı bölümdür (Türk Sanatı Tarihi İkinci Kısım). Bu bölümde Orhon Anıtları’nda bulunan “balbal” tabir edilen heykellerden bahseder.²¹ Varoluş nedenleri üzerine çeşitli görüşler bulunan bu heykeller Bilge Kağan anıtında da “balbal” olarak geçmektedir. Türkiye’de Türk Sanatı üzerine basılan başka yayınlarda da “balbal” heykelleri Moğolistan Türk sanatının önemli bir unsuru olarak yer alır.²² Bunlar ilk Türk heykelleri olarak değerlendirilmiştir.

Ernst Diez

Hemen bütün genel Türk Sanatı kitaplarının Moğolistan ile başlaması, Moğolistan’ın Türk sanat tarihindeki önemini gös-

[20] Arseven, *Türk Sanatı*, 24-30.

[21] Arseven, *Türk Sanatı*, 3. Cilt, 5.

[22] Örneğin: Nejat Diyarbekirli, “İslâmiyetten Önce Türk Sanatı,” *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı* (Ankara: İş Bankası, 1993) 33; Anıl Yılmaz, “Gök Türk Heykelciliğinde Baba ve Balbal Kavramları Üzerine,” Yaşar Çoruhlu, vd. (ed.) Prof. Nejat Diyarbekirli’ye Armağan: Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Sanatı ve Kültürü (Ankara: yeni Türkiye, 2006) 111-126. Moğol araştırmacı D. Bayar, Türkçe basılan bir makalesinde Moğolistan’daki hem Türki dediği balbal grubu hem de Doğu Türkistan’da tespit ettiği yeni bir grup balbal üzerinde durur (D. Bayar, “Orta Asya’da Yeni Bir Tür Anıtsal Yontu Olarak Doğu Moğolistan’daki Taş Heykeller,” *Avrasya Etüdları*, 14 (1998) 66). Aynı yazarın, *Cengiz Han ve Mirasçıları* başlıklı sergi kataloğunda Moğolistan’daki Türk anıtları ve heykeller üzerine kısa ama özlü bir yazısı bulunmaktadır (Dovdoi Bayar, “Eski Türk Anıtları ve Taş Heykelleri,” Rifat, 93-99).

terir. Örneğin, Strzygowski'nin öğrencisi Alman sanat tarihçisi Ernst Diez (1878-1961), kitabının ilk satırlarında Türk sanatı değerlendirmesine Moğolistan'da kurulan ve onun Çince adıyla Tukyular dediği Gök Türklerle başlar.²³ Diez ve onu takip eden Türk araştırmacılar, kitaplarının ilk bölümlerinde, Saka, İskit, Hun, Türk kültür dairelerine ait olduğunu belirttikleri Moğolistan'ın kuzeyinde Sibiry'a'daki kurganlar bölgesinde ve bugün İç Moğolistan'da kalan Ordos'daki arkeolojik buluntuların üzerinde görülen "Avrasya Hayvan Üslubu"ndan hemen istisnasız bahsetmişlerdir.²⁴ Diez, Gök Türkler öncesindeki Vei Hakanlığı'nı kuran Topa Türklerinden de bahseder. Onun verdiği bilgilere göre, Topa Türklerinin kurduğu yönetime yazılı Çin tarih kaynaklarında Vey (Wei) Hakanlığı adı verilmiştir. Bugün Çin'in kuzeyinde, Kansu eyaletinde kalan Dunhuang'daki mağaralardaki duvar resimleri Topa Türklerinin sanatının zenginliğini gösterir. Mağaralardaki resimler Türk çadır sanatı hakkında da bir fikir verir. Topa sanatı Budist sanata çok önem vermiş ve katkıda bulunmuştur. Diez, ardından Uygur sanatıyla devam eder ve Orta Çağ'da Uygur sanatçılarının nasıl batı İran'daki Moğol yani İlhanlı saraylarına davet edildiğini ve orada kitap sanatını yani minyatürü ilerlettiğini yazar.²⁵ Tezyinat yani bezeme sanatında hareketli ve açık şekillerin kuzeyli olduğunu belirten Diez, bu üslubun da Sibiry'a'dan Anadolu ve Çin'e kadar yayılımından söz eder. Topa Türklerinin Vey Hanedanı zamanından kalan Yünkang'daki bir Budist mağarada görülen filiz kıvrımları Türklere aittir. Tarımbeken'in kuzey doğusunda Bezeklik'teki Türk-Uygur duvar resimlerinde Çin palmet rozetleri ve filiz kıvrımları görülür. Bitkiselleşmiş ejder motifleri Semerkant halılarına da yansımıştır. Gazneli Mahmut (998-1030) Türbesi'nin ahşap kapısında yine filiz kıvrım şeritleri görülür. Fa-

[23] Ernst Diez, *Türk Sanatı: Başlangıcından Günümüze Kadar*, çev. O. Aslanapa (İstanbul: İstanbul Ü. Ed. Fak, 1946) 1.

[24] Diez, 7-17.

[25] Diez, 3-4.

kat Diez, bu geleneğin Anadolu'da Selçuklu ve sonrasında ortaya çıkan tezeyinat ile ilişkisini kurmamaktadır. Bunu yapmama nedeni Selçuklu sanatını Bizans, Ermeni ve Perslere bağlama isteğidir.²⁶ Oysa Selçuklu rûmî ve palmetleri Bezeklik bezemesi ile pekâlâ ilişkilendirilebilir. Çünkü Moğol çadırlarından Kırgız çadırına ve Anadolu Selçuklu ve Osmanlı mimari bezemesine kadar ortak bir bezeme dili olduğu kalan Orta çağ örneklerinden anlaşılmaktadır.

1960'lardan sonra, Arseven'i takip eden kuşaktan sanat tarihçileri Emel Esin (1914-1987) ve Oktay Aslanapa (1914-2013) da Türk sanatının kökenini bu bölgeye bağlar. Bu kuşak ayrıca, Türk sanatının Asya'daki kaynaklarını göstermek için yaygın bir şekilde "Orta Asya" tabirini kullanılmıştır. Selçuklu sanatı uzmanı Gönül Öney'in 1970 ve 1980'li yıllarda yazdığı kitap ve makalelerde de bu gönderme yapılır.²⁷ Orta Asya tanımının içindeki Moğolistan, Gök Türklerin anavatanının bir parçası olarak Türk sanatının, özellikle en erken çağı düşünüldüğünde, en önemli kaynağıdır.

Oktay Aslanapa

Türk sanatı tarihinin önemli araştırmacılarından Oktay Aslanapa (1914-2013) da Türk Sanatı kitabına Hunlarla başlar. Bugün Rusya Federasyonu'nda Sibiryadaki, M.Ö. 3-4. yüzyıllara tarihlenen Pazırık kurganları hakkında bilgi verir.²⁸ Altay Dağları'nın eteklerindeki bu kurganlar bölgesi güneyde Moğolistan'a kadar yayılır. Aslanapa aralarında Gördes düğümü tekniği ile örülen bir halı da bulunan buluntuları, Çin kaynaklarında "Hi-yong nu" adının verildiğini belirttiği Asya Hunları ile ilişkilendirir. Aslanapa, Ulanbator'un kuzeyinde Noin Ula bölgesinde elde

[26] Diez, 25-34.

[27] Örneğin: Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları* (Ankara: İş Bankası, 1988) 32. Bir başka örnek: Rüçhan Anık, *Kubad Abad: Selçuklu Saray ve Çinileri* (İstanbul: İş Bankası, 2000).

[28] Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989; *Turkish Art and Architecture*, Londra: Praeger, 1971'in genişletilmiş baskısı).

edilen buluntuları da Hunlara bağlar. Bu buluntularda, çeşitli kültür bölgelerinin unsurlarının taşınarak bir araya getirilmesini Hun İmparatorluğunun bağdaştırıcı gücüne bağlar.²⁹ Ayrıca Aslanapa, Orhun anıtlarını detaylı bir şekilde anlatmakta, balbalların tarifini yapmaktadır. Kitapta, Uygurların kurucusu olan Alp Kutlug Bilge Kağan'ın oğlu Moyunçur adına Moğolistan'ın kuzeyinde Şine-Usu köyünde bir kitabe dikildiğini ve burada Moyunçur ve Kutlug Bilge'nin zaferlerinden bahsedildiğini belirtir. Ayrıca, Karabalgasun Kitabesi'nden de söz eder. Bu kitabe, M.S. 808-821 yılları arasında, 8. Uygur Kağanı'nın hüküm sürdüğü dönemde, Eski Türkçe, Soğdca ve Çince dillerinde yazılmış üç dilli bir yazıttır. Kağanın ve öncüllerinin askeri başarıları ile Manihaizm dinine geçişlerini ve verdiği desteği içeren yazıt, günümüz Moğolistan sınırları içerisinde bulunur. Uygur yazısı Moğollar ve İlhanlılar tarafından da kullanılmıştır. Aslanapa Uygurların "balıg" adı verilen surla çevrili şehirlerini de anlatır, hükümdar kalesi olan "ordu-balıg"dan bahseder. Onların "buyan" denilen dini külliyelerindeki "burkan-orun" denilen Budist mabetleri, "ediz ev" denilen kule tapınakları ve "kalık" adı verilen yüksek köşklerini anlatır. Aslanapa ayrıca Uygurların heykel ve resim sanatından da bahseder.³⁰

Nejat Diyarbekirli

Oktay Aslanapa ile aynı kuşaktan olduğu kabul edilebilecek, onun ve Celâl Esad Arseven'in öğrencisi Nejat Diyarbekirli (1928-2017), yaptığı sanat tarihi çalışmalarında temel alan olarak Orta Asya'ya odaklanan nadir bilim insanlarından olmuştur. Konusunda Türkiye'de yazılmış ilk kitap olan Hun Sanatı adlı incelemesinde Çinlilerin Hiung-nu (veya Hsiung-nu) dediği Hunların ilk yurtlarının bugünkü Moğolistan'dan Altaylara kadar uzandığını belirtir. Yazar, Pazırık kurganlarındaki

[29] Aslanapa, 1-7.

[30] Aslanapa, 8-24.

at koşum takımları, döğmeler ve tabutlar üzerindeki “Hayvan Üslûbu”nu yansıtan figürlerden söz eder. Pazırık Halısı’na özel bir önem atfeder. Noin Ula’dan da farklı türde ve yerdeki Hun kurganları buluntuları vesilesiyle söz eder.³¹ Çalışmalarında, Avrasya bozkırlarındaki Türk sanatına özel bir ilgi gösteren Diyarbakirli, bir yazısında Gök Türklerin anıtlarının Moğolistan ve Avrasya’daki yayılımını sınıflandırır. Birinci grup, Orta ve Kuzey Moğolistan’da Orhun, Tola, Ongin ve Selenga ırmakları havzasındaki doğu Gök Türk İmparatorluğu’na ait Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongin, Küli Çor, Sudjin, Ihe-Ashate, Hentey ve Honto Temir anıtları ve Selenga, Teret, Şine-Usu ve Ordu Balıg (Karabalgasun) Uygur anıtları. İkinci grup, Yenisey Vadisi’ndeki Tuva ve Minnussink anıtları. Üçüncü grup, Altay anıtları. Dördüncü grup, Yedisu ve Fergana Batı Gök Türk anıtları. Beşinci grup, Lena ve Baykal anıtları. Altıncı grup, Doğu Avrupa, Kuzey Kafkasya ve Balkanlardaki anıtlar.³² Bunlar arasında Moğolistan’daki yazıtlara özel bir önem verir ve ayrıntılı bahseder. Bilge Kağan Yazıtı, sadece bir dikilitaş olmanın ötesinde bir mimari külliye içinde olması dolayısıyla, Diyarbakirli tarafından “Kül Tigin ve Bilge Kağan Mezar Külliyesi ve Anıtları” başlığı altında iki ayrı bölümde incelenir. Onun kuşağından Türk araştırmacılar içinde, Koşo Çaydam’a giderek mezar külliyelerini yerinde inceleyen çok az sayıda (belki de tek) araştırmacı olan Diyarbakirli, anıtın unsurlarını bugünkü müzeye kaldırılmadan önce özgün yerindeyken (in situ) ayrıntılı bir şekilde tarif etmiştir. Ayrıca Tonyukuk, Küli Çor, Çoyren ve Ongin anıtları hakkında da derli toplu bilgiler sağlar.³³ Diyarbakirli’nin ikinci konusu da Uygur sanatıdır. Kuzey Moğolistan’da Baykal gölü ile Sayan Dağları arasına konumlandırılan Ötügen, Diyarbakirli’ye göre Uygurların da anayurdudur.

[31] Nejat Diyarbakirli, *Hun Sanatı* (İstanbul: MEB, 1972) 41-43, 99-108, 196, 231. Diyarbakirli, “İslâmiyetten,” 9, 22-27.

[32] Diyarbakirli, “İslâmiyetten,” 39-40.

[33] Diyarbakirli, “İslâmiyetten,” 40-45.

Hatta Uygur hâkimiyetinin ilk evresine “Ötüken Uygur Devleti” adını verir. Koşo Çaydam’daki ilk hükümet merkezi Ordu Ba-lığ’dan söz eden yazar, Uygurların Kırgızların baskısıyla Tarım bölgesine, Tanrı Dağları’na, Kan-su’ya göçlerinden bahseder. Burada gelişen Uygur uygarlığına da Khoçe Uygur Devleti adını verir. Burada Turfan, Bezeklik, Khoço, Kızıl, Sangımağız, Aksu, Subaşı, Yar-khoto şehirlerinden söz ederek Bezeklik’deki kaya manastır ve tapınaklarındaki Uygur sanatı üzerine bilgi verir.³⁴

Faruk Sümer

Türkiye’de yazılan sanat tarihi eserlerinde, özellikle, Moğolistan’ın güney batısında Uygur Bölgesi’ndeki Turfan, Kuça, Kızıl, Kara Hoço, Hotan, Maralbaşı, Kumtura ve Karaşar tarihi yerleşimleri ilk Türk kentleri olarak ilgi çekmiştir. Faruk Sümer’in (1924-1995) 1984 tarihli *Eski Türklerde Şehircilik* adlı kitabı, Türk şehirciliği konusunda yazılan en kapsamlı, halen değerini koruyan bir çalışmadır.³⁵ Sümer, Moğolistan’da yapılan arkeolojik çalışmaların Hunların (Hieng-nu) tutsak Çinli çiftçi ve zanaat-kârlar için kasaba, köy, hisar gibi yerleşme merkezleri kurduklarını gösterdiğini belirtir.³⁶ Doğu Gök Türk kağanları arasında çadır hayatını bırakıp şehirde yaşamak isteyen ilk kağan K’imin (Yami) Kağan’dı (öl. 608). Çinlilere özenmişti. Bilge Kağan da Buda dinini kabul edip şehir kurmak istemişti. Ancak Tonyukuk buna engel oldu. Orhun kitabelerinde geçen Bilge Kağan devrinden (716-734) Toğu Balık şehri herhalde Tula kıyısında Tokuz (Dokuz) Oğuzlar yurduundaydı. Ancak hakkında bilgi bulunmuyor. Cengiz Han’ın oğlu Ögeday Kağan devrinde, Kara Kurum’da Tuzgu Balığ bulunmaktaydı. Başka bilinen isimler arasında Amga Kurgan ve Beş Balığ vardır. “balığ” yani şehir

[34] Diyarbekirli, “İslâmiyetten,” 45-48.

[35] Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 1984).

[36] Sümer, 20.

kelimesi, Doğu Gök Türklerin şehirlerle yakın ilişkilerini gösterir. Batı Gök Türk kağanlarının ise Ilıĭ Vadisi'nde Issık veya Isıĭ Göl civarında pek çok şehri vardı. Çinli rahip Hülen-Çang, 629 yılında bölgeye geldiği zaman, Komul, Kara Komul, Kara Hoca, Yen-k'i, Kuça, Ak Su, Sûyâb şehirlerini görmüştü. Bir Budist mabedini de ziyaret etmişti. Onun verdiği bilgilerden Doğu Türkistan'da gelişmiş bir şehir hayatı olduğunu öğreniyoruz. Çinli rahip daha sonra batıya doğru ilerleyerek Talas ve İsficâb yani Sayram şehirlerine gitmiştir. Bu şehirler arasında Sûyâb, batı Türk Kağanlığının en önemli merkezi olarak Türgiş Kağanlığının idare merkeziydi.³⁷

Arapların Toĭuz Ėuzz adını verdiği Uygurların kurucusu Kül Bilge Kağan'ın oğlu İl İtmiş Bilge Kağan (Moyun-Çor) 757 yılında yukarı Orhun Irmağı'nın sol kıyısında Tatalhayn Bozkırında Ordu Balıĭ şehrini kurmuştu. Faruk Sümer'e göre, İl İtmiş Bilge Kağan tarihte şehir kuran ilk Türk hükümdarıdır. Uygur Devleti, Kırgızların 840 civarındaki saldırısı sonucu ortadan kalktı. Ordu Balık yakılıp yıkıldı. Uygurlar Baş Balıĭ-Koço bölgesinde yeni bir devlet kurdular. 924 yılında da Moĭol soyundan Kı-taylar, Kırgızları Orhun bölgesinden çıkarttı. 982'de yazılmış Hudûd'l-âlem'den öğrendiğimize göre Uygurlar (Toĭuz Ėuzz) ülkesindeki on yedi şehirden adı tespit edilenler arasında Çinâ-niketh yani Koçu veya Kara Hoca, Penciketh yani Beş Balık bulunur; ayrıca Kaşgarlı'nın bahsettikleri de şunlardır Beş Balık, Can Balık, Koçu, Yengi Balık ve Sülmi.³⁸

Mustafa Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık başlıklı kitabında Hunlar ve ardından gelen Gök Türklerin Çu havzası ve Talas Ovası civarındaki şehirlerin gelişiminde Soĭd-lar'la birlikte rol aldığını belirtir. Ona göre, Türgiş ve Karluk şehirlerinin bazılarının geçmişi Batı Göktürkler dönemine geri gitmektedir. Bu kitapta Moĭolistan'daki Göktürk yerleşkeleri ile

[37] Sümer, 6, 8-9, 11-14, 19-20, 23.

[38] Sümer, 31-32, 37-38, 43-47.

ilgili bilgi bulunmamaktadır.³⁹ Cezar, Doğu Türkistan'da Turfan havzasındaki Uygur şehirlerini nispeten ayrıntılı anlatır. Ancak, Moğolistan'da Uygur Kağanlığının ilk başşehri Karabalgasun bir sayfada kısaca geçer.⁴⁰ Daha önce Zeki Velidî Togan kısaca da olsa Göktürk alanındaki şehirler, ticaret hayatı ve Karabalgasun'dan bahsetmişti.⁴¹ Gök Türk ve Uygur şehirleri Moğolistan'dan ziyade, bugünkü Kırgızistan sınırları içindeki Batı Gök Türk ve Uygur bölgesindeydi. Ancak bölgenin Orta Çağ ve öncesinde, bugünkü sınırlara sahip olmadığını da belirtelim. Moğolistan ve çevresini bir ölçüde birlikte düşünmek, Türk sanat, mimarlık ve şehirciliğinin bu bölgede, Hunlardan Uygurlara kadar yaklaşık 1000 yıl boyunca gelişimini anlamak için yararlı bir yaklaşımdır.

Emel Esin

Sanat tarihinde Moğolistan konusuyla ilgili önemli bir husus da tarihlerimizde genel bir isimle "Hoten" adı verilen bölge hakkında yazılanlardır.⁴² Türkistan ile ilgili yayınlarıyla tanınan Emel Esin'in (1911-1987) aktardığına göre, eski yazma eserlerimizde "Hoten ve Hata" olarak geçen ve resim sanatının merkezi olarak gösterilen bir ülke son derece önemlidir. Kaşgarî'ye göre "Üst Hatay" Çin'in kuzeyinde Tavgaç (Vei veya Topa) diyarıdır. Burası Reşideddin yazmasında Maha Çin (Maçin) denilen Üst Hatay'dır. Kaşgarî "üst ve alt Hatay" veya Çin'den bahseder. Kaşgarî Uygur memleketini de Hatay'a katar. Kaşgarî'nin Alt Çin veya Alt Hatay veya Berhan (Buda) İli dediği yer Kaşgar ilidir. Reşideddin, Moğol yani İlhanlı devrinde gü-

[39] Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık* (İstanbul: İş Bankası, 1977) 22-26, 37, 43, 67.

[40] Cezar, 67-84.

[41] Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*: C. I: *En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, 3. baskı (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1981) 51-52.

[42] Hitay veya Hitâ, merkezi Pekin olmak üzere, Sarı Nehir ile Çin Seddi arasındaki bölgenin adıydı. Hoten, Turfan'ın güneybatı eyaleti durumundaydı. Hoten, İslâm kaynaklarında bütün Kuzey Çin ve Doğu Türkistan'ı içine alırdı. Çin veya Maçin ise (Sanskritçe'de Maha-Çin: Büyük Çin) Çin'in geri kalan kesimini ifade ediyordu (Ahmet Taşagül, "Hitâyname," TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 17 (1998) 404-405).

neybatı Kandahar'a kadar uzanan "azim memalik"e Hatay adının verildiğini belirtir.⁴³ Esin'e göre, Hatay ismi Türkler ve Moğollar Kaanı, Alp-Er-Tunga evlâdından addedilen hükümdarın Uzak Şark'dan Yakın Şark'a kadar uzanan vâsi memleketini içermiştir. On sekizinci yüzyılda, İbrahim Hakkı, Mârifetnâme adlı eserinde Budist kültürünün ve sanatının yayıldığı bu geniş sahânın, mâmur ülkelerin dörtte birini oluşturduğunu belirtir. Osmanlı şairleri Hoten ve Hata illerinin sanat bakımından ihtişamını yaptıkları bazı benzetmelerde kullanırdı. İstanbul yalılarının nakışları, Hoten ve Hatay illerinin sanatına benzetilirdi. Güzeller "Hoten-nakşı" ile kıyaslanırdı. On sekizinci yüzyılda, Şeyh Galib'in Hüsn ü Aşk'ında Hatay ilini, "hatâ" ve fitne memleketi olarak tasvir eder; aldatıcı nakışlarla süslü bir saray, Çin sınırında yükselmektedir. Çiğil memleketinde Nigârhâne-i Çin adlı kâşane yani ev, Mani adlı ressam tarafından yapılmıştı. Uygur Türklerinin Budist ve Mani resimleri Osmanlı sanatçıları tarafından model olarak alınmıştı. Budist resimde Buda ve bodhisatva İslâmî Türk sanatında hükümdar ve melekler şeklinde resmedilmiştir. Esin'e göre, "Çin, Hatay veya Hoten ressamı" olarak anılan sanatçılar muhtemelen Türkistanlılar ve Moğolları kastetmektedir.⁴⁴

Emel Esin makalesinde, Türk sanatındaki Hoten etkisini çeşitli konu başlıkları altında aktarır. Bunlar, malzeme ve teknik; temsil ve mertebelendirme; ekspresyonist ifade; mücerred (soyut) ifade; sîma (yüz) özellikleri; kıyafetler; vücut şekilleri; başlıklar ve kuşaklar; oturuş tarzları; çok başlı ve çok kollu şahıslar; hayvan motifleri; nebatî (bitki) motifler; ay, güneş işaretleri ve hâleler; mûsikî aletleri; otağ; kupa; alem; tamga olarak açıklanır. Sanattaki sîma yani yüz özellikleri ilginç bir ilişki sunar. Geniş kemikli, çıkık elmacık kemikli ve çekik gözlü yüzler,

[43] Esin, Emel, "Eurasia Göçebelerinin Sanatının ve İslâmiyet'ten Evvelki Türkistan San'atının Türk Plâstik ve Tersimî Sanatları Üzerindeki Bazı Tesirleri," *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi Tebliğler* (Ankara: TTK, 1962) 152.

[44] Esin, "Eurasia," 154-157.

Uygur sanatının “ay yüzlü güzel” anlayışından gelir. Osmanlı sanatında “Turan zemin” asıllı addedilen kimselerin yüzleri de Moğol tipleridir. Bundan başka Selçuklu ve Osmanlı sanatçı-
larının yaptığı resimlerdeki figürlerin üzerindeki potur, şalvar, hırka, çizme, başlık, tac, kuşak ve oturuş tarzları Türkistan ve ötesi yani Çin veya Hatay etkisi gösterir. Melekler, takvim hayvanları, ejder, aslan, deve, tavus kuşu, kartal, müzik aletleri, otağ, kupa, alem ve tamgalar da bu bölgenin tarzındadır. Özellikle Budist sanatta görülen pek çok unsur Batı’ya aktarılmıştır.⁴⁵ Emel Esin başka bir makalesinde Budist viharaların İslam sonrası Türk mimarisinin oluşumunu etkilediğini belirtir. Bunların çoğu Turfan’daki Uygur Budist manastırlarıdır. Esin’in genel referans kaynağı Orta Asya’dır. Benzerlerinin Moğolistan kültür çevresinde de olduğu düşünülebilir.⁴⁶

Moğolistan ve çevresinin sanat kültürünün Osmanlı’ya kadar ulaşan etkisini birkaç ilâve tespit ile tamamlayalım. Osmanlı resim sanatında görülen üsluplaştırılmış çiçek motiflerine “hatayî” adı verilmiştir. Bunlar arasında iç içe geçmiş şakayık ve lotus (nilüfer) motiflerinin İç Asya ve Uzak Doğu kaynaklı olması hatayî isminin verilmesine neden olmuş olmalıdır. Lotus ve şakayık Çin sanatında çok yaygın kullanılmıştır.⁴⁷ Osmanlı edebiyatında Çin nakkaşhâneleri (nagâr-hâne-yi Çinî) tabiri meşhurdu. Örneğin, 1506-1508’lerde Çin’e giden tüccar Ali Ekber’in yazdığı, merkezinde Pekin olan, Çin Sarı Nehir ve Çin Seddi arasındaki Hitay veya Hitâ denilen bölgeyi anlatan Hitâyname adlı eserin son bölümünde (Dar beyân-ı nagâr-hâne-yi Çinî) Çin’de her bir şehir, mahalle veya çarşıda nakkaşhâneler bulunduğunu, resimlerinde acayip suratlı tasvirler ve garip figür-

[45] Esin, “Eurasia”, 156-174.

[46] Emel Esin, “Muyanlık’ Uygur ‘Buyan’ Yapısından (Vihara) Hakanlı Muyanlığına (Ribat) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme,” *Malazgirt Armağanı* (Ankara: TTK, 1972) 75-102.

[47] Banu Mahir, *Osmanlı Resim Sanatında Saz Üslubu* (İstanbul: Hayalperest, 2022) 136-138.

ler de olduğu yazılır.⁴⁸ 1720 yılında, diplomatik bir misyonla III. Ahmed tarafından Fransa'ya gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi (öl. 1732) dönüşünde hazırladığı sefâretnâme-sinde, Orléans şehrinde ağırlandıkları odada peri yüzlü kızların odayı “nigâr hane-i Çin'e dönüştürmüşlerdi” der.⁴⁹ Bu benzetme, Moğolistan'ı da içine alan Hatay coğrafyasının Osmanlı aydınının imgeleminde son döneme kadar yaşadığını göstermesi bakımından önemlidir. Çelebi'nin ifadesi, Çin sanatının insan figürlerinin Osmanlının ideal güzellik anlayışını oluşturduğunu gösterir. Tabii bu bir tiptemedir. Çekik gözlü ve çıkık elmacık kemikli yüz tasvirleri Selçuklular ve sonra Moğolların İran ve Anadolu'ya ulaşması ile olarak yayılmış, Osmanlı dönemi sonuna kadar bir güzellik kriteri olmuştur.

Moğollar tarafından Batı'daki Türk sanatına taşınan başka bir sanat geleneği daha bulunmaktadır. İslâm dünyasında 14-15. yüzyıllarda kalem-i siyahî adı verilen bir resim geleneği gelişti. Bu geleneğin Moğollar tarafından 13. yüzyılda getirildiği anlaşılmaktadır. Bu geleneğin tarihi, Orta Asya'da 8. yüzyıla, Mani'ye kadar geri gider. Fırça konturlarıyla renk uygulanmadan düz kâğıda yapılan bu resim tekniği, Maniheizm'i devlet dini olarak kabul eden Uygurlardan Moğollara onlardan da İslâm dünyasına aktarılmıştır. İran'a Moğollarla ulaşan bu teknik Celâyirliyle devam ettirilmiş, sonra Timurlara aktarılmıştır. 16. Yüzyıl başında, Safavî sarayının olduğu Tebriz'den İranlı sanatçılar tarafından Osmanlı sarayına aktarılmıştır. Bunlar arasında Şah Kulu bu tekniği kullanarak “Saz Üslûbu” denen resim geleneğini yaratmıştır.⁵⁰

Eskiden Hoten, yirminci yüzyılda ise Orta Asya, bölgenin

[48] Chuanyi LEI, “Akkoyunlu-Türkmen Yakub Bey Albümlerindeki Kalem-i Siyahî Resimlerinde Çin Etkisi,” Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi (İstanbul, 2018) 31.

[49] *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi Sefâretnâmesi (Sefaretnâme-i Fransa)*, tercüme ve Lâtin harflerine transliterasyon Abdullah Uçman (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1975) 129.

[50] Mahir, 13-14, 25.

kültürel boyutunu veren isimlerdi. Bu adlandırmalar, Türkiye'nin daha önce olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de kendi kültür köklerini ararken Orta Asya'da geniş bir coğrafyaya referans verdiğini gösterir. Moğolistan bu kültürel coğrafyanın bir parçasıdır.

Abdülkadir İnan

Eserlerinde çeşitli konular münasebetiyle Moğolistan'a değinen pek çok araştırmacı olmuştur. Bunlar arasında Türkolog Abdülkadir İnan (1889-1976) Şamanizm başlıklı kitabında D. Banzarov'dan alıntıyla Moğolistan'daki "oba kültürü"nden bahseder. Boy veya oymak obasında şaman, oymağın koruyucu ruhunun olduğunu söylediği yere bir höyük yapardı. Burası, kurbanların kesilip törenler yapılan, adak adanılan boyun tapınağı olurdu. Budizm döneminde de rahipler bu geleneği ortadan kaldıramamış ve bu kült Lamaizm ile bağdaştırılmıştır. Ayrıca Moğolların "kürek kemiği falı" da Moğolistan Budizm'ine katılmıştır.⁵¹ İnan kitabında, çeşitli âdetler vesilesiyle Moğolistan'daki Türk mirasına değinmiştir. Örneğin "Orhon Türklerinin büyüklüğü için savaşlarda öldürdükleri kahramanların heykeli (balbal) dikmeleri"; Orhon Yazıtları'nda yazıldığı gibi, Gök Türkler'in hakan veya büyük kahramanlarının ölümü ardından düzenledikleri "yog-aş" töreni. İnan, Radlof'un Kül Tegin ve Bilge Kağan anıtlarının olduğu yerin "yog-aş" töreni yapılan yer olduğu şeklindeki fikrini de aktarır. Ayrıca yine Orhon Yazıtları'ndaki matem töreni tasvirinden de bahseder.⁵²

Bahaeddin Ögel

Orta Asya Türk tarihinin önde gelen araştırmacılarından Bahaeddin Ögel (1923-1989), yaptığı yayınlarda Moğolistan'daki Türk tarihi ile ilgili pek çok değinmede bulunmaktadır.

[51] Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm* (Ankara: TTK, 1972) 60, 153.

[52] İnan, 191, 193, 195.

Ögel, bir kültür tarihçisi olarak sanat eserlerine farklı bir metodoloji ile yaklaşır. Arkeolojik kazılar veya yüzey araştırmaları ile ortaya çıkarılan maddî kültür verileri yaptığı çalışmaların çok önemli bir parçasıdır. İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi adlı kitabında, Moğolistan'ın eski Türk tarihi için çok büyük bir önemi olduğunu belirtir; çünkü Türk kavimleri Çin'e buradan ulaşmıştır. Güneyden Moğolistan'ın içlerine giren Gobi Çölü çevresi Çin kültüründen de ayrılır.⁵³ Ögel, Altaylarda M.Ö. 3. bine ait kurganlarda çıkan kültürü Sibiry'a'nın "Afanasyevo" kültürü olarak değerlendirir. Kurot ve Kuyum kurganlarını örnekler. Kurot'da Andronovo kültürü de ortaya çıkmıştır. Kuyum'da ise Neolitik dönemden kalıntılar bulunmuştur. M.Ö. 1. bin yılda, Güney Sibiry'daki Karasuk ve kuzey Çin'deki Ordos kültürleri ile Moğolların anavatanı olan Baykal Gölü sahilleri arasında etkileşim bulunuyordu. Güney Sibiry, Karasuk devri, mezar buluntuları ile temsil edilir.⁵⁴ Pazırık kurganlarının M.Ö. 4-3. yüzyıl dönemi Hun öncesi devri gösterir. Tuyahta, Vavilonka, Kurot, Kumurtuk, Aragol, Karakol, Başadar kurganları da Büyük Hun Devleti öncesini temsil eder. Moğolistan'ın kuzey batısında Minusinsk civarında Tagar Kültürü M.Ö. 1000-700 arasında yayılmıştı.⁵⁵ Ögel, Büyük Hun Devleti'nin M.Ö. 3. yüzyıl sonundan M.Ö. 3. yüzyıl sonuna kadar yayıldığını belirtir. "Hun Devrinde Orta Asya'da Irklar" bahsinde Moğolistan'a değinir ve Türklerin atalarının muhtemelen burada, Baykal Gölü'nün kenarları ve Altay dağlarında hâkim olan gruptan kaynaklandığını belirtir. Ögel, Noyun-Ula olarak adlandırdığı Selenga Nehri havzasındaki Noin Ula mezarları ve buluntularının da ayrıntılı bir tarifini verir. Altay Büyük Hun Devleti'ni temsilen ise Pazırık kurganlarının buluntularını ayrıntılı bir şekilde tarif eder. Mezarların şekli, ağaç işçiliği, elbise ve süs eşyaları, atlar, at eyerleri, kırbaçlar, at gemleri, maskeler, cennet kuşları, silahlar

[53] Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi* (Ankara: TTK, 1984) 3.

[54] Ögel, 17, 30-31.

[55] Ögel, 35-42.

ve döğmeler ana konulardır.⁵⁶ Kitapta Bilge Kağan ve Kül Tigin'in mezarları da bir başlık altında anlatılmıştır. Tonyukuk Mezarını da o dönemdeki yeni buluntular ışığında değerlendirir. Ögel, kağanların mezarları ve anıtlarının ayrı yerlerde olma ihtimalinden söz eder. Buradaki heykellerin ölünün heykelleri mi yoksa balballar mı olduğu konusunun açıklığa kavuşturulamadığını, “yog” törenlerinin de nerede yapıldığının kesin olmadığını kaydeder.⁵⁷ Ögel, Orhon Nehri kıyılarında yapılan arkeolojik kazılardan da kısaca söz eder. Moğolistan'daki Göktürk dönemi arkeolojik buluntu yerlerini bir harita üzerinde işaretleyen Ögel, Granö'nün kurgan tipleri sınıflandırmasını aktarır: 1. Tümsekli mezarlar (halk tabiriyle kereksur, çud veya Kırgız mezarları); 2. Bozkır mezarları. Birinci gruptaki tümsekli mezarlar, ortada bir tümsek ve etrafında yan yana dizili taşlardan oluşurdu. Bozkır mezarları ise, mezarın etrafının dört köşe olarak yassı taşlarla kaplanmasından ibaretti. Bu sonuncu grup Gök Türkler döneminde üzeri bezemeli yekpare dört taş levhadan ibaret tabutlar halini aldı. Mezarların yanındaki bir dikilitaş çoğunlukla doğu olmak üzere yönleri gösterirdi. Ögel daha sonra, Baykal Gölü, Altay ve Tanrı Dağları çevresindeki buluntulardan söz eder. Bu bölgelerdeki buluntuları “umumî bakış” adını verdiği bir kısımda ayrıca ayrıntılı bir şekilde açıklar. Bölümün alt başlıkları, toprak kaplar, madeni kaplar, elbiseler, kemerler, çantalar, Çin aynaları, şapkalar, saç örgüleri, bıyık, küpeler, silahlar, at koşumları, demircilik, bayraklar, “keçe çadır evler” konularından oluşur. Oldukça uzun bir “Göktürk Heykelciliği” bölümü takip eder.⁵⁸ Kitap Kazakistan, Fergana ve Batı Türkistan Gök Türk kültür çevresi ile devam eder. Moğolistan konumuzla ilgili son bahis 744 yılında, Dokuz Oğuz adını taşıyan kabilelerin Uygur Devleti'ni Orhon Kıyıları'nda kurmaları ve buradan Doğu Türkistan'a nüfuz etmeleridir. Ar-

[56] Ögel, 43, 47, 58-60, 62-68.

[57] Ögel, 130-138, 195-196.

[58] Ögel, 132-135, 138-170.

dından Uygur kültürü ile ilgili sayfeler takip eder.⁵⁹ Bahaeddin Ögel bir çalışmada Orhun Bölgesi'ni "Orta Asya'nın en kutlu yeri" olarak tanımlar. Çünkü burada en büyük Gök Türkler yazıtları bulunur ve genelde Ötüken bölgesinde bulunan eserler "en eski Türk özelliklerini, en ufak çizgilerde bile gösterirler."⁶⁰

Orhun Abideleri'nin ne amaçla inşa edilmiş olabileceği tartışması nihayetlenmemiştir. Emel Esin, Çinlilerin yardımı ile inşa edildiğini belirttiği Kül Tigin anıtını, "ming-t'ang"a benzetir. Ming-t'ang Çin'de, Chou döneminde saray tapınakları arasında, gök tanrısı ve semâvî cisimlere ibadet edilen büyük tapınak, aynı zamanda hükümdarın beyleri kabul ettiği yerd. Esin ayrıca, heykellerin bilim camiasında balballar olarak kabul edilmediğini; balbalların yontulmamış taşlar şeklinde olduğunu, heykellerin ise değer verilen alplar için ruhlarının ebedî makamı olarak ihtimam ile yapıldığını ifade eder.⁶¹ Bugün, alanda yapılan arkeolojik kazılar ardından, Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarını içine alan külliyelelerin birer türbe veya tapınak olmadığı düşünülmektedir.⁶² Bu alanların olasılıkla ziyaretgâh işlevinde olduğu görüşü ağır basmaktadır.⁶³

Doğan Kuban

Sanat ve mimarlık tarihçisi Doğan Kuban (1926-2021) bir kitabında "Bozkırların Genel Arkeolojisi" bölümü altında Orta Asya'ya geniş şekilde değinir.⁶⁴ Kuban, Altaylardaki Pazırıkve diğer kurgan buluntuları vesilesiyle "Hayvan Üslûbu" ve "göçer sanatında çadır" konularından bahseder. Bazı açık olmayan konuları çeşitli Batılı bilim adamlarına referanslarla tartışır. Ku-

[59] Ögel, 348 vd.

[60] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2001) 132-134.

[61] Emel Esin, "Tengricilik: Türklerde Gök Tapınağına Dair," *Sanat Tarihi Yıllığı*, 12 (1982) 38-42.

[62] İlhami Durmuş, "Arkeolojik Kalıntı, Buluntu ve Yazılı Belgelere Göre Kül Tigin-Bilge Kağan Anıtlıkları ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları," *Gazi Türkiyat* (2007/1) 41.

[63] Can Hersek, "Orhun Anıtları Bölgesindeki eserlerin Durumu," *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları* (Ankara: TİKA, 2002) 151.

[64] Doğan Kuban, *Batiya Göçün Sanatsal Evreleri* (İstanbul: İş Bankası, 2010) 46-97.

ban'ın bu kitaptaki tarzı, Orta Asya sanat tarihinin çeşitli temel sorunlarını yorumlarla aktarma üzerine kuruludur. Yazar, Gök Türkler hakkında bilgi verirken Moğolistan'dan da bahseder. "Çin kültür çevresinde Türkler" başlığı altında symbiosis kavramı aracılığıyla Çin-Türk karşılıklı etkileşiminden bahseder.⁶⁵ Kuban'ın anlatısı Türklerin Çin ile kurduğu ilişkiler ağının bir ortak yaşam çerçevesinde değerlendirilmesini çerir. Ona göre, "İ.Ö. 1. binden İ.S. 14. yüzyıla kadar Çin ve Türk-Moğol dünyası sürekli bir ilişki ve gerçek bir 'symbiosis' içinde yaşar."⁶⁶ Kuban kültürlerarası etkileşim ve değişim konusunu vurgular. Bu açıdan, mimarlık ve güzel sanatlar alanlarının uygulama odaklı teorik eğitiminin izlerini taşıyan bir sanat tarihi anlayışı oluşturmuştur. Kuban Orhun yazıtları vesilesiyle Moğolistan'a sadece anıtların yeri olarak değinir. Ardından, Tarım havzasındaki Uygur sanat ve mimarisine kısaca değinerek Batı Gök Türk sahalarına geçer.⁶⁷

Yaşar Çoruhlu

Nejat Diyarbakirli'nin öğrencisi Yaşar Çoruhlu (1964-), üçüncü kuşak sanat tarihçilerin temsilcisi olarak Türkiye'de Orta Asya (veya iç Asya) sanatı üzerine en kapsamlı kitabı yazmıştır.⁶⁸ Bu kitabın öncüsü olan bir yayını daha bulunmaktadır. Burada, Hun sanatı kapsamında Pazırık ve Noin Ula kurganlarını tarif eder. Moğolistan ve yakın çevresindeki proto-Türk, Hun ve Göktürk kaya resmi, çadır, halı, kumaş, deri, yün ve keçe, maden, mücevher, keramik sanatları ile üzerlerindeki "Hayvan Ülsûbu" bezemeyi tarif eder. Orhon Irmağı kıyılarında bulunan Gök Türk anıtlarına da değinir. Mimari yapı, peyzaj düzenlemesi ve heykellerin tanımını yapar. Bunlar içinde Kül Tigin'e ait olduğu düşünülen heykel ve balballara değinir. Bazı ortak

[65] Kuban, 75-83.

[66] Kuban, 83.

[67] Kuban, 84-111.

[68] Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı: İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Kabcacı, 2020)

özelliklere sahip heykeller en çok Orhun Nehri kıyılarında, Ku-ray Ovası'nda, Tanrı Dağları bölgesinde ve Kırgız sahalarında bulunmaktadır. Kitap Göktürk sanatı ardından güneydeki Kan-su ve Turfan'daki Uygur sanat ve mimarisinin anlatımı ile devam eder. Ona göre, Uygur manastır ve tapınakları Selçuklu ve Osmanlı külliyelerinin kaynağını oluşturur.⁶⁹

Yaşar Çoruhlu'nun son kitabında Moğolistan konusu, Paleolitik dönemde Manhan-Somon bölgesindeki mağara resimleri ile başlar. Mezolitik dönemden Kuş Kirazı Çukuru'nda (Mol-tın-Am) bulunan ok başları ve bıçaklar bulunmuştur. Neolitik Dönem kanıtları ise Candaman kaya resimleri ve Norovlijn Uul buluntuları olarak belirlenir. Afanasyevo denilen neolitikten kal-kolitik ve bronz çağılarına geçilen dönemden Bayan-Kongor, Aimaks Arşangay, Tamcagbulag, Norovlijn Uul bölgelerine değinir. Karasuk Kültürü ile İç Asya'nın Bronz Çağı başlar. Çoruhlu bu kültürü (yklş. M.Ö. 1300-700) oluşturan insanların Türk ve Moğolların ataları (proto-Türk) olduğunu belirtir. Bu döneme ait Moğolistan'dan Aimak Ömnogov'dan hayvan başlı tunç kama örneğini verir.⁷⁰

Bu kitap, Moğolistan ve kuzeyindeki Altaylar bölgesine Hunlar vesilesiyle geniş bir şekilde değinir. "Kurgan" denilen mezar mimarisi ve sanatı oldukça kapsamlı yer alır. Hunlarda defin geleneklerinden söz edilerek kurgan isminin kaynağı ve kurganların genel özellikleri açıklanır. Pazırık kurganları oldukça ayrıntılı olarak anlatılır. Ayrıca bölgedeki diğer kurganlara değinilir. Moğolistan'daki Noin Ula kurganları da resimlerle açıklanır. Çoruhlu, "Moğolistan'daki Hun Yerleşmeleri" adı altında bir paragraf oluşturmıştır. Burada, Aimak Töv bölgesinde (Chüretov) bulunan kare planlı bir kent ve saraydan söz eder. Ayrıca, Aimak Chentij'de yine kare şeklinde 3 küçük

[69] Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı'nın ABC'si*, (İstanbul: Kabalcı, 1998) 48-81, 83-93, 96-102, 102-125.

[70] Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*: İç Asya'da, 26-31, 35, 46, 50.

yerleşim yeri keşfedilmiştir. Bunlar Törölzindörvölzin, Burchijn-dörvölzin ve Guadov'dur. Çoruhlu bu yerleşimlerden hareketle "göçebe kültürü" yerine "bozkır medeniyeti" tanımının kullanılmasını önerir. Kitap, çadır, halı ve dokuma, giyim-kuşam, maden, ahşap, keramik, heykel, kaya resimleri ve hayvan üslûbu bahisleri ile devam eder. Moğolistan, İç Moğolistan (Ordos) ve Altaylar buluntuları aracılığıyla gündeme gelir.⁷¹

Kitap, Gök Türkler şehirleri bahsine gelince, Moğolistan'daki Chojt Tamır Vadisi yakınındaki Dzosim Cherem şehrinden söz eder. Ayrıca Batı Göktürklerle ait bugün Moğolistan'ın batısındaki, yukarıdaki başka kaynaklarda da geçen şehirlerden söz eder. Ayrıca, Altaylarda bulunan Gök Türk kurganlarının isimlerini verir. Göktürk Mezar Külliyesi dediği Orhun Anıtları'na geniş bir yer ayırır. Bu yapıları "anma törenlerinin yapıldığı mimari eserler" olarak görür. Bulunan mimari, heykel ve bezeme örneklerini değerlendirir. Ardından eski Türklerin "bengü" dediği taş yazıtlara değinir. Bunların son bulunanlarla beraber toplu bir çalışmaya konu olması gerektiğini not eder. Çorulu Moğolistan Töv İli Delgerhaan ilçesindeki Köli Çor Anıtı'nı anlatarak buradaki mimari unsurlar, heykel ve taş bezemelerden (bediz) söz eder. Yazıtlar ve Yazılar kısmını Moğolistan'daki Şveet Ulaan tören alanıyla nihayetlendirir. Burada insan ve hayvan heykelleri ile bir dikilitaş bulunmuştur. Dikilitaş üzerindeki 60'a yakın "damga" Gök Türk boylarına ait olmaları itibarıyla önem taşır. Kitap, Gök Türk resim sanatı bahsinde, Moğolistan Char-chad (Hangay Dağları) bölgesinde, Aimak Bajangchongor'da, Chutağ Uul'da, Bichigtin Am vadisinde, Dzaagal Dağı zirvesinde, Bagaöldziit Dağ'ında ve kuzeyde Altaylar bölgesinde pek çok yerde görülen kaya resimlerine değinir.⁷²

Göktürk heykelleri bahsinde Moğolistan'dan Orhun Anıtları'ndaki örnekler üzerinde durulur. Bunlara ilaveten, Bayan

[71] Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*: İç Asya'da, 72-117, 119-166

[72] Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*: İç Asya'da, 170-177, 178-188, 189, 192-193, 197, 198-202.

Ölgiy Aimak, Huddu Nur heykellerine de değinilir. Gök Türk madeni eserleri bahsinde yine Moğolistan'daki Bilge Kağan Külliyesi'nde bulunan hazine örneklendirilir. Aynı yerde bulunan keramik buluntularına da değinir. Eski Uygur Sanatı başlıklı bölümde de Karabalgasun (Ordu-balık) kentine referansla Moğolistan'dan bahsedilir. İlerleyen sayfalarda Doğu Türkistan'daki Uygur şehir, sanat ve mimarisi ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Karabalgasun'da bulunan ve 1. Karabalgasun Yazıtı denilen çift ejder bezemeli anıt, Uygurların yazılı anıtlarından olduğunu gösterir.⁷³ Yaşar Çoruhlu'nun bu kapsamlı kitap çalışması, alanında Türkiye'de yapılmış kitap ölçeğinde en kapsamlı yayındır.

Arkeolojik Çalışmalar ve Buluntuları Tanıtan Yayınlar

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), W. Radloff'un 1892 tarihli çalışmasından alıntılar içeren, Moğolistan Tarihi Eserler Atlası'ndan Seçilmiş Sayfalar başlıklı bir kitabı 1995 yılında Ankara'da yayımlamıştır. Eserde, başta Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtına ait resimlerin yanı sıra, aynı bölgedeki bazı yazılı taşlar ile balbalların resimlerine yer verilmiştir.⁷⁴ TİKA Moğolistan'daki Türk Anıtları ile ilgili ilk proje çalışmalarına 1993 yılında başlamıştı. 1994 yılında, TİKA ve Moğolistan Aydınlanma Bakanlığı arasında bir antlaşma imzalandı. Ardından, 1995 yılında, Türkiye ve Moğolistan Cumhurbaşkanları bir mutabakat imzalamış ve Moğolistan'daki Türk Anıtları projesini başlatmıştır.⁷⁵ Bu kapsamda, "TİKA Bilge Kağan Anıt Mezarı Restorasyon Projesi" arkeolojik çalışmaları 2000-2003 yılları arasında yapıldı. Kazıların ardından yayımlanan kitaplarda, arkeolojik kazı aşamaları ve elde edilen bulgu, buluntu ve çizimler kapsamlı bir şekilde yayımlanmıştır.⁷⁶

[73] Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*: İç Asya'da, 232-236, 239, 241, 263-265, 311-313.

[74] Orhun, *Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası (Seçilmiş Sayfalar)*, Haz. Dimitriy Vasiliyev, Çev. Dimitriy Vasiliyev, Yelena Vasiliyeva ve Sema Bulutsuz (Ankara: TİKA, 1995).

[75] *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü*, XXI.

[76] *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları* (Ankara: TİKA, 2002); *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* (Ankara: TİKA, 2003); *Moğolis-*

Bu çalışmalar yanında, Moğolistan'daki Gök Türk anıtları çeşitli dönemlerde, farklı araştırmacılar tarafından incelenmiş ve yayınlanmıştır.⁷⁷ İstanbul'da Sakıp Sabancı Müzesi'nde düzenlenen Cengiz Han ve Mirasçıları (2006-2007) adlı sergi kataloğundaki yazılar Moğolistan'da yirmi birinci yüzyıl başında yapılan arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarını tanıtır. Bu yazılarda Moğolistan'daki Türk ve Moğol anıtlarında bulunan eserler katalog çerçevesinde ele alınmıştır. Bir yazı Moğolistan'daki kaya yarıkları ve mağara mezarlarını tanıtır.⁷⁸ İlaveeten, Orhun Vadisi'ndeki Moğol başkenti Karakurum (Harhorin) ve çevresinde yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalarda elde edilen buluntular yine bu katalog çerçevesinde makalelerle aktarılmış ve buluntular tanımlanmıştır.⁷⁹ 2022 tarihli bir gazete haberi, Kazak tarihçi Darhan Kuandıkoğlu Kızıralı'nın başkanlığında Uluslararası Türk Akademisi'nin Moğol Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü ortaklığında yaptığı kazıda İlteriş Kağan Yazıtı'nı keşfettiğini duyurdu.⁸⁰ Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan ve Türkiye tarafından kurulan Uluslararası Türk Akademisi'nin yaptığı çalışmalar Türkiye Cumhuriyeti'nin Türk Dünyası bilimine önemli bir katkısı olarak görülebilir.

tan'daki Türk Anıtları Projesi 2003 Yılı Çalışmaları (Ankara: TİKA, 2005). Yapılan arkeolojik çalışmalar hakkında bkz. Saadettin Gömeç "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi: 2001- 2003 Çalışmaları," *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2/1 (Mart 2005) 7-16.

[77] Örneğin: Kâmil Uğurlu, *Orhun Anıtları* (Ankara: Ahmet Yesevi Vakfı, 1998). Orhun yazıtlarının 2002 yılındaki durumunu arkeolojik buluntularla beraber aktaran bir çalışma için bkz. Cengiz Alyılmaz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu* (Ankara: Kurmay, 2005). Töv İli Delgerhaan ilçesindeki Köli Çor Anıtı hakkında güzel bir çalışma için bkz. Osman Mert, *Köliçor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2015).

[78] Ulambayar Erdenebat ve Ernst Pohl, "Moğolistan'daki Kaya Yarıkları ve Mağaralarda Bulunan Mezarlar," *Rifat*, 110-115.

[79] Michael Walther, "Yerleşik Bir Karargah İçin En Uygun Yer: Orhon Vadisi Coğrafyası ve Karakurum (Harhorin) Çevresi Üstüne Giriş ve Hidrolojik Coğrafya," *Rifat*, 183-188; Hans-Georg Hüttel, "Karakurum: Tarihsel Bir Bakış," *Rifat*, 189-194; Hans-Georg Hüttel, "Karakurum Moğol-Alman Araştırma Heyeti (MDKE)," *Rifat*, 195-197; Hans-Georg Hüttel, "Ögeday Han'ın Sarayı: Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Karakurum'daki Kazıları," *Rifat*, 199-208; Christina Franken, "Karakurum Saray Bölgesi Seramik Fırınları," *Rifat*, 209-211; Ulambayar Erdenebat ve Ernst Pohl, "Başkentin Orta Yerinden: Karakurum'un Merkezinde Bonn Üniversitesi'nin Yürüttüğü Kazılar," *Rifat*, 237-247.

[80] "Complex of Göktürk Ruler İlteriş Qaghan Unveiled in Mongolia," *Daily Sabah*, 25 Ağustos, 2022.

SONUÇ

Bir çalıştay kapsamında yapılan sunuma dayanan bu makalede, Moğolistan üzerine Türkiye'de yapılan sanat tarihi çalışmalarını mümkün olduğunca içermeye çalıştık. Eksik kalan yayınlar varsa yazar ve okuyucularından af dileriz. Orta Asya çalışmalarının sayısı gönüllü bilim insanlarımızın yaptığı yeni araştırmalarla gittikçe artmakta, buna benzer nice değerlendirme yazıları yazılacağına inancımız tamdır.

Bu çalışmanın bize gösterdiği, Orta Asya Türk sanat tarihi üzerine Emel Esin, Bahaeddin Ögel, Nejat Diyarbakirli ve Yaşar Çoruhlu'nun çalışmalarının temel eserler olduğudur. Cumhuriyetin 100. Yılında sadece 4 Orta Asya sanatı tarihi araştırmacısı yetiştirebilmiş olmamız dikkat çekilmesi gereken bir durumdur. Aralarından Ögel'in çalışmaları, arkeolojik verileri kültür tarihi açısından inceler. Dolayısıyla sayı aslında üçtür de denebilir. Sonuçta, 100 yılın her yirmi beş-otuz yılına bir araştırmacı düşmekte. Bu durum sanat tarihçileri tarafından önemi sıklıkla ifade edilen Orta Asya Sanatı ülküsünün aslında uygulama alanını etkileyememiş olduğunu gösterir. Var olan az sayıdaki çalışma da Orta Asya (veya İç Asya) sanatını genel hatlarıyla bir bölgeler bütünlüğünde çeşitli sahalara referanslarla inceler. Bu çalışmalarda Moğolistan bahsi geçer, ancak Moğolistan'ı konu alan, örneğin Nowgorodowa'nın Moğolistan'ın Eski Sanatı gibi bir monografi bulunmaz.⁸¹ Bu eksiklik bütün belli başlı Orta Asya bölgeleri için geçerlidir. Türkiye'de yazılmış bir Sibiryâ, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Afganistan veya Türkmenistan sanatı monografisi bulunmaz. En fazla Türkiye'nin yakın coğrafyasındaki İran, Irak, Kırım ve Balkanlar üzerine bazı katalog mahiyetinde çalışmalar yapılabilmektedir.

Burada, Elif Kök'ün bir ifadesini alıntılanmak açıklayıcı ola-

[81] Eleonora Nowgorodowa, *Alte Kunst der Mongolei* (Leipzig: Seemann Verlag, 1980)

bilir. Şöyle diyor: “Cumhuriyet’in ilk yıllarında hâkim olan kültürel iklimin İslâm öncesi döneme özel bir değer atfetmesine rağmen, Türkiye’de İslâm öncesi dönem sanatı tarihine yönelik çalışmalar, Anadolu’daki Türk sanatı çalışmalarının gerisinde kalmasının yanında, erken dönemin dil ve tarih araştırmalarına kıyasla da gelişmemiştir.”⁸² Bu doğru bir tespittir. Osmanlı döneminde “Hoten”, Cumhuriyet döneminde ise “Orta Asya” denilen coğrafyanın, arkeoloji ve sanat tarihi açısından yeterince çalışılmamış olmasının temelde iki nedeni bulunmaktadır. Birincisi Cumhuriyetin kuruluş döneminde, Türk tarihi ve kültürünü kökleriyle anlamaya verilen önemin azalması; ikincisi ise Türkiye dışındaki uzak Asya çalışmalarını sınırlandıran ekonomik sorunlar.

Sanat tarihi yazımı, saha çalışması ve arkeolojik kazı buluntularını takip eder. Her ikisi de uzun erimli, meşakkatli ve maddi destek gerektiren çalışma alanlarıdır. Bunlar, yerel otoriteleri oluşturan devlet organları, üniversiteler, araştırma merkezleri ve müzelerle iş birliğini gerektirir. Ekip çalışması da esas olmakla beraber, ekip üyelerinin uluslararası ve yerel dilleri bilen nitelikli araştırmacılar olması gereklidir. Çalışmaların istikrarlı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için Türkiye’de Orta Asya araştırmalarına adanmış bir Orta Asya Arkeoloji ve Sanat Tarihi Enstitüsü bulunması elzemdir. Bu enstitünün insan kaynağı ve maddi olanaklarının da çok iyi olması gereklidir. Bilim insanları ve öğrencilerin çeşitli proje, eğitim ve araştırma konuları kapsamında bölgeye yapacakları ziyaretler büyük önem taşımaktadır. Bu amaçla inceleme gezisi, kazı ve araştırmaları destekleyecek fonlar oluşturulmalıdır.

Bir yandan da Türkiye’de sanat tarihinin ne olduğu ve önemi üzerine bilinç gelişimi gerekmektedir. Sanat tarihi, arkeoloji veya kültür tarihinden ayrı bir alandır. Sanat tarihi bir

[82] Kök, “İslam Öncesi,” 41.

toplumun sanayisinde, yani sanatlarında geldiği aşamayı ortaya koyar. Bir arkeolojik kazıdan pek çok buluntu çıkar, ancak bunların arasındaki malzeme ve teknik olarak ileri olan ürünler taş, maden, ahşap, kemik, kumaş gibi malzemenin işlenmesi ve bezenmesinde ulaşılan teknolojik bilginin kanıtlarıdır. Estetik boyut aslında bunun toplu bir ifadesi olarak gündeme getirilir. Dolayısıyla sanat tarihi, kültür tarihinin ötesinde bir boyut olarak “uygarlık” tarihidir. Sanat tarihi yazılmamış toplumlar tarihinde uygarlıklarıyla değil, ancak günlük yaşama uğraşlarının şekli ile yer alabilir. Hatta bazen var olup olmamaları da uzmanlar dışında pek kimsenin umurunda olmayabilir. Çağdaş dünyada sanat tarihine önem verilmesinin nedeni bu “uygarlık meselesi”dir. Çünkü sanat eseri, sanatların (sanâyi) bir anlatı içinde temsil edildiği bir alan olarak toplumları yüceltir, dünya toplumları içinde onlara bir yer biçer.

Bilindiği gibi Moğolistan’daki Orhun Anıt veya Yazıtları, dil-bilim ve tarih alanlarında oldukça derinlemesine incelenmiş ve incelenmektedir. Yaşar Çoruhlu, bir çalışmasında Orhun Anıtları’nın sanat tarihi açısından önemine değinir. Anıtlar sadece yazıtlar üzerinden tanımlama ve sınıflandırmalara konu olmaktadır; bunun yeterli olmadığını belirtir. Ona göre “yazıtlar sanat ve arkeoloji eserlerinin açıklayıcılarıdır.” Yazıtlar kendileri sanat eserleri olduğu gibi, aynı zamanda mimari olarak düzenlenmiş ortamlarda yer alır.⁸³ Gerçekten de Moğolistan’daki Türk eserleri henüz sanat tarihi açısından yeterince incelenmemiştir. Anıtların dekorasyon, heykel, kabartma ve mimarlık açılarından derinlemesine bir sanat tarihi tahlili yapılmamıştır. Anıtların ayrıca, Moğolistan Türk sanatı ve daha geniş bir çerçeveden Altaylar ve Doğu Türkistan, ilaveten de Çin sanat gelenekleri çerçevesinde incelenmesi gerekmektedir.

Umutlu olmamızı sağlayacak bazı gelişmeler de olmuştur.

[83] Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatının ABC’si*, 92-93.

Moğolistan'da yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar yapan bilim insanlarımız bugün Moğolistan'a, geçmişe oranla daha fazla araştırma ziyaretinde bulunmakta ve bulgularını yayımlamaktadır. 1930'larda, Strzygowski'nin yapılmasını önerdiği çalışmalar, ancak 2000'li yıllarda yapılabilir hale gelmiştir. Moğolistan-Türkiye ilişkilerinin Cumhuriyetimizin ikinci yüzyılında hızla gelişeceği anlaşılmaktadır. TİKA'nın ve İzmir Kâtip Çelebi gibi üniversitelerin desteği ile yapılan son yüzey araştırmaları ve arkeolojik çalışmaların oluşturduğu bilgi birikiminin yakın gelecekte sanat tarihi yayınlarına da dönüşmesini ümit edelim. İlaveeten, toplumların birbirine yaklaşmasını sağlayan en önemli araç sanat ürünleridir. Moğolistan gibi Türklerin kökeninin yer aldığı bir ülke ile kurulmakta olan sağlıklı ilişkilerde ortak kültüre ait sanatın birleştirici rolünün katkısı büyük olacaktır.

KAYNAKLAR

- Alyılmaz, Cengiz, Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu. Ankara: Kurmay, 2005.
- Arık, Rüçhan, Kubad Abad: Selçuklu Saray ve Çinileri. İstanbul: İş Bankası, 2000.
- Arseven, Celal Esat Türk Sanatı Tarihi. C. 1. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1952.
- Arseven, Celal Esad, Les Arts decoratifs turcs. İstanbul: M.E. Basımevi, ty 1952.
- (Arseven), Celal Esat, Türk San'atı. İstanbul: Türk Ocakları Merkez Heyeti, 1928.
- Arseven, Celal Esad, L'Art Turc: Depuis son origine jusqu'à nos jours. İstanbul: Devlet Basımevi, 1939.
- Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989 (Turkish Art and Architecture, Londra: Praeger, 1971'in genişletilmiş baskısı).
- Bayar, Dovdoi, "Eski Türk Anıtları ve Taş Heykelleri," Samih Rifat, (Der.), Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu. Sakıp Sabancı Müzesi (Sergi, 07 Aralık 2006-08 Nisan 2007) İstanbul: SSM, 2006, 93-99.

- Bayar, Dovdoi, "Orta Asya'da Yeni Bir Tür Anıtsal Yontu Olarak Doğu Moğolistan'daki Taş Heykeller," *Avrasya Etüdleri*, 14 (1998) 63-74.
- Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: İş Bankası, 1977.
- "Complex of Göktürk Ruler Ilteriş Qaghan Unveiled in Mongolia," *Daily Sabah*, 25 Ağustos, 2022.
- Çoruhlu, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı: İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Kabalcı, 2020.
- Çoruhlu, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı'nın ABC'si*. İstanbul: Kabalcı, 1998.
- Kök, Elif, "İslam Öncesi Türk Sanatı Literatürü," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7/14, 2009, 33-49.
- Diez, Ernst *Türk Sanatı: Başlangıcından Günümüze Kadar*. Çev. O. Aslanapa. İstanbul: İstanbul Ü. Ed. Fak, 1946.
- Diyanbekirli, Nejat, "İslâmiyetten Önce Türk Sanatı," *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*. Ankara: İş Bankası, 1993, 1-64.
- Diyanbekirli, Nejat, *Hun Sanatı*. İstanbul: MEB, 1972.
- Durmuş, İlhami, "Arkeolojik Kalıntı, Buluntu ve Yazılı Belgelere Göre Kül Tigin-Bilge Kağan Anıtlıkları ve bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları," *Gazi Türkiyat*, 2007/1, 35-58.
- Erdenebat, Ulambayar ve Pohl, Ernst, "Başkentin Orta Yerinden: Karakorum'un Merkezinde Bonn Üniversitesi'nin Yürüttüğü Kazılar," Samih Rifat, (Der.), *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu*. Sakıp Sabancı Müzesi (Sergi, 07 Aralık 2006-08 Nisan 2007). İstanbul: SSM, 2006, 237-247.
- Erdenebat, Ulambayar ve Pohl, Ernst, "Moğolistan'daki Kaya Yarıkları ve Mağaralarda Bulunan Mezarlar," Samih Rifat, (Der.), *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu*. Sakıp Sabancı Müzesi (Sergi, 07 Aralık 2006-08 Nisan 2007). İstanbul: SSM, 2006, 110-115.
- Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*. İstanbul: MEB, 1970.
- Esin, Emel, "Tengrilik: Türklerde Gök Tapınağına Dair," *Sanat Tarihi Yıllığı*, 12, 1982, 35-60.
- Esin, Emel, "'Muyanlık' Uygur 'Buyan' Yapısından (Vihara) Hakanlı Muyanlığına (Ribat) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme," *Malazgirt Armağanı*. Ankara: TTK, 1972, 75-102.
- Esin, Emel, "Eurasia Göçebelerinin Sanatının ve İslâmiyet'ten Evvelki Türkistan San'atının Türk Plâstik ve Tersimî Sanatları Üzerindeki

- Bazı Tesirleri," Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi Tebliğler (Ankara: TTK, 1962) 152-174.
- Franken, Christina, "Karakurum Saray Bölgesi Seramik Fırınları," Samih Rifat, (Der.), Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu. Sakıp Sabancı Müzesi (Sergi, 07 Aralık 2006-08 Nisan 2007). İstanbul: SSM, 2006, 209-211.
- Gömeç, Saadettin "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi: 2001- 2003 Çalışmaları," Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2/1, Mart 2005, 7-16.
- Hersek, Can, "Orhun Anıtları Bölgesindeki eserlerin Durumu," Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları. Ankara: TİKA, 2002, 147-172.
- Hüttel, Hans-Georg, "Karakurum: Tarihsel Bir Bakış," Samih Rifat, (Der.), Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu. Sakıp Sabancı Müzesi (Sergi, 07 Aralık 2006-08 Nisan 2007). İstanbul: SSM, 2006, 189-194.
- Hüttel, Hans-Georg, "Karakurum Moğol-Alman Araştırma Heyeti (MDKE)," Samih Rifat, (Der.), Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu. Sakıp Sabancı Müzesi (Sergi, 07 Aralık 2006-08 Nisan 2007). İstanbul: SSM, 2006, 195-197.
- Hüttel, Hans-Georg, "Ögeday Han'ın Sarayı: Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Karakurum'daki Kazıları," Samih Rifat, (Der.), Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu. Sakıp Sabancı Müzesi (Sergi, 07 Aralık 2006-08 Nisan 2007). İstanbul: SSM, 2006, 199-208.
- İnan, Abdülkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ankara: TTK, 1972.
- Kuban, Doğan, Batıya Göçün Sanatsal Evreleri. İstanbul: İş Bankası, 2010.
- LEI, Chuanyi, "Akkoyunlu-Türkmen Yakub Bey Albümlerindeki Kalem-i Siyahî Resimlerinde Çin Etkisi." Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi. İstanbul, 2018.
- Mahir, Banu, Osmanlı Resim Sanatında Saz Üslûbu. İstanbul: Hayalperest, 2022.
- Mert, Osman, Köliçor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2015.
- Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2003 Yılı Çalışmaları. Ankara: TİKA, 2005.
- Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları. Ankara: TİKA, 2003.

- Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları. Ankara: TİKA, 2002.
- Necib Asım, Orhun Âbideleri (Osmanlı Türkçesi). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1924.
- Nowgorodowa, Eleonora, Alte Kunst der Mongolei. Leipzig: See-mann Verlag, 1980.
- Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Anıtları. İstanbul: TDK Devlet Bası-mevi, 1936.
- Ögel, Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2001.
- Ögel, Bahaeddin, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi. Ankara: TTK, 1984.
- Öney, Gönül, Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları. Ankara: İş Bankası, 1988.
- Rifat, Samih (Der.), Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmpa-ratorluğu. Sakıp Sabancı Müzesi (Sergi, 07 Aralık 2006-08 Nisan 2007) İstanbul: SSM, 2006.
- Sertkaya, Osman Fikri v.d. (Haz.) Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü. Ankara: TİKA, 2001.
- Strzygowski, Josef, "Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi," Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi, çev. A. Cemal Köprülü. Ankara: İş Bankası, ty., 1-118.
- Sümer, Faruk, Eski Türklerde Şehircilik. İstanbul: Türk Dünyası Araştır-ma Vakfı, 1984.
- Sürün, Mustafa, "Cumhuriyet Öncesi Sanat Tarihi Yaklaşımları: 1850-1923: Sanat Tarihi Yayınları Üzerine Bir İnceleme." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi. İstanbul, 2012.
- Şahin, Can, "Türklerde Ejder ve Simurg Motiflerinin Grafik Gelişimi." Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2001.
- Taşagıl, Ahmet, Türk Model Devleti Gök Türkler. İstanbul: Bilge, 2017.
- Taşagıl, Ahmet, "Hitâynâme," TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 17, 1998, 404-405.
- Tekin, Talat, Tonyukuk Yazıtı. Ankara: Simurg, 1994.
- Tekin, Talat, Orhon Yazıtları. Ankara: TDK, 1988.
- Togan, Zeki Velidi, Umumî Türk Tarihine Giriş: C. I: En Eski Devirler-den 16. Asra Kadar. 3. Baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1981.
- Uğurlu, Kâmil, Orhun Anıtları. Ankara: Ahmet Yesevi Vakfı, 1998.

- Yılmaz, Anıl, "Gök Türk Heykelciliğinde Baba ve Balbal Kavramları Üzerine," Yaşar Çoruhlu, v.d. (ed.) Prof. Nejat Diyarbakırlı'ya Armağan: Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü. Ankara: Yeni Türkiye, 2006, 111-126.
- Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi Sefâretnâmesi (Sefaretnâme-i Fransa). Tercüme ve Lâtin harflerine transliterasyon Abdullah Uçman. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1975.
- Vasiliyev, Dimitriy (Haz.), Orhun: Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası (Seçilmiş Sayfalar). Çev. Dimitriy Vasiliyev, Yelena Vasiliyeva ve Sema Bulutsuz. Ankara: TİKA, 1995.
- Walther, Michael "Yerleşik Bir Karargâh İçin En Uygun Yer: Orhon Vadisi Coğrafyası ve Karakurum (Harhorin) Çevresi Üstüne Giriş ve Hidrolojik Coğrafya," Samih Rifat, (Der.)

ALTIN ORDA DEVLETİ MİRASI VE KONUyla İLGİLİ TÜRKİYE'DEKİ ÇALIŞMALAR

Prof. Dr. Nuran KARA PİLEHVARİAN

Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi

Mimarlık Bölümü Öğretim Üyesi

E-posta: pvarian@yildiz.edu.tr

ORC-ID: 0000-0002-0021-2076

GİRİŞ

Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz Han, tüm dünyayı ve toplumları etkilemiş tarihsel bir figürdür. O, kendi çağında bütüncül bir dünya tasavvuru ile yola çıkmış ve güçlü bir merkezi sistemi sağlamanın mücadelesini vermiştir. Cengiz Han sadece kendi toplumunun değil Türk dünyasının ve diğer toplumların tarihini, kültürünü ve mimarisini etkilemiştir. Cengiz Han hem Türkler hem de Moğollar için ortak değerdir. Cengiz'in oğullarından biri olarak kabul edilen Cüçi Han 1169 yılında doğmuş, Babasının Merkit yağmasından dönüşü esnasında dünyaya geldiğinden kendisine "yoldan gelen" anlamında Cüçi¹ adı verilmiştir (Kafalı, 1993).

Cengiz Han 1207 yılında oğlu Cüçi'yi kuzeyde bulunan or-

[1] Cüçi adının kökeni konusunda pek çok çalışma mevcuttur. Bu çalışmalardan birkaçı; 2002 yılında Peter B. Golden'in "Tuşi: The Turkic Name of Joçi" adlı makalesi (Golden, 2002), Ekrem Kalan'ın 2012 de yayınlanan "Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı" (Kalan, 2012), Ayşe Beyza Ercan'ın 2020 de Peter B. Golden'in izni ile "Tuşi: Cüçi'nin Adı Üzerine" başlığı ile yayınladığı Golden'in makalesinin Türkçe çevirisidir (Ercan, 2020). Bu çalışmalar Reşidüddin Fazlullah'ı Hemedanî'nin (1249-1318) Cami'üt-Tevarih adlı eserinden beri konu hakkında yazılan çalışmaların genel değerlendirmesi niteliğindedir.

man halkları üzerine sefere göndermişti. Sefer dönüşü; «Oğullarımın en büyüğü olan sen, evden daha ilk defa ayrılmış olmana rağmen iyi yoldan gittin, yabancı memleketlerde ne insan ne de hayvan kaybı vermeden, orman halkalarını kendimize tâbi kılarak muvaffakiyetle geri döndün. Bu halkı sana hediye ediyorum!» dedi (Moğolların Gizli Tarihi, 2010). Cengiz Han vefatından önce ele geçirilen toprakları Moğol geleneklerine göre kendi oğulları arasında paylaştırmıştır. Büyük oğlu Cüçi'ye Altay dağları ile Batı Sibirya'dan başlayarak İdil-Ural Bölgesi ve ötesindeki topraklar verildi. 1226 veya 1227 yılında Cüçi bir sürek avı sırasında babası Cengiz Han'dan önce atından düşerek ölmüştür (Kafalı, 1993). Kendi adıyla anılacak olan Cüçi ulusunun temellerini atan Cüçi Han öldüğü zaman hâkimiyet sahası batıda İdil (Volga) boyuna kadar uzanıyordu. Batı Deşt-i Kıpçak henüz ele geçirilmemekle birlikte İdil'in batısındaki bütün bozkırlar, "yeryüzünün Moğol atlarının ayaklarının bastığı yerlere kadar olan kısmı" Cüçi'nin ülkesi sayılıyordu (Kafalı, 1992).

Fotoğraf 1: Cengiz Han ve üç oğlu (Cami-üt Tevarih-Reşidüddin Fazlullah'ı Hemedani).

Batu Han, Cengiz Han'ın torunu ve Cüçi'nin oğludur. Batu büyük oğul olduğu için Orda'nın, Orda ise daha kabiliyetli olduğu için kardeşi Batu'nun başa geçmesini istiyordu. Birbirleri lehine tahttan feragat eden kardeşler meselenin çözümü için dedeleri Cengiz Han'a başvurdular. Torunlarına iltifat ve ihsanlarda bulunan Cengiz Han Batu'ya "Sayın Han", Orda'ya da "İçen Han" lakaplarını verdi. Cüçi ulusunu ikili idare sistemine göre yeniden düzenledi. "Sol-Kol"u yani Doğu Deştikıpçak'ı Orda Han'ın, "Sağ-Kol"u yani Batı Deştikıpçak ile İdil boyunu Batu Han'ın yönetimine verdi. Orda Han'ı Sayın Han'a tâbi kıldı. Böylece Batu Han bütün Cüçi ulusunun hanı oldu. Cengiz Han hâkimiyet alâmeti olarak Batu Han için "altın busagalı ak orda" (altın aksamli ak otağ) kurdurdu. Bundan dolayı Batu Han soyundan gelenlere Ak Orda veya Altın Orda hânedanı denildi. Diğer torunu Orda için de "gümüş busagalı gök orda" (gümüş aksamli gök otağ) kurdurduğundan dolayı bunun soyundan gelenlere de Gök Orda hanedanı denilmiştir. Batu Han soyundan gelenler Cüçi ulusunun ve ailesinin başkanı olmakta devam ettikleri gibi Gök Orda hânedanı da bunların üstün hâkimiyetlerini tanımak suretiyle varlıklarını sürdürmüşlerdir (Kafalı, 1992).

Batu Han komutasındaki Moğol ordusu İdil Bulgar Hanlığı, Rus knezlikleri ve Kuman Kıpçak topraklarını ele geçirdikten sonra bu kez Macaristan, Çekya ve Polonya'yı içine alan Batı Avrupa topraklarına ilerlemiş ve 1242 yılının baharında Adriyatik sahillerine varmıştır. Batu Han döneminde bölgeyi ziyaret etmiş Johann de Plano Carpini seyahatnamesinde "Batu'nun gerçekten de muhteşem bir sarayı, kapı muhafızları ve tıpkı hakan gibi saray memurları vardır" şeklinde bahseder (Giovanni & Ayan, 199M.S.). Rubroecklu William da Batu Han'ın inşa ettirdiği büyük bir köşkten ve görkemli altın tahtından bahsetmektedir (Rubruquis vd., 2010). Orda Moğolca "çadır,

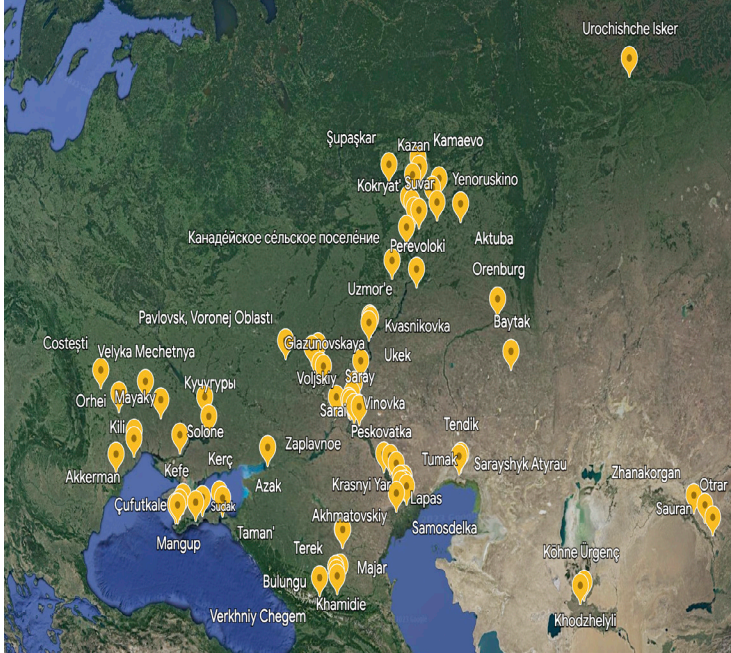
otağ" manasına gelmektedir. Devletin kurucusu Batu Han'ın ak otağının üst kısmının altın yaldızlı olması sebebiyle bu devlete Altın Orda veya Ak Orda denmiş olabileceği belirtilmektedir (Kurat, 1972).

Devletin sınırları İrtiş Irmağından, Balkaş Gölü ve Kafkasları da içerisine alarak Karadeniz'in kuzeyinden bugünkü Moldova'ya uzanmakta, kuzeyde ise Çernigiv steplerinden Sibiry ormanlarına kadar oldukça geniş topraklara yayılmaktaydı. Devletin merkezini ise İdil Nehri boyu oluşturmuştur.

Altın Orda Devleti bir Moğol devleti olarak kurulmuştur fakat tarihsel süreçte yayıldığı geniş topraklarda yaşayan kalabalık Türk-Kıpçak nüfusu nedeniyle bir Türk devleti olarak kabul edilmektedir. Altın Orda halkının büyük çoğunluğunu, 10. yüzyıldan itibaren Müslüman olan çeşitli Türk boyları meydana getiriyordu. Bu anlamda yönetim sınıfının Moğol, halkın büyük çoğunluğunun Türk olması açısından Türk-Moğol devleti olarak ta anılmaktadır. Moğol İmparatorluğu, Doğu Asya ve Avrupa ülkelerini birleştiren bir köprü niteliğindeydi: Büyük İpek Yolu'nun neredeyse tamamı bu topraklara denk geliyordu. Merkezi otoritenin koruması ve himayesi altında olan uluslararası ticaretin canlanması ile bu ticaret ağının stratejik açıdan önemli bir ayağını temsil eden Altın Orda Devletinde de yeni şehirler kurulmasına yol açmıştır (Arabalı Tatar ve Kara Pilehvarian, 2023).

Batu Han devri ile ilgili olarak onun şehir hayatına ve ticarete verdiği önem hakkında XIII. yüzyılda yaşamış olan Cüzcanî "Tabakât-i Nâsirî" adlı eserinde şu bilgileri vermiştir: "Son derece adil bir adam olan Batu, Müslümanlara (tüccarlara) dostça muamele eder, onun himayesi altında Müslümanlar rahat hayat sürerdi. Ordugâhında ve kabilesinin içinde imamlar ve cemaati bulunan camiler kurulmuştu. Türkistan Müslüman-

ları onun himayesi altında büyük bir refah ve sağlam bir güvenlik içinde yaşıyorlardı.” (Cüveyni, çev. Öztürk, 1999). “Tatar Yolu” olarak adlandırılan ticaret güzergâhı ise Harezm’den Azerbaycan’a yönelir oradan İdil ve Azak’a kadar uzanır, Astrahan ve Tana’yı takip ederdi. Halil İnalık Tatar Yolu’nun 1520’lere kadar aktif olarak kullanıldığını belirtir (Kafalı, 1972).

Fotoğraf 2: Altın Orda Dönemi Mimari Buluntuların Konumlarının Gösterildiği Harita (Arabalı Tatar)

Batu Han devletin merkez şehri olarak İslamiyet’i kabul eden ilk Türk devleti olarak kabul edilen İdil Bulgar Hanlığının başşehri Bolgar şehrini seçmişse de birkaç yıl sonra güneye, Hazar denizinin kuzeyine stratejik olarak önemli bir konuma; Harezm ve Kafkasları oradan Azak ve Kırımı daha sonrasında ise Avrupa’yı birbirine bağlayan İpek yolu güzergahı üzerine yeni bir şehir inşa edilmesi için emir vermiştir. Saray adı ile bilinen bu yeni şehir devletin ticari gücünün artmasına, ticari ağı

büyümesi de kültürel sirkülasyonun gelişmesine olanak sağlamıştır. Devletin merkez bölgesi olan İdil-Ural'da Altın Orda döneminde inşa edilmiş cami, kilise, medrese, hamam ve türbe gibi eserlerin kalıntıları, çini, alçı, taş oyma detayları gibi mimari süsleme öğeleri Altın Orda mimarisi hakkında fikir vermektedir. Altın Orda Devleti'nin yönetim merkezi görevini üstlenmiş şehirler sırasıyla Bolgar, Saray ve Saray el-cedid şehirleridir (Arabalı Tatar ve Kara Pilehvarian, 2023).

Devletin dini tercihlere olan saygısı bilinmektedir. Papazlar, imamlar geleneksel Türk-Moğol hoşgörüsü gereğince ve han için dua etmek koşuluyla vergiden muafı (Roux, 2007). Şehirlerde Müslümanlar için camiler, Hristiyanlar için kiliseler ve Budistler için tapınaklar inşa edilmiştir. Şehirlerdeki kamusal ve kült yapıların büyük ölçüde inşa edildikleri bölge halkının ihtiyaçlarına, bölgedeki iklim koşullarına ve malzeme olanaklarına uygun olarak inşa edildiği görülmektedir. Saray'da 1261 'de Müslüman Berke Han'ın zamanında bir Ortodoks piskoposluğu kurulduğu bilinmektedir (Gumilev, 2001).

Berke Han'ın İslamiyet'i kabul ettiği, Özbek Han döneminde ise İslamiyet'in devletin resmi dini olduğu bilinmektedir. İslamiyet'in kabulü ile devletin şehirlerinde çok sayıda cami, medrese, türbe, kervansaray vb. yapılar inşa edilmiştir.

Fotoğraf 3: Bolgar Şehri Yapıları Hava Fotoğrafı

Devletin toprakları oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmışsa da bu coğrafyada bozkırlar, çöller, stepler ve ormanlarla kaplı yerleşim olmayan alanlar da oldukça büyük yer kaplamaktadır. Nehirler büyük ölçüde bölgesel sınırları doğal olarak sağlarken, bölgeler arasında mimari yapılar türlerine, strüktürel malzemelerine ve bezeme tekniklerine göre farklılıklar göstermekle birlikte, yapı türleri, şehir planlaması gibi konularda oldukça benzer sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Devletin merkezî bölgesi İdil-Ural havzası olmakla beraber, merkezden Harezm'e, Kuzey Kafkasya'ya, Kırım'a ve Prut-Dinyester bölgesine, buralardan farklı coğrafyalara ulaşan ticaret ağları sayesinde devletin iktisadi ve siyasi oluşumu güçlenmiştir.

Altın Orda Devleti bir Moğol devleti olarak kurulmuştur fakat tarihsel süreçte yayıldığı geniş topraklarda yaşayan ka-

labalık Türk-Kıpçak nüfusu nedeniyle bir Türk devleti olarak kabul edilmektedir. Altın Orda halkının büyük çoğunluğunu, 10. yüzyıldan itibaren Müslüman olan çeşitli Türk boyları meydana getiriyordu. Devletin yayıldığı coğrafyanın geniş olması nedeniyle araştırmalar çoğunlukla yerel ve bölgesel düzeyle yapılmıştır. İdil boyu, Harezm, Kırım gibi bölgelerde Altın Orda dönemi mimarlık mirasları günümüze kadar çoğunlukla kalıntı seviyesinde olarak ulaşabilmektedir.

Fotoğraf 4: Turabeg Hanı Türbesi, Köhne Ürgenç, Türkmenistan.

İçerisinde farklı tipte Altın Orda Dönemi yapılarını barındıran Bolgar şehri, 2014 yılında Unesco Dünya Mirası Listesine alınmıştır. Bolgar şehrini 10. yüzyıl başlarında bir yaz ayında ziyaret etmiş olan İbn Fadlan'ın seyahatnamesinde; "Bulgarlar arasında beş bin kadın ve erkekten oluşan, Barancer/Berencer diye bilinen büyük bir aile gördük. Hepsi de Müslüman olmuşlar ve namaz kılmak için ahşap bir cami yapmışlardı." şeklinde ifadesi bulunmaktadır (Şeşen, 1975). Günümüze kıs-

men ulaşabilmiş Cuma Camisi 13. yüzyıl başlarında Altın Orda döneminde inşa edilmiştir. 24 m yüksekliğinde “Büyük Minare” adıyla anılan minaresi 1841 yılında yıkılmış, 2002 yılında tekrar inşa edilmiştir. Yine şehirde sekizgen konik üst örtüleriyle Selçuklu kümbetlerine benzerlikleriyle dikkat çeken türbeler günümüze ulaşabilmiştir.

Yine İdil Nehri boyunda devlete başkentlik yapmış olduğu bilinen Saray Şehrinde arkeolojik araştırmalar sonucunda cami, türbe, hamam gibi mimarı yapı türlerinin kalıntılarına rastlanmıştır. Beyaz Cami adıyla bilinen cami kalıntısı bölgenin önemli buluntuları arasında sayılabilir.

Kırım’da da Altın Orda döneminden günümüze ulaşmış camiler, türbeler, hamamlar vb. yapı türleri bulunmaktadır. Eski Kırım Özbek Camisi, Kırım’daki en eski yapılardan birisi olma özelliği ile de Türk-İslam Sanatı’nın önemli temsilcileri arasındadır., Eski Kırım Özbek Camisi’nin hemen yanında bulunan İnci Hatun Medresesi ve Kırım Çufutka’de bulunan Canibek Hatun Türbesi önemli yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fotoğraf 5: Özbek Han Camisi Solhat, Kırım.

Harezm bölgesinde yoğun ticaret hareketi nedeniyle diğer bölgelere oranla sayıca fazla kervansaray kalıntıları bulunmaktadır. Yine bölgede Altın Orda dönemine ait türbeler bulunmaktadır.

Fotoğraf 6: Belevli Kervansarayı Maketi. Üstyurt, Kazakistan.

Prof. Dr. Nadir Devlet, “Türkiye’de Altın Orda Tarihi Araştırmaları Ne Durumdadır?” başlıklı makalesinde yayınlandığı tarih olan 1997 yılına kadar Altın Orda tarihi üzerine yapılan araştırmalara ilişkin topladığı bilgileri yayınlamıştır (Devlet, 1997). Bildiri kapsamında 1997 sonrasında Altın Orda üzerine Türkiye’de yayınlanmış 14 kitap, 40 makale, 3 doktora tezi ve 6 hazırlanmakta olan doktora tezi tespit edilebilmiştir.

Kitaplar:

1. Altın Ordu ve Kazan Hanları / Notlandırarak Çev. İlyas Kamalov. 2003.
2. Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri. / İlyas Kamalov. -2003.
3. Altın Ordu ve Kazan Hanları. / Rızaeddin Fahreddin; Çev. İlyas Kamalov. -- İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003.
4. Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk- Tatar Etkisi). / İlyas Kamalov, 2009.
5. Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi / Mustafa Kafalı, 2009.
6. Kırım'daki Kırım Tatar (Türk-İslam) Mimari Yadigarları. / (Kültür ve Turizm Bakanlığı) Hakan Kırımlı, Nicole Kançal Ferrari, 2016.
7. Altın Tartarica /Çev. İlyas Kemaloğlu (Türk Dünyası Belediyeler Birliği), 2017.
8. Altın Orda Devletinde Din / Dr. Telli Akhun Korkmaz, 2018.
9. Moğollar ve Ruslar / George Vernadsky; İngilizceden Çeviren Eşref Bengi Özbilen, 2019.
10. Çengiz-Nâme / Ötemiş Hacı; Hazırlayan İlyas Kemaloğlu, 2020.
11. Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi / Hazırlayanlar Ahmet Kanlıdere, İlyas Kemaloğlu; Editör Göktürk Ömer Çakır, 2020.
12. Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi (1256-1266) (Siyaset-Kültür-Din). / Fatih Bostancı, 2021.
13. Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar. / A. Melek Özyetkin, İlyas Kemaloğlu, 2022.
14. Altın Orda'nın Tarihi Coğrafyası (XIII-XIV. Asırlar). / Vadim Leonidoviç Egorov, 1938- ; Rusça Aslından Çeviren Alihan Büyükcölok, 2022.

Makaleler:

1. Yolsever, U. (2020). Altın Orda ve Rusya. *Vakanüvis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 506-510.
2. Ayan, E. (2022). Altın Orda ve Ardılı Devletlerde Hatunlar. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 1-11. DOI: 10.56252/Turktarars.1177908
3. Yiğit, F. A. (2016). İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler. *Karadeniz Araştırmaları*, 13(49), 103-120.
4. Alan, H. (2013). Altın Orda Hanlığında Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı. *Tarih Dergisi*, 0(54), 1-20.
5. Kafalı, M. (2011). Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda Hanlıkları. *Tarih Dergisi*, 0(24), 59-68.
6. Abylov, T. (2023). Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasında Yesevîyye ve Kübrevîyye Tarikatlarının Rolü. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (105), 301-312.
7. Yüksel, Z. (2011). Altınorda ve Kırım Hanlıklarındaki "Kurultay" Geleneğinin Kırım Tatar Destanlarına ve Kırım Tatar Geleneklerine Yansıması, *Gazi Türkiyat*, 1(9), 15-31.
8. Arabalı Tatar, M., Pilehvarian Kara, N. (2023). İdil-Ural Bölgesinde Altın Orda Dönemi Camileri. *Yeni Türkiye İdil-Ural Özel Sayısı*, 132/1, 33-57.
9. Güler, Ö. (2018). Osmanlı Öncesinde Altın Orda Devleti Dış İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 37(37), 99-111. DOI: 10.17498/Kdeniz.360930
10. Güler, Ö. & Çelik, A. (2012). Altın Orda -Bizans Münasebetleri 1261-1395. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 161-172.
11. Erinkarlı, A. & Ercan, A. B. (2022). Altın Orda Devleti Siyasetinde Emir Nogay, *Asya Studies*, 6(20), 263-272. DOI: 10.31455/Asya.1069091
12. Derin Paşaoğlu, D. (2023). Altın Orda Hanlığı'nda Ha-

rezm'in Yeri. Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 9(18), 135-148. DOI: 10.31765/Karen.1265724

13. Kamalov, İ. & Mirgaliyev, İ. (2008) Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri. Gazi Akademik Bakış, 2(3), 187-198.

14. Kamalov, İ. (2005) Altın Orda-Bizans Münasebetleri (1261-1453). Karadeniz Araştırmaları, 4(4), 3-20.

15. Özcan, A. T. (2020) Altın Orda Hanlığı Zamanında Karadeniz'in Kafkasya Sahillerinde Cenovalı Tüccarlar, Kolonileri Ve Ticari Yaşam. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 7(1), 91-105. DOI: 10.16985/Mtad.752865

16. Derin Paşaoğlu, D. (2023) Altın Orda Hanlığı'nda Kadın* (Ailede, Toplumda ve Yönetimde). Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 17(34), 371-400. DOI: 10.18220/Kid.1292225

17. Sürücü, M. (2022), Altın Orda Devleti'nde Bir Dönüm Noktası: Emir Nogay. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, (69), 1-8. DOI: 10.5152/AUJFL.2022.997191

Özturhan, A. (2022), Özbek Han Dönemi Altın Orda-İlhanlı Devletleri Münasebetleri, Orta Çağ Araştırmaları Dergisi, 5(2), 430-439. DOI: 10.48120/Oad.1144080

18. Yıldırım, K. (2020) Altın Orda Tarihine Dair Çin Kaynakları Üzerine Bazı Değerlendirmeler. Türk Dünyası Araştırmaları, 126(248), 115-120.

19. Bal, M. (2005). Türkiye Selçukluları, Mısır Memlûkleri Ve Altın Orda Devleti'nin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (17), 295-310.

20. Güneş, İ. (2022). İlk Dönem İlhanlı-Altın Orda Düşmanlığının Sebepleri Hakkında Bir Değerlendirme. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 4(7), 69-78. DOI: 10.53718/Gttad.981644

21. Çatalkılıç, D. (2023). Yakın Dönem Kaynaklarına Ve Kazılara Göre Bir Altın Orda Şehri: Macar. Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (12), 1417-1428. DOI: 10.51531/Korkutata-turkiyat.1333698

22. Büyükçolak, A. (2022). Altın Orda Tarihi Çalışmalar-

rında Bir Kaynak Olarak Ordalı Petro Hagiografyası (Tah-lil-Tercüme). Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 7(1), 154-171. DOI: 10.56252/Turktarars.1094079

23. Derin Paşaoğlu, D. (2014). Altın Orda ve Kırım Sahasın-da Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür Ve Şirin Mirzalar. Tarih Araştırmaları Dergisi, 33(56), 147-190. DOI: 10.1501/Tarar_00000000584

24. Karatay, O. (2004). Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana-hatları Altın Orda Öncesi Dönem. Karadeniz Araştırmaları, 3(3), 1-70.

25. Ayçiçek, A. (2019). Altın Orda Hanlığı'nın Sükûtuna Ka-dar Karadeniz'in Kuzeyinde Türkler. Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi, 1(2), 97-116.

26. Bostancı, F. (2021). Altın Orda Devleti'nde Yerleşik Ha-yatın İlk İzleri: Saray Şehri. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 3(6), 229-240. DOI: 10.53718/Gttad.899451

27. Uydu Yücel, M. & Sagınayeva, A. (2020). Altın Or-da-Rus Mücadelesinin Edebiyata Yansıması: Zadonşına Destan-ı. Bilig, (93), 149-179. DOI: 10.12995/Bilig.9307

28. Mirgaliyev, İ. (2010). Altın Orda, Osmanlı Ve Memlûkle-rin Aksak Timur'a Karşı Birlik Kurma Meselesine Dair. Karade-niz Araştırmaları, 25(25), 51-57.

29. Şeker, M. (2018). Türk Devlet Yönetim İnde Farklı Baş-kadılık Uygulamaları: Hazarlar, Altın Orda ve Memlûkler Ör-neği. Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi, 1(1), 75-88. DOI: 10.32953/Abad.410115

30. Durmuşoğlu, K. (2019). Abaka Han Dönemi (1265-1282) İlhanlılarda Dış Siyaset (Altın Orda, Çağatay ve Memlûk Örne-ği). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 0(65), 221-244. DOI: 10.14222/Turkiyat4111

31. Kalan, E. (2014). XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları'nın Ticaret Politikaları. Avrasya Etüdləri, 45(1), 43-62.

32. Kutlu, F. (2021). Berke Han Döneminde İslam Dininin Altın Orda Devleti'ne Etkisi. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 3(5), 37-48.

33. Özcan, A. T. (2020). Altın Orda Egemenliği Altında Bir Knez: Moskova Knezi Daniil Aleksandroviç ve Zamanı (1261-1303). Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi, (3), 1-22.

34. Güler, Ö. (2020). Moğollar, Altın Orda ve İlhanlı Devletleri Döneminde Ortaçağ'da Karadeniz Ticareti. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, 1(45), 23-35. DOI: 10.17498/Kdeniz.652701

35. Uzun, K. (2021). Başlangıcından Sultan En-Nâsır Muhammed'in Üçüncü Saltanatına Kadar Memlûk - Altın Orda Siyasi ve Diplomatik İlişkileri, Tarih İncelemeleri Dergisi, 36(2), 735-765. DOI: 10. etid.1050213

36. Kalan, E. (2012). Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357). Karadeniz Araştırmaları, 33(33), 23-34.

37. Uzun, K. (2022). Sultan En-Nâsır Muhammed'in Üçüncü Cülûsundan Sonra Memlûk-Altın Orda Siyasi ve Diplomatik İlişkileri Tarih Dergisi, (77), 15-52. DOI: 10.26650/İutd.1082294

38. Yurdakal, O. (2021). Roman Yulianoviç Poçekaev Pravo Zolotoy Ordı (Altın Orda Hukuku), İnstitut İstorii İm. Ş. Marcani AN RT, Kazan 2009, Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, 4(2), 297-299

39. Korkmaz, T..Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasında Bilinmeyen Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayi ve "Kalendername" Adlı Eseri . Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 5(16), 205-219.

Doktora Tezleri:

1.İlyas Kamalov, 2008, Altın Orda-Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri (Altın Orda Devleti'nin Yıkılışı ve Çarlık Rusyası'nın Kuruluş Sürecinde)

2.Emel Kılıç, 2017, Altın Orda Devletinin İktisadi Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)

3.Tungysh Abilov, 2021, Altın Orda'da Dini Hayat ve Han-ların Din Politikası.

Hazırlanmakta Olan Doktora Tezleri:

1. Aızhan Rakhymbayeva, Arkeolojik Çalışmalar Işığında Aşağı İtil Bölgesi Altın Orda'da Şehirleri ve Şehir Hayatı.

2.Mahammad Verdiyev, XIII-XV.Yüzyıllarda Altın Or-da-Memlük İlişkileri.

3.Merve Sürücü, Altın Orda Devleti'nde Özbek Han Döne-mi (1313-1340)

4.Elif Uzun, Altın Orda'da Şehirleşme ve Şehir Kültürü

5.Aykuş Buğra Derin, Altın Orda Devleti Askeri Teşkilatı

6.Münteha Arabalı Tatar, Altın Orda Mimarlık Mirası.

Bu yayınların çoğu Altın Orda'nın tarihi üzerine yapılmıştır. Ayrıca 2019, 2021 ve 2023 yıllarında Türk Tarih Kurumu, TÜBA, TİKA, İstanbul Üniversitesi gibi kurumların öncülüğünde konu ile ilgili araştırmaların sunulması için çeşitli sempozyum ve ça-lıştaylar düzenlenmiştir.

Sonuç olarak, Moğol tarihi ve Altın Orda mirası araştı-rmaları, Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte, Orta Asya Türk ta-rihi ve kültürü araştırmalarının bir kolu olarak hızlı bir gelişme göstermiştir. Bu gelişmede Mehmet Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan, Ahmet Temir, Akdes Nimet Kurat ve Yakubovskiy A. Y. gibi araştırmacıların katkısı büyüktür. Mo-ğol tarihi ve kültürü araştırmaları, 1950'li yıllardan itibaren Ba-haeddin Ögel, Faruk Sümer, Mehmet Saray, Mustafa Kafalı gibi Orta Asya Türk tarihi alanında çalışan araştırmacılar ta-rafından devam ettirilmiştir. Özellikle 2000'li yıllardan itibaren Türkiye üniversitelerinde hazırlanan Yüksek Lisans ve Doktora tezleri neticesinde, Moğol tarihi araştırmalarının yanında, Altın

Orda tarihini konu alan araştırmalara ilgi artmıştır. Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu'nun bu alandaki katkısı önemlidir². Ancak Altın Orda Devleti Mirası üzerine yapılan araştırmalar halen sınırlı sayıdadır. Altın Orda somut kùltùr mirasının önemli parçasını oluşturan mimari yapı ve şehir kalıntılarının dağılmış olduğu geniş coğrafya günümüzde değişik ùlke yönetimleri altında bulunmaktadır. Bu ùlkelerin kùltùrel iş birliği ile oluşturulacak uluslararası araştırma ekipleri Altın Orda mimari mirasının belgelenmesi, envanterinin oluşturulması, koruma altına alınması ve gelecek kuşaklara aktarılması konusunda önemli bir boşluğu dolduracak dñya mimarlık tarihinde eksik bir halkayı tamamlayacaktır. Bu konuda UNESCO'nun şimdiye dek gerçekleştirdiği çalışmalar önemlidir. Özellikle ilki 2010 yılında Ankara'da gerçekleştirilen, dokuzuncusu řuřa'da bu sene gerçekleştirilmiş olan TÜRKSOY Üyesi UNESCO Milli komisyonları toplantılarında, ortak kùltùrel değerlerin UNESCO düzeyinde dñya kùltùr mirasında tanınırlılığının artması konusunda oldukça önemli çalışmalar yapılmıştır. "Bilge Tonyukuk Anıtı'nın Dikiliřinin 1300.Yıl Dönümü" nñ Türkiye'nin önerisi, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan Moğolistan, Özbekistan, Uluslararası Türk Akademisi, TÜRKPA ve TÜRKSOY'un desteğiyle UNESCO 40. Genel Konferansı kararı doğrultusunda 2020 yılı için UNESCO Anma ve Kutlama Yıl Dönümleri Programı'na alınması bu çalışmalardan biridir. Tüm emeği geçenlere şükran ve minnetlerimi sunuyor, benzer iş birliğinin Altın Orda Kùltùrel Mirası içinde gerçekleşmesini, değişik kùltürlerin bir arada inşa ettiği bir yaşam modelinin dñya kùltùr ve mimarlık tarihindeki yerini almasına vesile olmasını diliyorum.

[2] Altın Ordu ve Kazan Hanları / notlandırarak çev. İlyas Kamalov. 2003., Altın Orda-İlhanlı münasebetleri. / İlyas Kamalov. -2003., Altın Ordu ve Kazan Hanları. / Rızaeddin Fahreddin; çev. İlyas Kamalov. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003., Altın Orda ve Rusya (Rusya üzerindeki Türk- Tatar etkisi). / İlyas Kamalov, 2009. vb.

KAYNAKLAR

- Arabalı Tatar M., Pilehvarian Kara, N. (2023). İdil Ural'da Altın Orda Dönemi Camileri. *Yeni Türkiye*, 1(131), 33-57.
- Arabalı Tatar, M. Altın Orda Devleti Mimarlık Mirası. (Yayımlanmamış devam etmekte olan doktora tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul.
- Cüveynî, A. A. M. (1999). *Tarihi-i Cihan Güşa* (çev. Öztürk, M.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Devlet, N. (1997). "Türkiye'de Altın Orda Tarihi Araştırmaları Ne Durumdadır?", *Türk Kültürü Araştırmaları* (Prof. Dr. Talip Yücel'e Armağan) Yıl: XXXIII/122, s. 47-58, Ankara.
- Ercan, A. B. (2020). Tuşi: The Turkic Name of Joçi (A. Ercan, Çev.). *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 482-488.
- Golden, P. B. (2002). Tuşi: The Turkic Name Of Joçi. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 55(1/3), 143-151. <http://www.jstor.org/stable/23658344>
- Giovanni & Ayan, E. (199 M.S.). *Moğol tarihi ve seyahatname 1245-1247*. Derya Kitabevi
- Gumilev, L. N. (2001). *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, St. Petersburg: AST.
- Kafalı, M. (1972). *Ak-Orda Hanedanı Devrinde Altın-Orda Hanlığı (1227-1360)*. Habilitasyon tezi, İstanbul.
- Kafalı, M. (1992). *Batu Han*, (Cilt 5, s.208-210), İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Kafalı, M. (1993). *Cuci Han*, (Cilt 8, s.78-79), İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Kalan, E. (2012). *Tarihi Kaynaklara Göre Cuçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı*. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 27 (1), 119-130.
- Kurat, A. N. (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Roux, J. P., Özcan, L. A., Kazancıgil, A. (2007). *Türklerin tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl*. İstanbul: Kabalci.
- Rubruquis, G. De, Jackson, P., Morgan, Kılıç, Z. & Rubruquis, G. De. (2010). *Mengü Han'ın sarayına yolculuk 1253-1255* (1. Basım). Kitap Yayınevi.
- Saray, M. (1989). *Altın Orda Hanlığı*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 2, s. 538, İstanbul.
- Şeşen, R. (1975). *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslam Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Bedir Yayınevi.

TÜRKİYE'DE MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRK YAZITLARI İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

Prof. Dr. Hatice ŞİRİN

Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

E-posta: haticel01@yahoo.com

ORC-ID: 0000-0003-3194-6176

GİRİŞ

Runik harfli Türk yazıtlarıyla ilgili yapılan çalışmaların ayrıntılı künyelerine Prof. Dr. Erhan Aydın'ın ilk defa 2008'de yayımladığı ve hemen her yıl yeni eklemelerle genişlettiği makale ve kitaplarından erişilebilir. Bu bildiride incelenecek eserler ise, Cumhuriyet'in kuruluş dönemini müteakip Eski Türk Dili uzmanları tarafından Türkiye'de yayımlanan çalışmalarda alana büyük katkılar sağlayan ve yenilikler içerenleri olacak. Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1988 yılına kadar Türkiye Türkolojisinde Eski Türk yazıtlarıyla ilgili çalışmaların sınırlı olduğunu, Necip Asım (Yazıksız), Hüseyin Namık Orkun, Nihal Atsız, Muharrem Ergin, Efrasiyab Gemalmaz, Osman Fikri Sertkaya, Kayahan Erimer gibi sınırlı sayıda Türkologun eser verdiğini vurgulamak gerek. 1988'de Talat Tekin'in Orhon yazıtları eserinin yayımı ise, bu konuda adeta bir dönemeç olmuştur. İzleyen yıllarda çalışmaların sayısı yavaş yavaş artmış, 2000'li yıllara geldiğimizde ise bu artış baş döndürücü bir hıza erişmiş, literatüre sayısı binlerle ifade edilebilecek kitap, makale ve bildiri girmiştir. Bunlar arasında özgün yeni fikirler içeren çok kıymetli çalışmalar olduğu

kadar, ne yazık ki literatürde zaten var olan bilgileri -hem yurt içi hem de yurt dışı yayınların takibi yapılmadığı için- yeni bir görüş gibi tekrarlayanlar ya da fantastik ölçülere varan kur- gusal okuma ve yorumlar içerenler de bulunmaktadır.

Türkiye'de Cumhuriyeti devletinin kuruluşunun birinci yılın- da Necip Asım'ın (1861-1935) Orhon Abideleri (1340 / 1924) adlı eseri yayımlanır. Bu eser, Necip Asım'ın ifadesiyle "Mösyö Radloff ve Mösyö Thomsen'in eserleri" temelinde hazırlandığı için mezkûr eserlerdeki bazı okuma ve anlamlandırma dene- melerini de aynen ihtiva eder. Örneğin üze yerine öze, kaŋ yerine akan, kubrat- yerine kobart-, ançula- yerine ança ula-, yok kış- yerine yukış- gibi okumaları Necip Asım, Thomsen ve Radloff'tan aynen almıştır. Bunlar arasında kuşkusuz en meşhur yanlışlık bodun sözcüğünün hem Radloff hem de Thomsen'ce budun¹ okunması ve bunu Necip Asım ve H. N. Orkun'un tek- rarlamasıdır². Bununla birlikte Necip Asım, eserindeki yüzler- ce dipnotta dönemin sınırlı kaynaklarından yararlanarak kendi fikrini veya Radloff ve Thomsen'in okumalarından kendince mantıklı olanı sebeplerini belirterek ifade etmiştir. Örneğin Radloff'un altı elim kunçayug okuduğu (KT D 20) kısımla ilgili şu dipnotu düşer: "Bu lügat taşta yüzü bozukçadır. Mösyö Rad- loff altı elim suretinde kiraat ederek bazı tevilatta bulunmuş ise de Mösyö Thomsen'in sinjim suretinde kiraati daha makul gö- rülüyor. Sinjim elsine-i Türkiye'de küçük hemşire demektir." (1340: 111, 3. d.n).

Necip Asım'ın eserinden on iki yıl sonra sonra (1936), Hü- seyin Namık Orkun'un (1902-1956) Eski Türk Yazıtları adlı çalış-

[1] Dil Devrimi yıllarında 'etnoloji' karşılığında *budunbilim* ve 'etnografi' karşılığında *budunbetim* (Scharlipp 1978: 143) terimleri bu okumalara göre türetilmiştir.

[2] *Budun'un bodun* olarak düzeltilmesi bazı yayınlarda Gabain'a atfedilse de bu doğru değildir. Türkçe tercümedeki *bodun* yazıçevrimleri Akalın'ın yaptığı bir *tashih* olup eserin Almanca orijinalindeki örnek cümlelerde, metinlerde ve *Glossar'da* kelime her zaman *budun* olarak geçer (Gabain 1950: 247-258, 305 vd.). *Bodun* yazıçevrimi literatürde ilk defa Giraud tarafından yapılmıştır (Giraud 1961: 53-58, 66, 142 vd., Zieme 1968: 383).

masının birinci cildi yayımlanır³. Radloff, Melioransky ve Thomsen'in yayınları esasına göre hazırlanan bu eserde Hüseyin Namık, kendi görüşlerine ve okumalarına da yer vererek birçok orijinal yorumla alana katkıda bulunur. Örneğin bugün halen kökeni muamma olan umay sözcüğünü, Horace Hayman Wilson, Sanskrit-English Dictionary (1819)'a atıfta bulunarak Sanskritçe uma (Hindularda özveri, beslenme ve annelik tanrıçası) ile ilişkilendirir ve Türkçe umacı'yı hatırlatır (2019: 77). Otuz altı yıl sonra (1972) Clauson, bu sözcüğü başka bir İndo-Aryan dili olan Farsça hümây'dan Türkçeye uyarlanmış kabul ederek Orkun'un fkrini geliştirecektir (ED: 165). Thomsen'in yalama(sınta), Radloff'un önce aylama(sınta) sonra yalma(sınta) okuduğu ama anlamlandıramadıkları (Thomsen 1993: 112, 181, Radloff 1895: 21) YlmaSıntA imlası (KT D 33), Orkun tarafından DLT ve Kamus-ı Türki temel alınarak yalma 'kaftan' okunur ve bu kaftanın ata örtüldüğü bilgisi yine Kaşgari'den alıntılanarak kaydedilir (2019: 77). Orkun, Ongi yazıtı 11. satırdaki tenri bilge kaganta adrılmalım azmalım teyin ança ötledim cümlesinin yüklemine (öğüt'ün muhaffefi olarak değerlendirerek) 'öğütledim'⁴ anlamına geldiğini belirlemiştir. Bu anlamlandırma, Clauson, Berta ve Aydın başta olmak üzere mezkûr yazıtı yayımlayan tüm neşirlerce benimsenir. D. Maue'nin yayımladığı Brāhmī harfli Uygurca belgelerde bu sözcüğün /ü/ ile yazılması (Erdal 1991: 449), Ongi yazıtının son neşirlerinde de yansıma bularak mezkûr fiil *ütte-* olarak okunur (Ölmez 2012: 191, 325).

Orkun'un Eski Türk Yazıtları, birinci cildin yayımından otuz dört, son cildinin yayımından yirmi dokuz yıl sonra Muharrem Ergin'in Orhun Abideleri eseri neşredilir (1970). İzleyebildiğim kadarıyla 2019'da 53. baskıyı yapan ve bu özelliğiyle kategorisinde muhtemelen en çok satan ürün (best seller) olan bu kült

[3] Sonraki ciltler sırasıyla 1938, 1940, 1941 yıllarında basılır.

[4] Radloff bu kelimeyi *ötledim* okumuş ama "gelebt 'yaşadım' olarak çevirmiştir (Radloff 1895: 250-251)

eser, öğrenciliğimizden bu yana hiç birimizin elinden düşürmediği bir kitaptır. Muharrem Ergin'in Radloff, Thomsen ve Tekin (A Grammar of Orkhon Turkic, 1968) yayınlarına dayanan bu eseri, kendi okuma ve yorumlarını da içerir⁵. Kanaatimce, Ergin'in en özgün katkılarında biri, T G 'deki yagımız tegre ile başlayan ve devamı naşirlerce birbirinden çok farklı biçimlerde okunan Wçwk imlasını oçuk 'ocak' olarak okumasıdır. Daha önceki yayınlarda uçuk (Radloff 1899: 92, Orkun 1936/2019: 102, ED: 23a, Erdal 1991: 252, Rybatzki 1997: 89, Berta 2004/2010: 57, 85; Aydın 2008a: 98; Ercilasun 2016: 600) okunup 'hasret', 'dağ zirvesi', 'doruk', 'kuş, kuş sürüsü', 'yırtıcı kuşlar', 'uçup gitmiş, uçmuş', 'saman çöpü' (kadar çok), 'tahıl kabuğu (yoksul)' gibi anlamlar verilen bu sözcüğü oçuk okuyan ilk bilim insanı Ergin olmasına rağmen, sonraki bazı yayınlarda ne yazık ki ismi zikredilmemiştir. Bu okuyuş Tekin, Şirin ve Ölmez tarafından kabul edilmiştir (Tekin 1994: 5, 31, 63; Şirin 2009, Ölmez 2012: 155).

Muharrem Ergin'in kitabından altı yıl önce yayımlanan Karamanlioğlu'nun bir makalesinde (1966), KT D 7 ve başka yerlerde geçen, Clauson'da dahil olmak üzere ilk yayınların hemen hepsinde sil- eylemiyle ilişkilendirilip silik okunan sllk imlası, işilik 'bey hanımı' şeklinde okunmuştur (1966). Karamanlioğlu, bu kelimeyi Uygurca eşi "hanım"ın bir türevi olarak belirlemiş ve onun okuma ve anlamlandırması literatürde kabul görmüştür. Karamanlioğlu (1932-1973) genç yaşta aramızdan ayrılmasaydı, hiç kuşkusuz birçok benzeri özgün çalışmaya imza atacaktı.

Moğolistan'daki Türkçe yazıtlarda geçen sözcüklerin doğru etimolojik değerlendirmeleri konusunda Semih Tezcan'ın (1942-2017) öncü çalışmaları da dikkate değer. Bunlardan da birkaç örneğe değineceğim: Tezcan Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm'de yazıtlarda geçen yurt sözcüğünün Ha-

[5] Örneğin BK yazıtının Tekin'in ifadesiyle "çözülmesi en zor kelimelerinden birini içeren G 15'teki tMG imlasını, Ergin *ti umug* okuyup 'daimi umut' olarak yorumlamıştır.

laççada korunan korunan kökünü (yuor- 'bir yerde durmak, kalmak') tespit etmiş; sarıg sözcüğünü saz 'soluk renk' ile ilişkilendirmiştir (1975: 83, 106); daha evvel barış sözcüğüyle ilişkilendirilen (Tekin 1979: 135) baz sözcüğünün ba- 'bağlamak'tan geldiğini öne sürmüştür (1982: 288). Semih Tezcan'ın yazıtlara dair okuma ve anlamlandırma katkıları da önemlidir. Örneğin T G 13'te daha önceki yayınlarda toplam olarak okunan TWpLGWLwk imlasının toplulguluk şeklinde okunması gerektiğini Eski Uygurca toplu- 'delinmek' eylemine dayanarak, KT GB ilk kez o ortaya koyar (1976: 175-178). Tezcan ayrıca işig küçüg bër- ibaresindeki son kelimeyi Türkiye Türkçesindeki iş çevirmek, devlet çarkını döndürmek gibi deyimlerle paralallık kurarak ebir- okumuştur (1976: 180). Bu ve başka önerileri üzerinde literatürde uzlaşma sağlanmasa da, bunlar son derece orijinal ve göz ardı edilmemesi gereken yaklaşımlardır.

Moğolistan'da bulunan Eski Türk yazıtlarıyla ilgili yapılan öncü çalışmaların büyük bir kısmı da Talat Tekin (1927-2015) imzalıdır. Tekin'in konuyla ilgili çok sayıdaki çalışmasında yepyeni ve özgün bilgilere rastlarız. Bunların da birkaçına değineceğim: KT G 11, BK K 1, K 8, K32'de geçen ve böd 'taht' olarak açıklanan bWd imlasının büzölme (crasis) ile bu ve öd'den meydana geldiği ve 'bu zaman' anlamı taşıdığı ilk defa Tekin tarafından tespit edilir (1968: 74). Bu fonetik proses, 2004'te Erdal tarafından buçegü (<bu üçegü, T 12), nergey (<ne ergey, Yenisey 41/8), ölüртеçik (<ölürтеçi ok, T 11), nerek (<ne kergek, DLT) vd. örnekler verilerek Eski Türkçede görülen başka kaynaşmalarla Word Fusion başlığında detaylı değerlendirilmiştir (2004: 125-127). BK B 5'te tsr imlasıyla yazılan ve daha önceki yayınlarda okunamayan veya açıklanamayan imlânın etser olduğu ve buradaki et- eyleminin 'böğürmek' anlamıyla kullanıldığı ilk kez Tekin tarafından saptanır (1968: 247, 281). Yazıtın Tenri Kağan tarafından yazdırılan bu bölümünde, Tenri Kağan

babası Bilge Kağan'ın ölümünden duyduğu kederi, yaz mevsimindeki gök gürültüsünün (göğün davulu metaforuyla) ve dağlardaki geyiklerin acı acı böğürmesinin insanda yarattığı hüzne benzetmektedir.

KT D 32'de YWRç imlasıyla kayıtlı olan ve önceki yayınlarda özel ad veya unvan sanılan sözcüğün "kayın birader" olduğu Orkun tarafından DLT'deki veriden ilhamla 'kadının küçük erkek kardeşi' anlamıyla belirlenmiş olsa da Orkun'un yorç okuması Talat Tekin tarafından yurç olarak düzeltilmiştir (1968: 235, 408). Talat Tekin'in düzelttiği yanlış okumalardan biri de BK D 1'de geçen krkŴlg imlasıdır. Tekin, bu sözcüğün Eski Uyгурca ve DLT'de 'çadır' anlamıyla kayıtlı kerekü(lüg) olduğunu fark eden ilk araştırmacıdır (1968: 350) ve onu izleyen çalışmalarda bu okuma üzerinde uzlaşmıştır. Tes 13'teki Ŵdknç imlası, Klyastornıy'ın (1985: 153) kabul edilemez okuması ve anlamlandırması (öd kenç 'Böğü Kağan'ın adı) Tekin tarafından ödk(ü)nç 'sahte' olarak düzeltilmiştir (1989: 384-385). Bu okuma Ōsawa (1999:148-157), Mert (2009: 132) Aydın (2011: 35) tarafından da benimsenmiştir. (a)nta (a)d(i)n, ödk(ü)nç k(a)g(a)n (ä)rm(i)ş 'ondan (sahici kağandan) farklı, sahte bir kağan imiş' cümlesinde geçen bu sözcüğün tabanı, Erdal tarafından Eski Türkçe ötkün- (-X)n- fiilleri arasında) olarak belirlenmiştir (1991: 277, 610-611). Daha önceki yayınlarda kamaştadı olarak okunan KT K 7'de geçen Kmştadı imlasını kamşattı olarak düzelden ve Türkçedeki en eski deyimlerinden adak kamşat-ı literatüre sunan yine Tekin'dir (1968: 236). Bu filin DKPAM 6772 ve Ma-itrısimit 128 v30'da täprä-t- fiiliyle ikileme halinde görülmesi (Erdal 1991: 774), Tekin tarafından belirlenen anlamının kesinliğini takviye eder. Tekin'in klasik anlamlandırmalar dışına çıkan ve mecazi anlamlarla yorumladığı ibareler de çok önemlidir. KT D 30 ve BK D 24'te geçen yağsız'ı 'düşmansız' değil 'zararsız, barışık, dostane' olarak yorumlaması (1968: 395; 2006: 184) bu

bağlamdadır. Tekin'in bu anlamı, yagısız kılıtım'dan önceki (tört bulundaki bodunug kop baz kılıtım) cümlede geçen baz kılıtım ile anlam denklığı kurarak (baz 'barışık') verdiği anlaşılmaktadır.

Türkiye'deki çalışmalar çerçevesinde anılması gereken isimler arasında Osman Fikri Sertkaya, Ahmet Bican Ercilasun, Sema Barutcu Özönder, Cengiz Alyılmaz, Erhan Aydın, Hatice Şirin, Osman Mert, Şaban Doğan ve Mehmet Ölmez de bulunmaktadır. Hiç kuşkusuz bu bilim insanlarının da makale ve kitap künyelerinin listesini verecek değiliz. Bu bildiri sınırları içinde her çalışmayı uzun uzadıya değerlendirmek de mümkün değil ancak birkaç örnekle alana kattıkları yenilikleri içeren fikirlerinden söz edebiliriz.

Kül Tigin yazıtı K ve D yüzlerinde birkaç yerde geçen opla- eylemini, *Divânü Lugati't-Türk'e* dayanarak op 'harman döğmek için koşulmuş öküzlerin ortancası' köküne bağlayan Sertkaya'nın (1984) yazıttaki eyleme 'boğa gibi hücum etmek' anlamını vermesi; KT D4 ve BK D 5'te geçen pwr1m imlasını apa urum 'Büyük Roma/Bizans' olarak okuyup yorumlaması; T 31 ve T 45'te geçen İnel Kağan'ın adını ini el kagan olarak önermesi (Sertkaya 1982; 1995, 1976) Sertkaya'nın alana katkılarında sadece birkaçıdır. Sertkaya, Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında sıkça geçen yış sözcüğünü tarihî-karşılaştırmalı biçimde değerlendirdiği yazısında (2003), bu sözcüğün semantik dağılımıyla ilgili birçok problemi çözmüştür. Köktürk Yazıtları'ndaki Hintçe unsurları değerlendirdiği bir başka yazısında, yazıtlarda Kül Tigin'in atlarından biri olarak kaydedilen azman ve BK D 39'te geçen yalabaç sözcüğünü Hintçe alıntılar arasında zikreder (2004: 368). Sertkaya, tüm araştırmacıların m(a)r(i)ma olarak okuduğu ve 'usta, hoca' anlamı verdiği S 7'deki sözcüğü (a)m(i)r(i)ma biçiminde okunup "hayattayken" olarak anlamlandırılır (2001: 311).

Ercilasun 1995'te KT G 6 ve BK K 4'te geçen bir kişi yanlış olarak bodunu bişükiñe tegi kıdmaz ermiş ibaresindeki bişük, eb ve eşük "ev ve eşik" olarak önerilir. Ercilasun 2008'de, İstemi Kağan'ın adı çok yönlü müzakere edilerek *İstemi* < sir temir çözümü teklif edilir. 2009'da Ercilasun KT G 3 ve BK K 3'te kayıtlı kiçig tegmedim cümlesiyle ilgili dikkate değer bir alternatif sunar: "Pekin'i geçip Şantung ovasına dek sefer eden Türk ordularının, bu ovanın bittiği nokta olan okyanusa ulaşmamış olmaları mümkün değildir. Dolayısıyla kiçig tegmedim bugüne kadar yapıldığı gibi, "değmeme az kaldı, neredeyse değmek üzereydim" gibi Türk cümle yapısını zorlayan anlamlar verilmesine gerek yoktur. Kiçig yerine onun anlamlarından biri olan az kelimesini koyduğumuz zaman Türkiye Türkçesindeki "az değmedim"; yani "çok değdim" yapısı hiç zorlanmadan ortaya çıkar. Değmek, Eski Türkçede "ulaşmak" anlamına da gelir. Köktürk orduları Şantung ovasına dek gitmişler ve birçok kez de ovanın kıyısındaki Büyük Okyanus'a ulaşmışlardır." Ercilasun ayrıca 2016'da Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları adlı eserini yayımlar.

Yazıtlarla ilgili son derece özgün ve yeni fikirler sunan isimlerden biri de Barutcu Özönder'dir. Özönder Çöyr, II. Karabalgasun, Açı, Yamanı-us gibi küçük yazıtları monografi halinde yepyeni yorumlarla Türkiye'de yayımlayan ilk isimlerin başında gelir. Özönder'in literatürde hiç yansıma bulmayan ama kanaatimce büyük bir keşif olan düşüncesini burada dikkatlere yeniden sunmak isterim: Barutcu Özönder, Çöyr Yazıtı ve bazı Yenisey yazıtlarında ärdämin däm'i için ve adrıldımın -dım'ı için sadece m işaretinin yazıldığını, m (ᠮ) harfı içinde d (X) harfı açıkça görüldüğü için bitigçilerin böyle bir tasarrufa başvurduğunu belirtir (2006: 114-115). Bu buluşuyla Çöyr 'de geçen ve önceki nâşirlerce (a)dr(i)lm(a)z olarak okunan DRLmz imlasını (a)dr(i)ldim(i)z (at tabarda) 'ayrıldık at(tan) davadan (=mal-mülkten)' olarak okur (Barutcu Özönder 2006:

6). Çöyr yazıtının tam olarak anlaşılması imkanını sunan bu görüşe bağlı okumayı, literatürde Şirin'den başka kabul eden olmaması şaşırtıcıdır.

Alyılmaz'ın büyük emek ve mesai harcıyarak 2005'te yayımladığı Orhun Yazıtlarının Bugünkü *Durumu* adlı eseri, yazıtlardaki tahrip olmuş veya tahrip olmaya yüz tutmuş harfleri ve okunaklı olanları birbirinden ayırarak çeşitli renklerle göstermesi bakımından oldukça önemli bir çalışmadır. Bu metodu O. Mert Uygur dönemi yazıtları Tes, Taryat ve Şine Us'a uygulamıştır (2008). Alyılmaz, bu eserinden başka çalışmalarıyla da alana katkılar sunmuş, sunmaya devam etmektedir. Örneğin T 57'de bütengi "böylesi" olarak okunup yorumlanan b2wn2t2g2l imlasının, b2ln2t2g2l (bintägi "ben gibisi") olması gerektiği, ilk defa Alyılmaz tarafından fark edilmiştir (2000). Sonraki yayınlarda bu okuma üzerinde uzlaşmıştır

Türkiye'de Moğolistan'daki Türkçe yazıtlar konusunda eski-lerin deyimiyle en 'velud' çalışmalar Erhan Aydın imzasını taşır. Erhan Aydın'ın özellikle son yıllarda yayımladığı Eski Türklerde Gündelik Hayat, Tonyukuk, Taşa Kazınan Tarih kitapları sadece akademik camiada değil toplumun her kesiminde büyük ilgi uyandırmakta ve kadim Türk tarihine dair akademi dışı grupların yanlış bilgilendiği meselelerin tashihi için imkân sağlamaktadır. Aydın'ın literatüre kazandırdığı çok sayıda yeni okuma ve anlamlandırması bulunmaktadır. Bunlar arasında kanaatimce en mühimlerinden biri T 25'te ᠲᠤᠨᠢᠨᠡᠨᠡᠨᠡᠨᠡ imlasıyla geçen ve naşirlerce çok farklı şekillerde okunan sözcüğü İwrbaş okuması ve "bugün Hakasya'da bulunan Ona Irmağı'nın güney veya güneydoğusunda bulunan bir dağ veya tepe?" şeklinde açıklaması, Hakasya'daki İbirbes adlı kutsal dağ ile birleştirmeyi önermesir. (Aydın 2012: 89). Aydın'ın Eski Türk Yer Adları (2012) adlı eserinde ve diğer pek çok çalışmasında buna benzer birçok özgün teklif yer almaktadır.

Yazıtlardaki bazı W'lu imlaların /u/ değil /o/ sesini veya tam tersini karşıladığı düşüncesi Gabain'in Alttürkische Grammatik (Leipzig 1941) eserinden beri farkında olduğumuz bir konu olmakla beraber, Brahmi yazılı metinlerin yayımlanması sürecinde çok sayıda sözcükte /u/ yerine /o/lu veyahut da tersi okumalar yaygınlaştı⁶. Gabain Hint kökenli yazı sistemleriyle yazılmış Türkçe metinlerdeki bo imlasını yazıtlara da uygulayarak bu geleneği başlatır ama yazıtlardaki WLWR imlasını olur- okur. Bununla ilgili şüphesini Glossar'a Brahmi belgelerindeki olur- biçimini ekleyerek ifade eder (1950: 21). Bugün Brahmi yazılı belgelere göre taluy yerine taloy, ortu yerine orto, töpü yerine töpö, törü yerine törö, törü- yerine törö-, kodı yerine kudı, boz- yerine buz-, öt yerine üt (ötle- yerine ütle-) okuyuşları Türkiye'de ilk kez Mehmet Ölmez tarafından kabul edilmiş; Erhan Aydın da ilk yayınlarının aksine 2010'lu yıllardan sonra bu yönde tercih belirlemiştir. Mezkûr bilim insanlarında böyle bir eğilimi sab / sav örneğindeki gibi /B/ işaretlerinin /v/ okunmasında da görürüz. Ölmez'in yayınları ağırlıklı olarak bu yenilikleri içerir.

Yazıt çalışmalarıyla ilişkili en zor iş hiç kuşkusuz arazide yapılanlarıdır. Moğolistan'daki alan araştırmalarında son yıllarda en aktif çalışan Türk bilim insanı Prof. Dr. Şaban Doğan'dır. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi bünyesinde devam eden Moğolistan'daki Türk Eserleri (Yazıtlar, Kaya Resimleri, Tamgalar) projesi kapsamında Şaban Doğan tarafından yapılan yayınların alamet-i farikası, Moğolistan'daki tüm güncel kazı çalışmalarının ve yeni bulguların vakit kaybetmeksizin bilim dünyasına duyurulması ve daha önce literatürde bilinmeyen küçük yazıtların titizlikle yayımlanıp Türkolojiye kazandırılmasıdır. Ş. Doğan'ın büyük bir emek ve mesai sarf ederek keşfedip

[6] Bu konu tartışmaya açıktır. Fiilin Brāhmī örneklerinin /u/ ile yazılmasına karşın, *togmak*'ı *tugmak* şeklinde "iyileştirmeye" cesaret edemiyoruz, zira bu fiilin bugün konuşulan lehçelerde iki değişkeni de kullanılıyor, yazmada başka açıklanamamış o'lar da var, ve orada *tog-* düzenli olarak o ile yazılıyor. (Erdal 1991, 434.dn.)

yayımladığı bu yazıtlar arasında Dukhiin Buuts II ve Ulaan Tsokhioyn Övöljöo bulunmaktadır. Bunlar Eski Türkçe ve Türk kültürü araştırmalarında ilerlememizi sağlayacak birçok detay içermektedir. Örneğin Dukhiin Buuts II’de geçen ve Doğan tarafından baya olarak okunan BYA imlası runik yazılı bir metinde ilk kez geçmektedir. Bu emsalsiz veri, Doerfer tarafından bayat ‘Tanrı’ sözcüğünün kökü olarak belirlenen baya sözcüğünü (TMEN: 819; N 53=1998) yok sayarak bayat’ı Arapça bâ’it بائت ‘geceden kalmış’a bağlayanları yeniden düşünmeye motive etmelidir.

Bu bildiri sınırları içinde Doğan Aksan’ın yazıtların dilini linguistik temelde incelediği çalışmalarını detaylıca değerlendiremem de yazıtlarda, kökü geçtiği halde türevi olmayan sözcükleri ileri öge olarak adlandırdığı (Aksan 1976: 134) ve bu ibarenin Eski Türkçe alanında bir terime dönüştüğünü hatırlatmak isterim. Bu tür sözcükler yazıtlarda hakikaten de çok fazladır⁷.

Son olarak Türkiye’de yayın yapmış Moğolistan ve başka ülkelerin vatandaşı olan kıymetli meslektaşlarımızın çalışmalarına değinmem gerek. Marcel Erdal, Tsend Battulga, Azzaya Badam, Rinçinhorolın Mönhtulga, Takashi Ōsawa, Yong-Söng Li, Rysbek Alimov ve Nurdin Useev Türkiye’de yayımlanan son derece değerli ve yeni bilgiler içeren kitap ve makaleleriyle yazıtların dili, Eski Türklerin yaşam biçimi ve kültürü, Türkçe etimolojiler, Türk dilinin dönemin dilleriyle olan ilişkileri konularına ışık tutmuşlardır. Bütün bu çalışmalar yazıtların anlaşılması konusunda çok büyük ilerlemeler kaydetmemizi sağlamış ve sağlamaktadır.

[7] Örneğin *söz* yok, ama *sözleş-* var, *yap-* yok ama *yapıt-* var, *urug* yok ama *urug-sırat-* var, *kedim* yok ama *kedimlig* var.... (Tam liste için bk. Şirin 2009).

KAYNAKLAR

- Aksan, Doğan (1976). "Eski Türk Yazı Dilinin Yaşıyla İlgili Yeni Araştırmalar", TDAY-B 1975-1976, Ankara: TDK Yayınları, 133-141
- Alyılmaz, Cengiz (2000). "Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme", TDAY-B 2000, Ankara: TDK Yayınları, 13-18.
- Alyılmaz, Cengiz (2005). Orhun Yazıtlarının Bugünkü *Durumu*, Ankara: Kurmay Yayınları.
- Aydın, Erhan (2008). Türk Runik Kaynakçası, Çorum: KaraM Yayıncılık.
- Aydın, Erhan (2008a). "Tonyukuk Yazıtımdaki Problemleri Bir Cümle Üzerine": bilig, Bahar /2008, sayı 45, 91-102.
- Aydın, Erhan (2010). Türk Runik Bibliyografyası, İstanbul.
- Aydın, Erhan (2011). Uygur Kağanlığı Yazıtları, Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, Erhan (2017). Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Kuli Çor, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Barutcu Özönder (2000). "Eski Türk Çağı Yazıtları: I. Açıltı Yazıtları I-II, II. Yamani-Us Yazıtı": KÖK Araştırmalar II/1, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, (Güz 2000), Ankara: KÖKSAV Yayınları, 147-153.
- Barutcu Özönder (2001). "Eski Türk Çağı Yazıtları: II. Karabalgasun Yazıtı": KÖK Araştırmalar III/1, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, (Bahar 2001), Ankara: KÖKSAV Yayınları, 179-183.
- Barutcu Özönder (2006). "Çöyr Yazıtı": MTAD 3/3, 108-124 (=http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/makale.php?id=141 Erişim: 10.10.2023)
- Berta, Árpád (2004). Szavaimat jól Halljátok... Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása, Szeged: Jatepress (Türkçesi: Sözlerimi İyi Dinleyin. Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını, Çeviren: E. Yılmaz, Ankara 2010: TDK Yayınları).
- Doğan, Şaban (2021). "Moğolistan'ın Övör Khavtsal Vadisi'ndeki IV Numaralı Uygur Kurganı Hakkında Notlar": Türuk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, 2020, 147-172.
- Doğan, Şaban (2021). "Batı Moğolistan'daki Ulaan Tsokhiotyn Ööljöö yazıtı ile Uvs ve Khovd illeri sınırlarındaki bazı kaya resimleri ve tamgalar üzerine": Ayagka Tegimlig Bahır: Festschrift in Honor of Marcel Erdal, Harvard University, 97-112.
- Doğan, Şaban (2022). "Moğolistan'da Yeni Keşfedilen Dukhiin Buuts II Yazıtı": Türk Kültürü 15, 23-41.
- ED: Clauson, Sir Gerard (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford: Clarendon Press.

- Ercilasun, Ahmet Bican (1985). "Bilge Kağan Bengü Taşının Kuzey Cephesinin İlk Üç Satırı Üzerinde Bazı Düşünceler": V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler I, Türk Dili, Cilt 1, İstanbul, 69-74.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1995). "Bir Kişi Yanılsar Oguşı Bodunu Bişüküne Tegi Kıdmaz Ermiş İbaresini Üzerine", TDAY-B 1993, Ankara: TDK Yayınları, 21-26.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2008). "İstemi (Sir Temir) Kagan/ İstemi (sir temir)": *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 2008/1, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 76-109.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2009). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Kadar Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill Academic Publishers
- Ergin, Muharrem (1970). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gabain, A. von (1950). *Altürkische Grammatik*, Leipzig.
- Giraud, R. (1961). *L'inscription de Bañ Tsokto, Édition Critique*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien-Maisonneuve.
- Karamanlioğlu, Ali Fehmi (1966). "Silik Sözü Üzerine": Reşit Rahmeti Arat İçin, Ankara: TKAE Yayınları, 32-322.
- Klyashtorny, Sergei G. (1985). "The Tes inscription of the Uighur Böğü Qaghan": *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Tomus XXXIX (1), 137-156.
- Mert, Osman (2009). *Ötüken Uyğur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*, Ankara: Belen Yayınları.
- Necip Asım (1340). *Orhon Abideleri*, İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Orkun, Hüseyin Namık (2019). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- Ōsawa, T. (1999). "Ongi Inscription": Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998 (eds. T. Moriyasu-A. Ochir), Osaka: The Society of Central Eurasian Studies, 129-136.
- Ōsawa, T. (1999a). "Tes Inscription": Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998 (eds. T. T. Moriyasu-A. Ochir), Osaka: The Society of Central Eurasian Studies, 148-157.

- Ölmez, Mehmet (2012). Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük, BilgeSu Yayıncılık: Ankara.
- Radloff, Wilhelm (1895). Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, St. Petersburg.
- Radloff, Wilhelm (1899). Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, die Inschrift des Tonyukuk. Zweite Folge, St-Petersburg.
- Rybatzki, Volker (1997). Die Toñuquq-Inschrift, Szeged, Szeged: Studia Uralo-Altaica 40.
- Scharlipp, Wolfgang-Ekkehard (1978). Untersuchungen zur Morphologie und Substitution türkeitürkischer Neologismen, Hamburg: Helmut Biske Verlag.
- Sertkaya, Osman Fikri (1976) "İnel Kağan' mı-İni İl Kagan' mı?": Atsız Armağanı, 397-419 (Aynı yazı: Göktürk Tarihinin Meseleleri, Ankara 1995: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 76-98.).
- Sertkaya, Osman Fikri (1982). "Der name 'Gross-Rom=Byzanz' in den Köktürkischen Inschriften": Central Asiatic Journal, Vol. XXVI/1-2, 122-130 (Aynı yazının Almancası ve Türkçesi: Göktürk Tarihinin Meseleleri, Ankara 1995: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 134-142; 143-152.).
- Sertkaya, Osman Fikri (1984). "Köl Tigin ve Köl-İç-Çor Kitabelerinde Geçen oplayu tegmek Deyimi Üzerine", Journal of Turkish Studies 3, Orhan Şaik Gökyay Armağanı, Cilt 2, Cambridge: Harvard UP, 369-375. (Aynı yazı: Göktürk Tarihinin Meseleleri, Ankara 1995: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 153-159.).
- Sertkaya, Osman Fikri (2001). "Suuci<Sugeci (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı?", TDAY-B 2000, Ankara: TDK Yayınları, 307-312.
- Sertkaya, Osman Fikri (2003). "Yıs (Yış?) / Yis1/Yis/Yiş Kelimesi ve Akraları Üzerine": Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a Armağan, Sayı 13, 1-10.
- Sertkaya, Osman Fikri (2004). "Göktürk Yazıtlarında Hintçe Unsurlar": Zeynep Korkmaz Armağanı, Ankara: TDK Yayınları, 366-380.
- Şirin, Hatice (2009). Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi, Konya: Kömen.-
- Tekin, Talat (1968). A Grammar of Orkhon Turkic, Bloomington: Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series. (1994).
- Tekin, Talat (1979). "Once more zetacism and sigmatism": Central Asiatic Journal, Vol. 23, No. 1/2 (1979), 118-137.
- Tekin, Talat, Tunyukuk Yazıtı, Ankara: Simurg.

- Tekin, Talat (1989), "Nine Notes on the Tes Inscription", Erdem, 5/14, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 379-388. (Aynı yazı: Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri, Yayına Hazırlayanlar: E. YILMAZ-N. DEMİR, Ankara:  nc  Kitap, 343-351; Türkçesi: "Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not": Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri, 314-321.
- Tezcan, Semih (1975). Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi. X. Bölüm, Ankara.
- Tezcan, Semih (1976). "Tonyukuk Yazıtı'nda Birkaç Düzeltme", TDAY-B 1975-1976, Ankara: TDK Yayınları, 173-181.
- Tezcan, Semih (1982). "Ein in Vorbereitung befindliches altt rkisches Wörterbuch und einige gewagte Etymologien": Ural-Altische Jahrbücher, Neue Folge 2, 1982, 285-90.
- Thomsen, Vilhelm (1993). Çözülmüş *Orhan Yazıtları*,  ev. Vedat K ken, Ankara: TDK Yayınları.
- TMEN: Doerfer, Gerhard (1963-1975). Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Zieme, Peter (1968). "Aidarov, G.: Jazyk orxonskogo pamjatnika Bil'ge-Kagana" (Book Review): Orientalistische Literaturzeitung, 63:7/8, 381-383.

TÜRKİYE'DE MOĞOL ARAŞTIRMALARININ BAŞLANGICI VE GELİŞİMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

Yeditepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

E-posta: ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr

ORC-ID: 0000-0002-4051-6170

GİRİŞ

Türkiye’de Moğol araştırmaları dünyada yapılan çalışmalara paralel bir yön izlemiştir. Bu duruma bir şekilde birlikte ele alınma gerçekleşmiş, hatta iç içe gelişmiştir denilebilir. Bunun sebebi tarih ve dil incelemelerinin yeterli seviyeye gelmediği için Batı ilim aleminde Türk, Tatar ve Moğol kavramlarının ifade ettikleri gerçekliklerin doğru anlaşılabilmesidir. Tarihî kaynaklar topluca bakılmış, detaylı çalışmalar üretilenmemiştir. Nitekim, XIII. yüzyılın başında Avrasya’yı kaplayan Moğol (Cengiz) İmparatorluğunun içinde Türkler, Moğollarla birlikte yer almışlar, sonraki asırlarda tarihleri birlikte gelişmiştir. Kısacası bir tür Moğol Türk birlikteliği gerçekleşmiş ve bu durum kaynaklara yansımıştır. Diğer taraftan tarihin en erken devirlerinden itibaren Moğol ve Türk halklarının yakınlığı, komşuluğu söz konusudur. Tatar adı da hem Orhun Yazıtlarında hem de Çin kaynaklarında yer almıştır. En eski Moğol ve Türk boy-ları kaynaklarda birbirine yakın ve benzer şekilde anlatılmıştır. 1750’lerden itibaren Orta Asya tarihini araştırmaya başlayan

Batılı araştırmacılar XVIII ve XIX. yüzyıllarda üç kavramı birbirinden ayırmayarak bir bütüncül yaklaşımla değerlendirmişlerdir.

Aslında XV. yüzyıl sonunda başlayan coğrafi keşifler sonucu ortaya çıkan sömürgecilik ve buna dayalı politikalar dünyaya hâkim olunca Doğu Araştırmaları (Şarkiyat/Orientalizm) hız kazanmıştır. Buna paralel olarak Afrika ve Asya'yı öğrenme çalışmaları seyyahların getirdiği bilgiler ve kaynaklardaki belgelerin tercümesi sonucu özellikle Avrupa'nın batısında çok sayıda kitap yayınlanmaya başlamıştır. Asya'nın doğusuna gidildiğinde Çince kaynaklarla tanışılınca bu ülkeyi öğrenme gayreti hedefe ulaşmıştır. Bununla birlikte Çince metinlerde geçen yabancı kavimlerin belgelerindeki bilgiler de dikkat çekmiştir. Nihayet, Türklerin ilk ataları ile ilgili metinler incelenmiş ve 1756-1758'de yayınlanmıştır¹. Eserin adına bakıldığında açık bir şekilde Moğollarla Türklerin birlikte ele alındığı görülür. Nitekim büyük ilgi çeken bu eser 1851'lere kadar önemini sürdürmüştür. Yakineff Biçurin'in bu yılda Rusça yayınladığı eser Avrupa'daki alimlerin dikkatini çekmiştir². Ondan etkilenen St. Julien 1864 ve 1877'de Fransa'da iki araştırma yayınlamıştır³. Rusya'nın Türk illerinde yayılması ile Wilhelm Radloff'un hem bölge gezilerinde yaptığı gözlemleri kâğıda dökmesi, hem de kaynak araştırmaları Türk dili ve tarihi incelemelerinde çok özel yer tutar⁴. Aslında W. Radloff, Rusların sömürge politikalarına hizmet etmiştir. Orta Asya Türk tarihinin anlaşılmasında W. Barthold'un 1893'te yayınladığı Moğol İstilasına Kadar Türkistan⁵ adlı eseri önemli bir rol üstlenmiştir. Bu yayında da

[1] J. De Guignes, *Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongols et des Occidentaux*, Paris 1756-58 (Türkçe tec. Hüseyin Cahit Yalçın İstanbul 1325h). Ayrıca bkz. J. De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumi*, İstanbul 2019.

[2] *Sobreniye Svediy o Narodah Obvıtavşih v Sredney Azii v drevnaya vremena*, Sanktpeterburg 1851 (1950 2.baskı).

[3] Stanislas Julien, "Documents Historique sur les Tou-kioüe Extraits du Pien-i-tien, et Traduit du Chinois par", *Journal Asiatique*, 1864; *Documents Sur les Tou-kioüe*, Paris 1877.

[4] *Aus Sibirien I-II*, (Türkçe terc. Ahmet Temir, *Sibiryadan*, Ankara 1976) Leipzig 1884.

[5] *Türkistan*, (terc. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981.

İslam (Arap ve Fars) tarih kaynaklarında kayıtlı Türk ve Moğol halkları birlikte değerlendirilmiştir. Diğer yandan günümüzde hala dünyaca meşhur D’Ohsson⁶ ve Howorth’un⁷ eserleri Moğol tarihini en kapsayıcı bir biçimde incelemişlerdir. 1888’de basılan Çin kaynaklarına dayalı olarak hazırlanmış Emil Bretschneider’in kitabı⁸ da çok değerli olduğu gibi Moğol ve Türk halklarının tarihini birlikte ve iç içe almıştır. Dünya Orta Asya bir başka ifade ile Bozkırların Tarihini anlatan değerini kaybetmemiş çok önemli ve değerli eserlerden biridir. Zaten bu eserin yazıldığı dönemlerde sinolojinin gelişmesi sonucu Çince tarihî metinler daha iyi anlaşılmış, bu da ortaya koyulan eserlere yansımıştır.

Bilindiği gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısı dünyanın Orta Asya’yı keşif çalışmalarının yoğunlaştırdığı bir dönemdir. Sömürgeciliğin zirve yaptığı bu dönemde batılı araştırmacılar, yarış halinde Orta Asya’nın gizemlerini çözmeye çalıştılar. Söz konusu çalışmalar her ne kadar sömürgecilğe hizmet etse de Türk ve Moğol kültürlerinin eski ve derin taraflarını ortaya çıkaran araştırma sonuçları Orta Asya bozkırlarının tarihi hakkında bilinenleri farklı noktalara taşımıştır. Dolayısıyla gelişen Türkoloji altın çağını yaşarken tarih çalışmaları da birer birer meyvelerini veriyordu. Genel olarak Orta Asya tarihinin her dönemi ile ilgili değerli eserler yazıldı. Türk ve Moğol toplumlarının tarihin en eski devirlerinden günümüze kadar sosyal yapıları kültürel durumları, kurdukları siyasal yapılar daha sağlam bilgiler ışığında öğrenilir hale geldi.

Yukarıda da açıklamaya çalıştığımız gibi Batı ilim aleminde her zaman ilgiyle takip edilen şarkiyat araştırmaları, coğrafi keşiflerin yapılması, ilim ve teknikte ilerleme neticesinde XVIII.

[6] M. Baron C., D’Ohsson, *Histoire des Mongols depuis Tchingiz Khan jusque au Timour Bey ou Tamerlan*, Amsterdam 1834.

[7] Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols*, London 1876.

[8] Emil Bretschneider, *Medieval Researches- from Eastern Asiatic Sources*, Biblio Verlag 1888.

yüzyıldan itibaren büyük bir hız kazanmıştır. Yeni bulunan yerler, Uzak Doğu, Hindistan ve Orta Doğu milletleri üzerine araştırmalar sürerken dikkatler Orta Asya Türk tarihine çekilmeye başlamıştır. Çin yıllıklarındaki bilgiler bu hususta başı çekerken, eski Grek ve Latin kaynakları, daha sonra Arapça ve Farsça eserler bunları takip ediyordu. Şarkiyatçılar (Orientalist) büyük bir hızla bunları incelemeye koyulmuşlardı.

Danimarkalı dil bilgini W. Thomsen'in 1893 yılının Kasım ayında Orhun Yazıtlarını okumayı başarması Türkoloji alanında gerçek bir devrimdir⁹. Daha sonra Radloff'un da katkılarıyla¹⁰ birçok yazıt okunmuş, birçok Türkçe kelimenin açığa çıkmasıyla Eski Türk tarihi özellikle Gök Türkler ve Uygurlar ile ilgili bilgiler sağlam temellere oturmuştur. Ardından binlerce Uygurca yazmanın da ele geçmesiyle Türk Dilinin temelleri öğrenilmiş ve bunun tarihe katkısı olmuştur. Bu arada 1903 yılında Edeoard Chavannes'in Batı Gök Türkleri ile belgeleri yayınlaması ile Eski Türk tarihi daha da aydınlanmıştır¹¹. Yine başka değerli bir çalışma Çince belgelere dayalı olarak Parker'ın Tatar adını taşıyan eseri de 1899'da Shang-hai'da basılmıştı¹². Bütün bu araştırmalar dünyada hem Moğol hem de Türk tarihi konusunda büyük merak uyandırdığı gibi yeni incelemelerin yapılmasına öncülük etti.

Türkiye'de ise her ne kadar bu konuda çok az çalışma yapılsa da bazı gelişmelerin olduğunu kabul etmek zorundayız. Osmanlı'nın son dönemlerinde J. De Guignes'in eseri Hüseyin Cahit Yalçın tarafında Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Orhun Yazıtları ise Necip Asım Yazıksız tarafından aktararak tanıtılmıştır.

[9] V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, *Mémoire de la Société Finno-ougrienne*, V, (Helsinki) 1896.

[10] *Alttürkische Inschriften der Mongolei*; Peterburg 1897.

[11] Edeoard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, Petersbourg 1903; *Notes Additionnelles Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, Petersbourg 1906.

[12] *A Thousand Years of the Tartars*, Shang-hai 1893.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanının ilk yıllarında Türk tarihinin eski dönemleri üzerine araştırmalara ilgi duyulmuş ve açılan kurumlarla sağlam temellere oturtulmaya çalışılmıştır. Bunlarda ilki İstanbul Üniversitesi bünyesinde 12 Kasım 1924 tarihinde kurulan Türkiyat Enstitüsü, Ankara'da 1931'de kurulan Türk Tarih Kurumu'dur. Daha sonra üniversite reformu ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümleri açılınca akademik çalışmalar daha da yaygınlaşmıştır. Ankara Üniversitesi Tarih Bölümündeki Genel Türk Tarihi, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümünde ise Umumî Türk ve Asya Tarihi kürsüleri Türkiye dışında yaşayan Türklerin ve Eski Türk Tarihini incelemek üzere kurulmuşlardı. Daha sonraki dönemlerde başka üniversitelerin açılmasıyla sayı çoğalmış ve de yaygınlaşmıştır.

Ülkemizde öncelikle Batılıların yaptığı araştırmalar anlaşıl-maya çalışılmıştır. Dolayısıyla önceleri Moğol, Tatar ve Türk kavramlarının arasında sağlam ayırımlar yapılmamıştır. Bunun sebebi Batıda yapılan çalışmalardan etkilenmesinin yanında Osmanlı'dan gelen geleneksel tarih anlayışı içinde Tatar kimliğinin ve kültürünün önemli yer tutmasıdır. Nitekim cumhurbaşkanlığı forundaki sembolik 16 devlet arasında bazı Moğol devletlerine yer verilmiştir.

Bahsedilen kurumların açılması ve araştırmaların hız kazanması memnuniyet verici bir gelişmedir. Ancak, Moğollar ve Cengiz Han'ın Türk olduğu değerlendirilmiş okul ders kitaplarında bu şekilde yer almıştır. Zeki Velidi Togan'ın bu konuda öncülük yaptığı söylenebilir^[13]. İbrahim Kafesoğlu, onun Moğollar ve Cengiz Han'ın Türk oldukları konusundaki görüşlerine karşı çıkmıştır^[14]. Daha sonra yapılan dil ve tarih çalışmalarıyla Moğollar ve Türklerin arasındaki farklılıkları ortaya koyan ça-

[13] Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970; aynı yazar, *Moğollar, Cengiz ve Türkler*, İstanbul 1941.

[14] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Tarihinde Moğollar*, İstanbul 1953.

lişmalar yapılmıştır¹⁵. Başka bibliyografya çalışmaları da yayınlanmıştır¹⁶.

Berthold Spuler'in İran Moğolları üzerine yazdığı eserin alanında büyük bir boşluğu doldurduğu söylenebilir¹⁷. Moğolların en önemli tarih kaynağı Moğolların Gizli Tarihi yine Almancadan Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır¹⁸. Bu iki kitap bir anlamda Türkiye'de Moğol tarih araştırmalarında bir derinliğin sağlandığına dair göstergelerdir. Diğer taraftan Moğolların İçtimai Teşkilatı'na ait Vladimirstov'un araştırmasının¹⁹ çevrilmesi ise bambaşka fikirlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çünkü Moğolların sosyal yapısı Türkiye'de daha derinden anlaşılmış ve onların köklerinin farklı olduğu konusunda yeni yaklaşımlar geliştirilmiştir.

Çin'deki Moğollar yani Kubilay Kağan'ın başkenti taşıyarak geliştirdiği Yuan Hanedanı zamanında görev alan Türklerin ve Müslümanların faaliyetleri üzerine Bahaeddin Ögel'in Tayvan'da hazırladığı Sino-Turcica adlı eserin yeri çok özel ve değerlidir²⁰. Cengiz Han'ın kurup yükselttiği ve oğullarının kendi aralarında paylaşarak yönettiği Büyük Moğol İmparatorluğunun her tarafında Türk kökenli insanlar görev almışlardı. Kubilay Kağan'ın Pekin'de kurdurduğu Hanbalık şehri ise bir

[15] Osman Özgüdenli, Türkiye'de Moğol Tarihi ve Kültürü Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişimi (1923-2017), *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.4, 2017, sayı 2, s.463-512.

[16] Bülent Gül, "Türkiye'de Mongolistik Araştırmaları", *Altaica*, 11, Ulaanbaatar 2002, s. 124-136 ; Tuncer Gülensoy, "Moğollar'ın Gizli Tarihi Üzerindeki Çalışmalar", *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIV-XXV, (1986), s. 273-282; Tuncer Gülensoy, "The Mongolian Studies in Turkey and the Turkish and Mongolian Languages", *Fifth International Congress of Mongolists*, III, Ulaanbaatar 1992, s. 274-282; *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXX/1-2, (1992), s. 155-158; Tuncer Gülensoy, "Mongolistik Üzerine Türkiye'de Yapılan Yayınlarla İlgili Bir Bibliyografya Denemesi", *Bibliyografya-Kitap Haberleri Bülteni*, 11/3, (1973), s. 72-76 ; Bahaeddin Ögel, "Studies and Researches on the Turkish-Mongols Relations in the Universities of Turkey", *Fifth International Congress of Mongolists*, III, Ulaanbaatar 1992, s. 352-356; Osman Fikri Sertkaya, "Türkiye ve Mongolistik", *Gazi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11, (2012), s. 1-10

[17] Orjinali *Die Mongolen in Iran: politik, verwaltung und kultur der Ilhanzeit 1220-1350*, Türkçesi *İran Moğolları, Siyaset, idare ve Kültür İlhanlılar Devri (1220-1350)*, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1957.

[18] Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara 1986.

[19] B. Y. Vladimirstov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı* (çev. Abdülkadir İnan), Ankara 1944.

[20] Sino-Turcica, Tai-pei 1964.

ara Büyük Kağanlığa merkezlik konumuna yükselmişti. İşte bu şehrin kuruluşunda çok sayıda Türk kökenli ve Ön Asyalı Müslüman görev almıştı. Ögel, bunları değerlendirdiği gibi Büyük Han'a danışmanlık yapan kişilerin hayatını da eserine almıştır.

Karadeniz kuzeyinde ve Kuzey ve Batı Kazakistan topraklarında hâkim olarak kendisinden sonra gelen bütün hanlıkları etkilemiş olan Altınorda (Altınordu) Devleti'nin Moğolların tarihinde olduğu kadar Türklerin tarihinde de çok özel yeri bulunmaktadır. Çünkü bu devletten doğan hanlıklar Türkistan tarihinin son 400 yılına damga vurmuştur. Altınorda konusunda ülkemizde çok değerli çalışmalar sürdürülmektedir. Bu konuda A. Yu. Yakubovsky'nin eseri²¹ başlangıç olarak önemli yer tutar.

Yukarıda dünyada ve ülkemizde Moğol araştırmalarının başlangıcı konusunda önemli gördüğümüz bazı eserlere değindik. Hiç şüphesiz Moğollar hakkında çok faz makale ve kitap yayınlanmıştır. Gün geçtikçe sayıları artmaktadır. Özellikle ülkemizde batı dillerinde yazılmış, akademik ve popüler mahiyetteki eserlerin Türkçemize kazandırıldığı görülmektedir. Bu durum memnuniyet verici olmakla birlikte akademik doğru bilgiye dayalı yayınların artması Türk Moğol ilişkilerinin her yönüyle gelişimine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- A Thousand Years of the Tartars*, Shang-hai 1893.
Alttürkische Inschriften der Mongolei; Peterburg 1897.
Aus Sibirien I-II, (Türkçe terc. Ahmet Temir, *Sibiryadan*, Ankara 1976) Leipzig 1884.
Bretschneider, Emil, *Medieval Researches- from Eastern Asiatic Sources*, Biblio Verlag 1888.
Chavannes, Edeoard, *Documents sur les Tou-kiuoe Occidentaux*, Petersbourg 1903.

[21] A. Yu. Yakubovsky, *Altınorda ve İnhitâtı*, (çev. Hasan Eren), Ankara 1955.

- Die Mongolen in Iran: politik, verwaltung und kultur der Ilhanzeit 1220-1350*, Türkçesi *İran Moğolları, Siyaset, idare ve Kültür İlhanlılar Devri (1220-1350)*, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1957.
- D'Ohsson, M. Baron C., *Histoire des Mongols depuis Tchuizingiz Khan jusque au Timour Bey ou Tamerlan*, Amsterdam 1834
- Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongols et des Occidentaux*, Paris 1756-58 (Türkçe tec. Hüseyin Cahit Yalçın İstanbul 1325h).
- Guigneş, J. De, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi*, İstanbul 2019.
- Gül, Bülent, "Türkiye'de Mongolistik Araştırmaları", *Altaica*, II, Ulaanbaatar 2002.
- Gülensoy, Tuncer, "Moğollar'ın Gizli Tarihi Üzerindeki Çalışmalar", *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIV- XXV, (1986).
- Gülensoy, Tuncer, "Mongolistik Üzerine Türkiye'de Yapılan Yayınlarla İlgili Bir Bibliyografya Denemesi", *Bibliyografya-Kitap Haberleri Bülteni*, II/3, (1973).
- Gülensoy, Tuncer, "The Mongolian Studies in Turkey and the Turkish and Mongolian Languages", *Fifth International Congress of Mongolists*, III, Ulaanbaatar 1992.
- Howorth, Henry Hoyle, *History of the Mongols*, London 1876.
- Julien, Stanislas, "Documents Historique sur les Tou-kioe Extraits du Pien-i-tien, et Traduit du Chinois par", *Journal Asiatique*, 1864; *Documents Sur les Tou-kioe*, Paris 1877.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Tarihinde Moğollar*, İstanbul 1953.
- Notes Additionnelles Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, Petersbourg, 1906.
- Ögel, Bahaeddin, "Studies and Researches on the Turkish-Mongols Relations in the Universities of Turkey", *Fifth International Congress of Mongolists*, III, Ulaanbaatar, 1992.
- Özgüdenli, Osman, Türkiye'de Moğol Tarihi ve Kültürü Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişimi (1923-2017), *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.4, 2017, sayı 2, s.463-512.
- Sertkaya, Osman Fikri, "Türkiye ve Mongolistik", *Gazi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11, (2012).
- Sino-Turcica, Tai-pei, 1964.
- Temir, Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara, 1986.
- Thomsen, V., *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées Mémoire de la Société Finno-ougrienne V*, (Helsinki), 1896.

Togan, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970; aynı yazar, *Moğollar, Cengiz ve Türkler*, İstanbul, 1941.
Türkistan, (terc. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1981.
Vladimirstov, B. Y., *Moğolların İktimai Teşkilatı*, (çev. Abdülkadir İnan), Ankara, 1944.
Yakubovsky, A. Yu., *Altınorda ve İnhitatu*, (çev. Hasan Eren), Ankara, 1955.